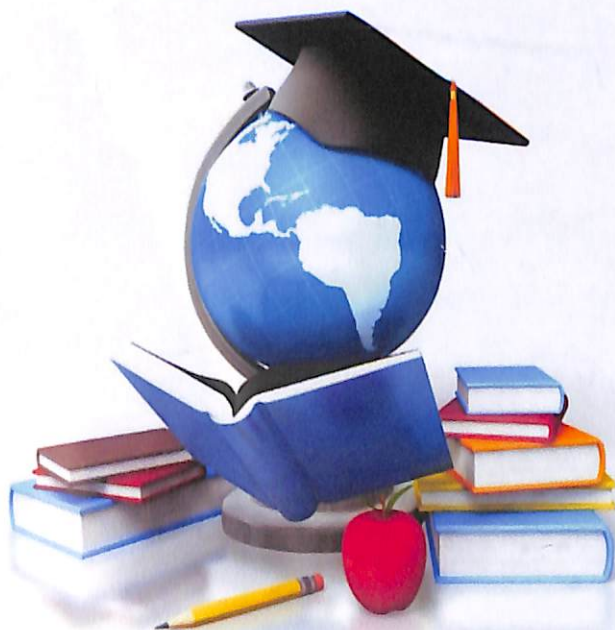

D.A. ZARIPOVA

TA'LIM NAZARIYASI

O'QUV QO'LLANMA

UO‘K 378 (075.8)

KBK 74.20

D.A.Zaripova

“Ta’lim nazariyasi”. O‘quv qo‘llanma.– Toshkent: Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU. 2022. – 176 b.

“Ta’lim nazariyasi” fani zamonaviy o‘qitishning muammo va yo‘nalishlari haqida tasavvurga ega bo‘lgan, rivojlangan davlatlarning o‘qitish tizimi mazmun-mohiyatini tahlil qila oldigan, axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasida kasb ta’limi yo‘nalishi bo‘yicha kasbiy kompetentsiyalarini oshirishda samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarini tayyorlashdan iborat.

“Ta’lim nazariyasi” fanning vazifasi – ta’lim jarayonida ishtirok etuvchi o‘quvchi shaxsi ustivorligini ta’minlash, ta’lim maqsadining natijaga erishuvini amalga oshirish, ta’lim mazmunini ta’minlovchi vosita, usul, shakllar texnologiyasini yagona bir tizimga keltirish.

Ushbu o‘quv qo‘llanma universitetning AKT sohasida kasb ta’limi yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan.

O‘quv qo‘llanma Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti. Ilmiy-uslubiy Kengashining qarori bilan chop etishgatavsiya etildi (2022 yil “ 1 ” “ 04 ” “ 2/20 ” sonli bayonnoma).

Ushbu o'quv qo'llanma talabalar bilimlarini mazmun jihatdan zamon talablariga mos yangilab borish hamda zamonaviy o'qitishning muammo va yo'nalishlari haqida tasavvurga ega bo'lgan, rivojlangan davlatlarning o'qitish tizimi mazmun-mohiyatini tahlil qila oldigan, axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasida kasb ta'limi yo'nalishi bo'yicha kasbiy kompetentsiyalarini oshirishda samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarini tayyorlashdan ma'lumotlar ham keltirilgan. Shuningdek, ta'im jarayonida ishtirok etuvchi o'quvchi shaxsi ustivorligini ta'minlash, ta'lim maqsadining natijaga erishuvini amalga oshirish, ta'lim mazmunini ta'minlovchi vosita, usul, shakllar texnologiyasini yagona bir tizimga keltirish masalalariga bag'ishlangan.

В данном учебном пособии представлена информация по обновлению знаний студентов в соответствии с современными требованиями, а также о подготовке специалистов, имеющих представление о проблемах и направлениях современного образования, способных анализировать сущность и содержание системы образования развитых стран, эффективно осуществлять деятельность по повышению профессиональной компетентности в области информационно-коммуникационных технологий. Он также посвящен вопросам обеспечения верховенства личности учащегося, участвующего в процессе обучения, реализации достижения образовательной цели, приведения в единую систему средств, методов, технологий форм, обеспечивающих содержание образования.

This textbook provides information on updating students' knowledge in accordance with modern requirements, as well as on training specialists who have an idea of the problems and directions of modern education, are able to analyze the essence and content of the education system of developed countries, effectively carry out activities to improve professional competence in the field of information and communication technologies. It is also devoted to the issues of ensuring the supremacy of the personality of the student participating in the learning process, the realization of the achievement of an educational goal, bringing into a unified system of means, methods, technologies of forms that provide the content of education.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimiz ta'lim tizimini rivojlantirish, uni zamon talablari bilan uyg'unlashtirishga katta ahamiyat berilmokda. Bunda mutaxassis kadrlarni tayyorlash, ta'lim va bilim berish tizimi islohotlar talablari bilan chambarchas bog'langan bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamiz oliy ta'lim tizimida mutaxassislarni tayyorlash tizimini zamon talablari darajasida qayta tashkil etish maqsadida iqtisodiy ta'limning halqaro andozalaridan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki, dunyoning rivojlangan va bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan mamlakatlarning deyarli barchasi yangi mexanizmning keskin o'zgarishlariga moslasha oladigan va har qanday sharoitda raqobatlasha oladigan iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlash borasida zamonaviy iqtisodiy ta'lim tizimiga egadirlar. 2019 yilda mamlakatimizni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Parlamentga Murojaatnomasida mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini rivojlantirish masalalariga to'xtalib, "Oliy ta'lim muassasalarida ilmiy salohiyatni yanada oshirish, ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash ko'lamini kengaytirish - eng muhim masalalardan biridir. Har bir ishlab chiqarish sohasida tarmoq ilmiy-tadqiqot muassasalari, konstruktorlik byurolari, tajriba-ishlab chiqarish va innovatsion markazlar bo'lishi maqsadga muvofiqdir

Ta'lim – inson bilish faoliyatining yeng murakkab turlaridan biri bo'lib, individual psixik rivojlanishni va bilimlarni o'zlashtirishni ancha tezlashtiradi. O'qituvchi ta'lim jarayonida faqat bilim berish bilan chegaralanmaydi, balki bu jarayonda o'quvchi, talabaga ta'sir ko'rsatadi, bu yesa ularning bilim olishlarini yanada faollashtiradi, natijada o'quvchi ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Ta'limdagi yutuqlar, avvalo o'qituvchiga bog'liq. Mutaxassis sifatida o'z fanini chuqur bilishi, pedagogik muloqot ustasi bo'lishi, psixologik-pedagogik va uslubiy bilim va malakalarni yegallagan bo'lishi, har xil pedagogik vaziyatlarni zudlik bilan o'rganish va baholash, pedagogik ta'sir ko'rsatishning maqbul usul va vositalarini tanlab olish qobiliyatiga yega bo'lishi kerak.

Ta'limning asosiy vazifasi shaxsni ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishdan iborat. Ta'lim inson bilish faoliyatining bir turi sifatida bir necha ma'noni bildiradi. Ya'ni: ta'lim oluvchilarda

bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilish, ularda dunyoqarash, fikr va ye'tiqodlarni shakllantirish hamda ularning qobiliyatlarini o'stirishdir.

Ta'lim orqali yosh avlodga insoniyat tajribasi orqali to'plangan bilimlar beriladi, zaruriy ko'nikma va malakalar hamda e'tiqodlar shallantiriladi.

Shunga asoslanib, ushbu "Ta'lim nazariyasi" nomli o'quv qo'llanma talabalar bilimlarini mazmun jihatdan zamon talablariga mos yangilab borish hamda zamonaviy o'qitishning muammo va yo'nalishlari haqida tasavvurga ega bo'lgan, rivojlangan davlatlarning o'qitish tizimi mazmun-mohiyatini tahlil qila oldigan, axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasida kasb ta'limi yo'nalishi bo'yicha kasbiy kompetentsiyalarini oshirishda samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarini tayyorlashdan ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, AKT sohasida kasb ta'limi ta'im jarayonida ishtirok etuvchi o'quvchi shaxsi ustivorligini ta'minlash, ta'lim maqsadining natijaga erishuvini amalga oshirish, ta'lim mazmunini ta'minlovchi vosita, usul, shakllar texnologiyasini yagona bir tizimga keltirish masalalariga bag'ishlangan.

I-BOB. TA'LIM NAZARIYASI FANINING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Didaktika ta'lim nazariyasi sifatidagi taraqqiyoti.

Didaktika grekcha soʻz boʻlib "didasko" – oʻqitish, "didaskol" – oʻrgatuvchi (oʻqituvchi)soʻzlaridan shakllangan. «Didaktika»ning soʻzma soʻz tarjimai - ta'lim nazariyasini anglatadi. Ta'lim nazariyasi ta'lim jarayoni tushunchasi va mohiyati, ta'lim prinsiplari, metodlari hamda tashkiliy ish shakllarni oʻz ichiga oladi. Didaktika oʻz oldiga oʻqitishning oʻquvchilarni xar tomonlama kamol toptirish maqsadlariga javob beruvchi umumiy qonuniyatlarni bilib olish vazifasini qoʻyadi. Ta'limning asosiy vazifasi yosh avlodda ilmiy bilimlar, amaliy koʻnikmalar, aloqalar tizimini shakllantirishdan, uning barkamol shaxsini rivojlantirishdan iborat. Demak, didaktika «nimaga oʻqitish», «nimani oʻqitish» va «qanday oʻqitish» kabi savollarga javob izlaydi.

Didaktikaning paydo boʻishi va rivojlanishi.

Sobiq ittifoq davridagi adabiyotlarda umumiy didaktikaning fan sifatida shakllanishi buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy 1632 yilda yozilgan va 1833-38 yillarda qayta ishlanib lotin tilida chop ettirilgan «Buyuk didaktika» asari bilan bogʻlanadi. Albatta, oʻqitishning didaktik prinsiplarini, sinf dars tizimini asoslashda, bilim, koʻnikma va malakalarni shakllantirishda mashqlarning ahamiyatini ochib berishda Y.A. Komenskiyning xizmatlari. U oʻquvchilarning tafakkuri, mehnat qobiliyati va nutqini rivojlantirish oʻqitishning asosiy vazifasi ekanligini alohida taʼkidlab oʻtadi. «Koʻrgazmalilik oʻqituvchining oltin qoidasi» degan ibora ham uning nomi bilan bogʻliq. Lekin shunday boʻlsada, soʻnggi yillarda chop etilayotgan adabiyotlarda umumiy didaktika tushunchalarining paydo boʻlishi va rivojlanishida «Avesto» (e.o. 548-529 yillar) asarining, qadimda oʻrta asr sharqining buyuk allomalari Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Hayyom va boshqalarning, ayniqsa ularning milliy ta'lim tarbiya asoslarini yaratishdagi xizmatlari tan olinib keng yoritilmoqda. Oʻzbekistonda XX asr boshlarida milliy ta'lim tizimini yaratilishi M. Behbudiy, A. Avloniy, S. Siddiqiy, I. Ibrat va A. Fitrat ularning zamondoshlari nomlari bilan bevosita bogʻliqdir.

Forobiy (879-950) qobiliyatlarni rivojlantirishga oid bir qator tavsiyalar ishlab chiqqan. Yahshi nazariyachi boʻlish uchun, - deydi u, qanday fan boʻlishidan qatʼiy nazar quyidagi uch shartni bajarish zarur: 1) bu fan asosini tashkil etuvchi barcha prinsiplarni bilishi; 2) bu prinsip va ma'lumotlari muayyan fanga qoʻllab xulosa yasash, ya'ni mulohaza

yasash (fikrlash) qobiliyatiga ega bo'lishi; 3) xato nazariyalarni inkor qilish va boshqa mualliflar fikrlarini tahlil qilib, haqiqatni o'rnatib, xatolikni tuzatish. Farobiyning pedagogik fikrlari uning «Fozil odamlar shaxri» (Toshket 1993 y) asarida bayon etilgan.

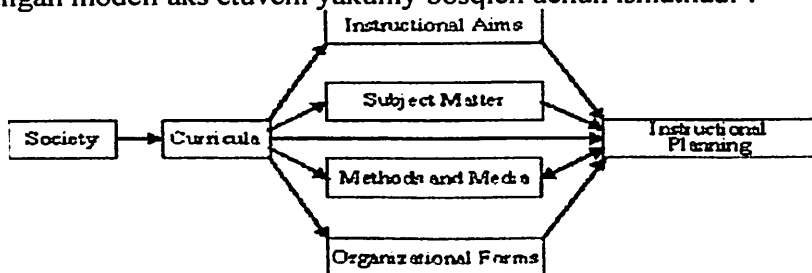
Beruniy (973 - 1051) o'zidan oldingi allomalar tomonidan yaratilgan bilishning ilmiy metodini rivojlantirdi va yanada chuqurlashtirdi. U didaktik tavsifga ega bo'lgan quyidagi xulosalarni shakllantirdi: «Koinot tuzilishini o'rganish, shuningdek osmon va yer shakllaring qandayligi va xatto ularning o'rtasida nima borligi o'qish yordamida, takrorlash yordamida idrok qilinishi astronomiya san'ati uchun juda foydalidir, yohud o'quvchi shu yo'l bilan bu san'at kishilari qo'llaydigan so'zlarga odatlanadilar va ko'nikmalar hosil qiladilar, ularni osonlik bilan tushunadi va axamiyatini yasash tasavvur eta oladi».

Beruniyning bilim nazariyasi uning zamondoshi Ibn Sino (980 - 1037) tomonidan yanada rivojlantirildi. U «har qanday bilinayotgan (o'rganilayotgan) narsa uchun, uni bilish yo'llari mavjud bo'ladi» - deb ta'kidlaydi. Demak, u har bir fan uchun o'ziga xos bo'lgan ilmiy tadqiqod metodalarining mavjudligiga ishora qiladi. Ibn Sinoning bilish nazariyasida sabablar tug'risidagi ta'limot muhim o'rin tutadi. U bevosita sezishlar orqali aniqlanadigan va yashirin, fakt bilan seziladigan sabablarni ajratib ko'rsatadi, hamda u narsa xaqidagi to'la tasavvur, uni vujudga kelish sabablarni o'rganganidan so'nggina paydo bo'ladi, deb ta'kidlaydi. Ibn Sino o'zining bu bilish qoidasiga tibbiyotda kasallikni davolashdan oldin, uni simptomlarini (paydo bo'lish sabablarini) aniqlash zarurligiga amal qiladi.

Didaktika ta'lim nazariyasi sifatidagi taraqqiyoti.

Germaniyada ta'lim tadqiqotlari ("empirische Bildungsforschung"), umumiy didaktika ("Allgemeine Didaktik") va o'quvchilarning rivojlanishi va ta'lim tajribasi ("Bildungsgangforschung") bo'yicha ("Bildungsgangforschung") nisbatan hozirgi vaziyatni qisqacha tavsiflab beradi. Masalanga va undan tashqariga qarab, rivojlanish vazifasi kontseptsiyasi tavsiflanadi va himoya qilinadi. O'quvchilarni rivojlantirish va ta'limni rejalashtirish uchun sifat mezonlari, qisman ampirik ma'lumotlarga asoslangan, taklif qilingan. Bunda Volfgang Klafki (Allgemeinbildung) tomonidan tavsiya etilgan umumiy ta'lim o'rtasidagi ziddiyat, o'qituvchilarning kasbiy rivojlanish vazifalari va o'quvchilarning o'z yosh guruhiga mos keladigan rivojlanish vazifalariga erishishga bo'lgan sa'y-harakatlariga alohida e'tibor beriladi. O'quvchilarning rivojlanishi va ta'lim tajribasi nuqtai nazaridan sinfda

o'qitishni tavsiflash va baholash bo'yicha o'quv hamkorlikning tugatilgan modeli aks etuvchi yakuniy bosqich uchun ishlatiladi¹.

1-rasm: Umumiy didaktikada mavzularni an'anaviy ravishda aniqlash

O'zbekistonda 20 asr boshlarida o'zining umumdidaktik qarashlari bilan mashhur bo'lgan mutafakkir jadidlardan biri A. Avloniydir. O'zbek pedagogikasida A. Avloniy (1878-1943) pedagogika tushunchasiga birinchi marta to'g'ri ta'rif berdi. Hozirgi kunda «Pedagogika o'sib kelayotgan yosh avlodni tayyorlash to'g'risidagi fandir» deb ta'rif berilsa, A. Avloniy 1913 yilda yozgan «Turkiy guliston yoxud axloq» (Toshkent 1992 yil) asarida «Pedagogik», ya'ni «Bola tarbiyasining fani» deb ta'riflaydi. Tabiiyki, bunday ta'rif Avloniyning pedagogika fanini yaxlit bilganidan belgi. Bu sohada kuchli va keng ma'lumotga ega bo'lganligidan dalolat beradi. U o'zbek milliy pedagogikasining asoschisi bo'lib xisoblanadi. Avloniyning o'qitish nazariyasida matonat - fikr tarbiyasiga aloxida e'tibor beriladi. U bolaning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishni oilaga emas, balki maktabi, muallimlar zimmasiga yuklaydi. «Fikr tarbiyasi eng kerakli ko'p zamonlardan beri taqdir (orzu) qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyangan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadir».

Didaktika pedagogik fanlar majmuasi bo'limlaridan biri» bo'lib, - deydi K. Soskitskiy, u insonning intellektual qobiliyatlarini qayta shakllantirish nazariyasi bo'lib hisoblanadi.

Rossiya didaktiklaridan B, P Yesipov ham ishiga o'xshash fikrni aytadi va u didaktika aloxida fan bo'lib hisoblanmaydi, balki u pedagogikaning tarbiya nazariyasi qismini tashkil qiladi deb yozadi. M. A Damilov esa bunga qo'shimcha qilib didaktikani mustaqil fan sifatida shakllanayotganligini ta'kidlaydi va uni o'qitish va ta'lim berish nazariyasi deb ataydi. L.Klinberg - didaktika o'qitish nazariyasi sifatida «pedagogikaning ilmiy fani» deb hisoblaydi,

¹ Talabalarning rivojlanishi va ta'lim tajribasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar nuqtal nazaridan didaktika va o'quv qo'llanmalarini rejalashtirish Meinert A. Meyer p. 75-99

Shuni ta'kidlash lozimki, didaktia yevropaning ko'pchilik mamlakatlarida, jumladan Rossiyada ham mustaqil fan sifatida tan olingan va o'hshatish va o'qitish nazariyasi sifatida keng rivojlangan. Buning natijasida umumiy didaktikadan uning shaxobchalari - hususiy aniq didaktikalar ya'ni muayyan fan (mutaxassislik) didaktikasi fanlari ajralib chiqib, ular ham mustaqil ravishda rivojlanmoqda. Kasb hunar ta'limi didaktikasi ham hususiy didaktika sifatida ana shu tarzda vujudga kelgan.

Kasb ta'limi didaktikasining asoschisi akademik Bato'shev S. Y. bo'lib hisoblanadi. Bu fanning rivojlanishiga Bezrukova V. S, Belyaeva A.S, Maxmudov M. I, Shaporinskiy S. A, Trachenko ye. V, Romansev G. V, Zier E. F va boshqalar hamda O'zbekiston olimlaridan Aripova A. G, Jo'raev P. X, Xo'jaboev A. R, Mirsayidov K. J va boshqalar ham munosib hissa qo'shib kelmoqdalar. O'zbekistonda 1998 yildan boshlab «O'rta maxsus, kasb hunar ta'limini rivojlantirish instituti» tashkil etildi. Bu ilmiy tadqiqot instituti qoshida 13. 00.08 - Kasb hunar ta'limi nazariyasi va metodikasi mutaxassisligi bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilish Kengashi faoliyat ko'rsatmoqda.

Kasb ta'limi didaktikasi fani va predmeti, uning asoiy tushunchalari. Kasb hunar ta'limi didaktikasi insonning yoshi, ma'lumoti, mehnat faoliyat ob'ekti va xarakteridan qat'iy nazar, uning barcha kasb hunar tayyorgarlik tizimiga ta'sir etuvchi nazariy va amamliy yo'nalishga ega bo'lgan ilmiy bilimlar soxasini qamrab oladi. Ertami kechmi baribir har bir insonga o'z kasbi yoki mutaxassisligi tug'risida bosh qotirishga to'g'ri keladi. Mamlakatimiz xalq xo'jaligining barcha soxalarida sodir bo'layotgan tub o'zgarishlar (bozor iqtisodiyoti qonuniyatlarini amal qilishi, mulkchilik shakllarini davlat tasarrufidan chiqarilishi, korxon va xo'jaliklarni vujudga kelishi va h- k.) o'ziga xos mahsus tayyorgarlikni talab qiladigan juda ko'p kasb va mutaxassisliklar bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash zarurligini taqozo qiladi. Mexnat va kasb-hunar faoliyatining turli tumanligi, turli yosh davrlari va kasb tayyorgarlikka ega bo'lgan kishilarni ta'lim tarbiyasi va rivojlanishining ilmiy asoslarini yaratish masalasini yanada murakkablashtirish ham tushunarli. Shuning uchun ham, yuqorida qayd qilingan muammolarga oid tizimli ilmiy tadqiqot ishlarni olib borish, ya'ni kasb ta'limi didaktikasini mustaqil fan sifatida e'tirof etish muhimdir.

Kasb ta'limi didaktikasining fan va o'quv predmeti sifatida mavjud bo'lishi quyidagilarga asoslanadi. Uning ob'ekti predmetining aniq ta'rifda bo'lishi. Kasb hunar ta'limi didaktikasining *ob'ekti* isonning tor

doiradagi kasb hunar faoliyati emas, balki *yaxlit kasb hunar tayyorgarlik tizkmidan* iborat. Bu tizim faqatgina kasb hunar ta'limi didaktikasining ob'ektigina bo'lib qolmay, u ijtimoiy, tabiiy va xatto texnik fanlar uchun dam ob'ekt bo'lib xisoblanadi. Bunday o'zaro bog'liqlik jarayonida kasb hunar ta'limi didaktikasi fan sifatida o'z o'imi, o'z «yuziga», o'zining maxsus funksiyalarini bajarish uchun tub asosga ega ekanligidan dalolat beradi.

Kasb hunar ta'limi didaktikasi predmetini yanada yaqqolroq tasavvur etish uchun pedagogik faoliyatga murojaat qilaylik. Bu muxandis - pedagogning kundalik o'quv tarbiyaviy ishlari bilan bog'lik, o'ta amaliy tavsifga ega bo'lgan faoliyatdir. Uning asosiy mohiyatini jarayon tashkil qiladi. Aynan muxandis-pedagog va o'qituvchining o'zaro xamkorlikdagi faoliyatida ta'limning bosh vazifasi o'qitish, tarbiyalash va shaxsni rivojlantirish, kasb hunar malakalarini shakllantirish amalga oshiriladi, dunyoqarash shakllanadi. Didaktikaning asosiy vazifasi ana shu jarayonni yanada samarali, ta'lim sifatini esa yanada yuqori bo'lishni ta'minlashdan iboratdir. Tabiiyki, avvalo, ta'lim jarayoni, uning «texnologik ta'minoti», ya'ni muayyan metodlar vositalar hamda uzatish, tarbiyalash va shaxsni rivojlantirishning tashkiliy shakllari didaktikaning fan sifatidagi predmeti ko'rinishida namoyon bo'ladi, yoxud ular ta'limning ko'zlangan natijasiga erishilishini ta'minlaydi. Bundan ko'rinib turibdiki tayyorgarlik yoxud va darajasining o'ziga xosligiga bog'liq holda, shaxsning kasbiy muhim sifatlarini shakllantirish jarayoni kasb hunar ta'limi didaktikasining *predmetini* tashkil qiladi. Biroq, bu fan predmetini faqatgina jarayon nuqtai nazaridan tasavvur etish yetarli emas. Chunki, xar qanday mahoratli musiqachiga cholg'u asbobi, nota, musha asari zarur bo'lganidek, eng mahoratli va ijodkor muxandis-pedagogga ham faoliyat ko'rsatish (jarayonni ro'yobga chiqarish) uchun o'quv reja, o'quv dasturi metodik materiallar zarur bo'ladi. Chunki, bu xujjatlarda kasb hunar ta'limining muayyan darajasi va shakliga muvofiq xoldagi, uning mazmuni, qo'llaniladigan metodlar, vositalar va tashkiliy shakllari aks ettirilgan bo'ladi.

Boshqacha aytganda, ta'lim jarayoni (maqsaddan natijaga tomon harakatlanishi) ni ro'yobga chiqarishdan oldin, buning uchun puxta nazariy va metodik tizimlarni ishlab chiqish darkor. Aynan mana shu tizimlarni muxandis-pedagog faoliyatining barcha tashkil etuvchilari-strukturasi (ta'lim standartlari, talimning maqsadi, mazmuni va tashkiliy shakllari) yaqqol bayon etiladi.

Shunday qilib, kasb hunar ta'limi didaktikasining predmeti

(shaxsning kasbiy muhim sifatlarini shakllantirish jarayoni) ikki jixat amaliy pedagogik faoliyat va ko'p sohani (ilmiy - tadqiqot, metodik) pedagogik tizimni konstruksiyalovchi va loyihalovchi faoliyatdan iborat ekan. Shuni ta'kidlash lozimki, pedagogik faoliyat va pedagogik tizim o'zaro uzviy bog'liq holda amal qiladilar. Pedagogik - tadqiqotchilar va metodistlar yuqori samara beruvchi pedagogik tizimni yaratishda, uni kadrlar tayyorlashning muayan jarayoni, o'qituvchilar kontingenti, moddiy texnik bazaning xamda o'quv yurti muxandis-pedagoglarining maxorat darajasining o'ziga xosligini e'tiborga olishi zarur. O'z navbatida, amaliy pedagogik jarayon ham faqatgina kasb hunar ta'limining maqsadi va mazmuni aniq belgilangandagina yuqori natija beradi.

Kasb hunar ta'limi didaktikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- O'quv yurtlarida pedagogik faoliyat ko'rsatish uchun ilmiy - pedagogik salohiyat yaratish;
- O'quv yurtida sodir bo'ladigan turli tuman vaziyatlarni xal qilishga oid tug'ri pedagogik yo'nalish berish;
- talabalar shaxsida pedagogik yo'nalganlikni tarbiyalash;
- o'z-o'zini kasbiy tayyorlash va uzluksiz kasbiy ta'lim, kasbiy maxoratni oshirish uchun asos yaratish.

Kasb hunar ta'limi didaktikasi o'quv predmeti sifatida asosiy tushunchalarga ham ega. Bu tushunchalarning ayrimlari umumiy didaktikadan olingan bo'lsada (o'qitish, o'qish, ta'lim, tarbiya, rivojlanish va h- k), kasb hunar ta'limi, kasb hunar tayyorgarlik, kasb, mutaxassislik, kasb hunar malakasi, kasbiy mustaqillik, texnik tafakkur trenajer, matn, yozma yo'llanma va boshqalar kabi o'ziga xos tushunchalardan iboart. Ularning ayrimlarini ta'riflab o'taylik:

Kasb-hunar ta'limi -- shaxsni kasbiy shakllanishi va rivojlanishi jarayoni bo'lib, u muayyan kasb va mutaxassislik bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bilan amalga oshiriladi.

Kasb-hunar tayyorgarlik - xalq xo'jaligining biror soxasiga oid faoliyat ko'rsatishni ta'minlaydigan bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi. Mamlakatimizda kasb hunar tayyorgarlikning uch darajasi amal qiladi:

boshlangich (politexnik), o'rta maxsus, oliy.

Kasb-hunar inson mexnat faoliyatining biror turiga oid maxsus nazariy bilimlar va amaliy malakalar majmuasidan iboart bo'lib, u maxsus tayyorgarlik va ish tajribasi natijasida egallanadi.

Mutahassislik - bir necha kasblar miqyosida maxsus tayyorgarlik va

tajriba natijasida egallangan bilim, ko'nikma va malakalar majmuasi.

Kasb-hunar malakasi - kasb hunarga oid u yoki bu masala (mexnat amali) ni, unga diqqatni maxsus jalb etmasdan, tayyorgarliksiz — avtomatik tarzda ongli ravishda bajarish.

Kasb-hunar muhandisligi - mutaxassislik bo'yicha mexnatga ko'yiladigan talablarni tushunish, faoliyatni mustahkamlash ravishda rejalashtirish bajarish va uni nazorat qilishga oid qobiliyat.

Texnik tafakkur — insonni fikrlash turi bo'lib, u ishlab chiqaruvchi soxasiga oid bilim, ko'nikma va malakalarni qo'llash bilan bog'liq bo'lgan texnik masalalarni hal qilishda namoyon bo'ladi.

Trenajer — o'quv jarayonida ishlab chiqarishdagi real shart sharoitlarni anglatadigan texnik vosita. Trenajerlar ishlab chiqarish sharoitida mashq qilish uchun shart sharoitlar mavjud bo'lmagan va o'quv jarayonida ishlab chiqarishdagi real mexnat amallarini aynan o'zini mashq qilish imkoniyati bo'lmagan ko'nikma va malakalarni egallashda qo'llaniladi. Trenajerlar o'quvchilarda boshlang'ich kasb hunar ko'nikmalarni shakllantirish va ularni bo'lajak mexnat faoliyatiga ruxan tayyorlashda muxim ahamiyatga ega bo'ladi.

Mashq - kasb hunar ta'limi metodi bo'lib, unda muayyan xatti xarakatlar juda ko'p marta takrorlanib ongli darajagacha takomillashadi. Mashqlar natijasida o'quvchilarda kasb hunar ko'nikma va malakalari shakllanishi, bilimlar esa chuqurlashib, takomillashadi.

Yozma yo'llanma - axborotning issiqlik manbai va o'quvchilarga topshiriqni uni bajarishga oid ko'rsatmalar bayon etilgan xolda topshiriladigan o'quv xujjat shakli.

Biz yuqorida kasb hunar ta'limi didaktikasining o'nta asosiy tushunchalariga qisqacha ta'rif berdik, qolganlari bilan navbatdagi ma'ruzalarda o'zlashtirib borasiz.

Xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, hozirgi davrda kasb hunar ta'limi didaktikasini fan va o'quv predmeti sifatida barqaror shakllangan.

Kasb-hunar ta'limi didaktikasi nisbatan yangi fan bo'lib hisoblanadi. U uzoq davr mobaynida kasb-hunar ta'limi pedagogikasi, ishlab chiqarish ta'limi pedagogikasi, kasb-hunar ta'limi metodikasi, umumiy didaktika nesgizida rivojlanib keldi va bu fanlar bilan bog'liq holda rivojlanmoqda.

Shu bilan birga kasb-hunar ta'limi didaktikasi fiziologiya va psixologiya kurslari bilan chambarchas bog'liq. Bu fanlarga oid bilimlarsiz g'oyalar sun'iy, asoslanmagan, tasodifiy va sub'ektiv

tavsiyaga ega bo'lib
qoladilar. Pedagogik amaliyotda samara bermaydilar.

Nazorat savollar:

1. Didaktika nima?
- 1 Didaktikaning ta'limda tutgan o'rni
- 2 Didaktikaning fan sifatida nechinchi asrlarda shakllana boshlandi?
- 3 Kasb ta'limi didaktikasi fani va predmeti haqida ma'lumot bering?

1.2 Ta'lim jarayonining metodologik asoslari

Fanning metodologik muammolariga barcha davrlarda ham alohida e'tibor qaratilgan. Bugun ham mamlakatimizda bilimning bu sohasiga qiziqish kuchayib bormoqda. Ijtimoiy hayot davomiyligi va fan rivojining yuqori abstraktsiya pog'onasi murakkab, echimi birmuncha qiyin bo'lgan savollarni yuzaga chiqarmoqda. Tabiiyki, ularning ilmi bilishning eskicha yondashuqlari yordamida hal etilishi mushkul. Metodologiya ham amaliyot talabalaridan ortda qolishi, ijtimoiy qadriyatlarining o'zgarish qonuniyatlariga bog'liq holda rivojlanmasligi mumkin emas.

Birinchi navbatda yangi metodlarni izlab topish jarayoni davom etmoqda, mavjudlarini tubdan takomillashtirish, ilmiy bilish mantiqini loyihalash, tadqiqotlar samarasini oshiradigan texnikaviy qurilmalarni yaratishi e'tibor qaratilgan. Boshqa tomondan, metodogiyaning dunyoqarash jihatlari – chuqur nazariy umulashma, bashoratlash, fan strategiyasini va uning mavqeini oshirish jamiyat islohotlariga mos ravishda amalga oshirilmoqda. Bu jarayonlarning tezlashuvini ta'minlashda o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xolos bo'lish, milliy istiqloq g'oyasini omma ongiga singdirish, bunda ommaviy kommunikasiyaning barcha vositalaridan foydalanish sezilarli samara berish sir emas.

Metodologiya – (yunoncha-metodlar haqida ta'limot) ijodiy jarayon sifatida ilmiy bilish yo'llari va vositalarining, ilmiy tadqiqot qonuniyatlarining, ularni taqqoslash va tizimlashtirish zamirida yuzaga kelgan. Demak, metodologiya ilmiy bilish faoliyatining mohiyatini yo'llari va vositalarining nazariy muammolarini, shuningdek, ijtimoiy jarayon sifatida ilmiy tadqiqot qonuniyatlarini o'rganadi.

Metodologiya tushunchasi murakkab va har doim ham bir xilda talqin qilinavermaydi. Birinchi navbatda u keng ma'noda – fan

metodologiyasi sifatida qo'llanilib, bircha ilmiy fanlar uchun ilmiy bilishning falsafiy tayanchi xisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, metodologiya fan sifatida ob'ektiv borliqni bilish haqida ta'limot (nazariyasi)dir. Tor ma'noda esa aniq ilmiy fanlar (shu jumladan pedagogika) uchun ilmiy bilish nazariyasini anglatadi. Demak, metodologik bilimlarning umumiy tizimida metodologiya o'rnini aniqlashtirish uchun mavjud.

Aniq fanlar metodologiyasi umumiy metodologiyaga tayangan holda:

1. uning talablarini muayyan fan ob'ekti tashkil etadigan hodisa va jarayonlarni o'rganishga tatbiq etadi;

2. o'zida bilishning aniq ilmiy metodlari haqidagi nazariyani o'rganilatyogan hodisa va jarayon qonuniyatlarining o'ziga xos jihatlari bilan bog'liq holda mujassamlashtiradi.

Pedagogika – boshqa rivojlangan fanlar qatori o'zining alohida predmetiga, nazariy printsiplariga ega va alohida tadqiqot metodlarini biluvga tortilgan ob'ektiv voqelikning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini xisobga olgan xolda qo'llaydi.

Metodologik muammolarni ishlashdagi siljishlarning mavjudligi qarmasdan, qator nazariy-metodologik muammolar echimsiz qolyapti. Etarlicha tadqiq qilinmayapti. Fikrimizcha, metodologik muammolarni ishlab chiqish kamida ikki shartni hisobga olishni taqozo etadi.

Birinchi shart – pedagogika birmuncha dolzarb muammolari bilan maktab, akademik lisey, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarining amaliy vazifalari o'rtasidagi aloqadorlikni kuchaytirish lozim. Bu bizni soxolistik nazariyalashtirishdan, umuimiy mulohazalashdan tiyib turadi. Asosiy e'tiborni shunday tadqiqot yo'nalishlari va muammolariga qaratish lozimki, natijada pedagogika fanining hayotiy muhim masalalari echimini topish uchun metodologik yondashuvlar bilan bizni qurollantirsin, ta'lim va tarbiyaviy jarayonning amaliy vazifalari echimini ta'minlansin.

Ikkinchi shart – metodologiya va pedagogika nazariyasi muammolarini ishlab chiqishga yuksak malaka va tajribaga ega, ilmiy jihatdan etuk universitet, institut hamda ilmiy-tadqiqot muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan pedagog xodimlarni jalb etish lozim.

Metodologiyaga e'tiborning kuchayishi, kun tartibida turganligining ob'ektiv omillari mavjud: mamlakatimizda insonparvar demokratik huquqiy davlat zaminida adolatli fuqarolik jamiyati qurilmoqda va ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotiga mos holda tubdan yangilandi. Bu yangi

modelning muvaffaqiyati ko'p jihatdan pedagogik tadqiqotlar natijasiga, umuman, pedagogika fanining rivojlanish darajasiga bevosita bog'liqdir.

Dastlab pedagogik tadqiqotlarning nazariy va amaliy ahamiyati, ularning mantiqi, metodologik tavsifi bilan bog'liq quyidagi masalalar aniqlashtirilmog'i lozim:

- pedagogikaning nazariy tadqiqotlari samarasini oshirish;
- pedagogik tajribani o'rganish va natijalaridan foydalanish;
- pedagogik tajriba-sinov, uning mohiyati, metodikasini oydinlashtirish;
- fan yutuqlarini ta'lim va tarbiya jarayoniga tatbiq etish muammolari;
- tarbiyaga yaxlitlikda yondashish, bunda mafkuraviy tarbiyaning ahamiyati;
- pedagogika fanini milliy va umuminsoniy tajribalar asosida rivojlantirishning metodologik jixatlari va x.k.

Anu shu savollar doirasidan ma'lum bo'ladiki, mavjud bilimlar bilan yashash, zamonaviy talab va ehtiyojlarga befarq qarash, mumkin emas. Bunday sharoitda tabiiyki, "tayanch" nuqta amaliyot bo'lishi lozim, ya'ni zamonaviy o'zbek ta'limi holati – haqiqiy haqiqat mezoni hisoblanadi. Amaliyot ta'siri ostida nazariya ilmiy kashfiyotlarning asosiy omiliga aylanadi. Faqat keng va har tomonlama tashkil etilgan amaliyotgina faoliyatning kamchiligini va etilmaganligini hamda ayni vaqtda pedagogik voqalikni bilishga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini isloh qilinishi va rivojlantirishning tarixiy ahamiyati – bu ta'limning O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasida aks etgan – "inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi" (23-modda) – printsipiga amal qilgan holda insoniylikka yo'naltirilganligidir. Insoniy ustuvorlik ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy printsipi sifatida O'zbekiston Respublikasi "ta'lim to'g'risida" gi qonunida ham o'z ifodasini to'liq topgan: "ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi" (3-modda).

Demak, bu mantiqan aytganda, "bitiruvchi"ni tayyorlashdan "erkin shaxs"ni shakllantirishga o'tishni anglatadi. Chunki erkin fikrga ega inson, ma'lumotli shaxs nafaqat ijtimoiy tizim ichida xarakatlanadi, balki uni o'zgartirishda ham faol bo'ladi. U olam va odam munosabatlarini umuminsoniy qadriyatlar kontekstida qabul qiladi.

Bugun mamlakatimizda qator o'qituvchilarimiz pedagogik g'oyalar targ'ibotchisiga aylanishda, o'zlari ham bevosita targ'ibotchilik faoliyatini namoyish qilmoqdalar, tasdiqlangan dastlabki materiallar bilangina emas, balki o'zining shaxsiy ijodiy rejasi asosida ish yuritmoqdalar. Yangilikka, erkinlikka, mustaqilikka intilish hozirgi zamon o'qituvchisining shaxs sifatleri tarkibiga kirib ulgurdi, endi an'anaviy o'qitish tizim o'z o'rnini milliy istiqloq g'oyasi bilan sug'orilgan va qat'iyon ilmiy asosda tashkil etilayotgan zamonaviy pedagogik tizimga bo'shatib beryapti. Pedagogik amaliyotnig turli tomonlarini qamrab olayotgan kuchli innovasion impuls harakati davom etmoqda: ta'lim mazmunini yiriklashtirish, natijalarini oldindan belgilash, o'qitishni psixologiyalashtirish, kompyuterlashtirish, interfaol o'qitish va tarbiya metodlari, ta'limni boshqarishga qaratilgan yondashuvlar vujudga keldi. Shu o'rinda metodologik muammolarning quyidagi yo'nalishlariga, uning alohida tomonlariga qisqacha izoh berishga harakat qilamiz.

Ta'lim jarayonining metodologiyasi

Pedagogika fani rivojining hozirgi bosqichida alohida dolzarb metodologik masalalarni echish bilan chegaralanmasdan xususiy bilimlar tizimi sifatida pedagogika metodologiyasini aniq belgilab olish zarur. Bu birinchidan, pedagogik nazariyalar ishonchliligini ta'minlasa, boshqa tomondan metodologik bilimlar pedagogik (yoki ixtiyoriy boshqa) tadqiqotlari samarli tashkil etish va etkazish mumkin emasligini uqtiradi.

Ijodiy jarayon bugungi kunda pedagogika fani metodologiyasiga, uning predmetiga nisbatan turlicha yondashuvlar vujudga kelmoqdaki, ularning mohiyatini qisqacha tushuntirishga harakat qilamiz.

Metodologiya funktsiyasi asosida aniqlash.

Metodologiya alohida fan sifatida ikki funktsiyani bajaradi:

deskriptiv (ifodalovchi) va perskriptiv (me'yorlovchi). Birinchisi

– ob'ektni nazariy jihatdan ifodalashni ko'zlasa, keyingisi – tadqiqotchining ishlashi uchun mo'ljal olishga shart – sharoit tug'diradi. Bu ikki vazifaning mavjudligi pedagogika metodologiyasini ham ikki guruhga ajratishni taqozo etadi – nazariy va me'yoriy.

Pedagogikaning nazariy metodologiyasiga quyidagilarni kiritish mumkin: metodologiya ta'rifi; fan metodologiyasining umumiy tavsifi, uning darajalari; metodologiya bilimlar tizimi va faoliyatlar tizimi sifatida; pedagogika sohasidagi tadqiqiy faoliyatni metodologik

ta'minlash manbalari; pedagogik tadqiqot ob'ekti va predmetining metodologik tahlili.

Me'yoriy asosi quyidagi savollar doirasini qamrab oladi:

- pedagogikani ob'ektiv borliqni ma'naviy o'zgartirishning boshqa shaklidan farqli ilmiy asoslash;

- pedagogika sohasidagi ishlarni fanga taalluqliligini aniqlash: - maqsadning o'ziga xosligi; maxsus tadqiqot ob'ektini ajratish; maxsus bilish metodlari va vositalarini qo'llash; atamalarning bir xilligi;

- pedagogik tadqiqotlarni guruhlarga ajratish;

- tadqiqot tavsifnomasi: muammo, mavzu, uning dolzarbligi, tadqiqot ob'ekti, predmeti, maqsad va vazifalari, farazlari, himoya qilinadigan holatlar, yangiliklar, fan uchun muhimligi, amaliyot uchun muhimligi;

- pedagogik tadqiqot mantiqi;

- pedagogika fanlari tizimi, ularning o'zaro aloqasi.

Tadqiqot muammosi bo'yicha qabul qilingan direktiv va me'yoriy xujjatlar ham bevosita metodologiyaning me'yoriy asosini tashkil etadi.

Falsafiy asos mavqeidan aniqlash.

Falsafiy nuqtai nazardan metodologiya nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish va kurish printsiplari va usullari tizimi, shuningdek, bu tizim haqidagi ta'limot (nazariya) sifatida qabul qilinadi. Aniqrog'i, metodologiya predmeti – faoliyatni tashkil etish haqidagi nazariya demakdir.

Bu erda qaysi faoliyat haqida fikr yuritilyapti?

Ilmiy faoliyat nazarda tutilyaptimi yoki pedagogik faoliyat?

Bu savolga javobni quyidagi tahlil natija asosida topish mumkin.

Agar o'qituvchi kundagi odatiy nomahsul (reproduktiv) faoliyat bilan mashg'ul bo'lib, har doim o'zi o'zlashtirgan bir xildagi texnologiya bilan ish ko'rsa "dars beruvchi" sifatida faoliyat ko'rsatsa, bu erda metodologiya haqida gap bo'lishi mumkin emas. Aksincha, mahsuldor (produktiv) faoliyat namoyish etib, misol uchun, ilmiy – tadqiqiy pedagogik faoliyat ko'rsatsa yoki o'zining xususiy mualliflik o'qitish tizimini yaratsa, shubhasiz, metodologik faoliyat vujudga keladi. Keyingi holatda ikki qarama – qarshi tushuncha – loyiha va refleksiya – asosiy o'ringa ko'tarilyapti. Ma'lumki, har qanday mahsuldor faoliyat loyihalash ko'nikmalarini talab etadi. Ilmiy – tadqiqiy ishlarning quyidagi bosqichlari – ziddiyatlarni aniqlash, muammoni ifodalash, farazlarni qurish va h.q. – mantiqan tadqiqot loyihalash usulidir.

Amaliy pedagogik faoliyatda ham ta'lim (tarbiya) tizimlarini loyihalash ishlari amalga oshiriladi. Bunga "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" asosida yaratilgan zamonaviy ta'lim tizimi, uni rivojlantirish kontsepsiyasi ("portlash effekti") misolida iqrar bo'lishimiz mumkin.

Ijodiy faoliyatni tashkil etishda har doim refleksiya – loyihaning, jarayon va natijalarning doimiy tahlili muhim o'rin tutadi.

Xulosa sifatida ilmiy-pedagogik tadqiqot metodologiyasi ham, amaliy pedagogik faoliyat metodologiyasi ham quyidagi uchlik yaxlitligida qurilishi mumkinligini ta'kidlash lozim:

"loyiha texnologiya (ilmiy - tadqiqiy yoki pedagogik) refleksiya" (A.M. Novikov).

Bu yondashuvlarga tayanib hamda mavjud adabiyotlar tahlili asosida pedagogika metodologiyasini quyidagicha ifodalash mumkin:

Pedagogika metodologiyasi o'zida pedagogik nazariya asoslari va tuzilmasi haqidagi bilimlar tizimini, pedagogik hodisa va jarayonlarni tadqiq qilishning yondashuvlarini, pedagogik voqelikni haqqoniy ifoda etadigan axborotlarni olish usullarini, shuningdek, bu bilimlar tizimini qo'lga kiritish bo'yicha faoliyat tizimini mujassamlashtiradi.

Ko'rinib turibdiki, bu ta'rifda ilmiy bilishning ikki jihati – bilimlar tizimi va ilmiy-tadqiqiy faoliyat qamrab olingan. Yoki ikki faoliyat turi – metodologik tadqiqot va metodologik ma'minot hisobga olinyapti. Agar birinchisining vazifasi pedagogika fanlari rivojining qonuniyatlari va yo'nalishlarini, pedagogik tadqiqotlarning sifat va samaradorligini oshirish printsiplarini, ularning tushunchalari tarkibini aniqlashtirsa, ikkinchisi – metodologik bilimlardan tadqiqot dasturlarini asoslashda va sifatini baholashda foydalanishni anglatadi.

Shu bilan birgalikda pedagogik muammolarning umumnazariy muammolar bilan almashtirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Chunki, birinchisi "qanday qilib metodologiyani pedagogikaga qo'llash mumkin" degan savolni aniqlashtirsa, ikkinchisi – umumnazariy savollar esa pedagogikaning predmeti, uning boshqa fanlar bilan aloqasi, ta'lim va tarbiya mohiyati kabi umumiy savollar yechimga qaratiladi.

Ta'lim jarayoni tadqiqotlarning metodologik tavsifi

Metodologiyaning pedagogika uchun muhimligi, bir tomondan, fan rivojining umumiy xususiyatlari bilan, boshqa tomondan, pedagogik bilimlar rivojining o'xiga xosligi bilan, uchunchi tomondan, bilish bosqichlarining murakkabligi bilan belgilanadi. U o'zining rivojlanishi

davomida boyib boradi, tajriba orttiradi, ob'ektiv voqelik hodisasi sifatid tarbiyaning muhim qonuniyatlari va tamoyillarini ochib beradi.

Pedagogik tadqiqotlarning zamonaviy yo'nalishlari dolzarb va amaliy jihatdan muhim masalalarning yangicha echimlarini izlab topish jarayonining tezlashuvi, ayni vaqtda istiqbolli muammolarning nufuzi oshib borayotganligi bilan tavsiflanmoqda. Bunda ikki yo'nalishdagi tadqiqotlar alohida ko'zga tashalanadi:

1. Umumiy xarakterdagi yiriq tadqiqotlarni talab etadigan keng doiradagi muammoni o'rganish

2. Murakkab pedagogik jarayonlarning ichki, nozik qirralarini topishga imkon beradigan tor muammolar echimiga qaratilgan chuqur detalli o'rganish.

Birinchi yo'nalish tarafdorlari pedagogik jarayonning barcha unsurlari o'zaro aloqada va ularni ajratish yaramaydi, degan dalilga tayanishadi, pedagogik tajribani yaxlit o'rganshi zarurligiga urg'u berishadi. Biroq ular quyidagi holatni nazardan chetda qoldirishadi: pedagogik jarayon o'zining bor munosabatlari bilan olib qaralganda pedagogika fani ob'ekti hisoblanadi. Ikkinchi yo'nalish vakillari pedagogik jarayonning alohida unsurlari (metod, shakl va b.) o'rganshga urungan holda bir narsani unutilishadi, o'quv-tarbiyaviy ishlar tizimida yulib olingan hech bir vosita to'liq hisoblanmaydi.

Bugungi kunning jiddiy metodologik muammosi – bu zamonaviy ta'limni pedagogik tadqiqotlarga oid ilmiy muammolarda ishonarli va samarali aks ettirishdir.

Bajarilayotgan tadqiqotlarda uchraydigan umumiy kamchiliklar:

- ✓ Mavzularning dolzarb pedagogik muammolar echimiga qaratilmaganligi, ular yangi, kontseptual g'oyalarning yo'qligi
- ✓ Farazlarning isbot talab qilmaydigan holatda noaniq ifodalanishi
- ✓ Jiddiy xulosalarning yo'qligi, ularning nazariy va amaliy jihatdan noaniqligi
- ✓ Shablonlik (bir qolipdalilik)
- ✓ Tavsiyalarni amaliyotda qo'llash imkoniyatlari yo'qlig va boshqa cheklaydigan asosiy omillar:
- ✓ Malakaning etarli emasligi;
- ✓ Umrini yashab bo'lgan sobiq sovet pedagogikasi g'ochlaridan xalos bo'la olmaslik
- ✓ Tadqiqot metodlaridan to'g'ri foydalan bilmaslik va b.

Zamonaviy pedagogik bilimlar sezilarli darajada shu kunga qadar takrib topgan tushunchalarining an'anaviy tizimi girdobidan chiqib ketadi. Bunday sharoitda pedagogika fanining o'z predmeti, chegarasi va xarakteri, ilmiy bilimlarni egallash, ularni amaliyotda qo'llash kabi masalalarni yangicha talqinda qo'ymoqda. Boshqacha qilib aytganda, metodologik muammolarni nomzodlik yoki doktorlik dissertasiyasi darajasida tadqiq qilishga ehtiyoj tug'ilmoqda. Ular qatorida:

- ✓ Pedagogikada ilmiy fakt muammosi
- ✓ Tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq etish texnologiyasi
- ✓ O'qitish tarkibi, tuzilmasi va funktsiyalarini ilmiy asoslash
- ✓ Nazariya va amaliyot kabi fundamental tadqiqotlar ham o'z echimini kutaypti.

Tadqiqot taqdiri metodlariga bog'liqligi sir emas. Pedagogik tadqiqotlar metodi agar pedagogik hodasalarning ob'ektiv mohiyatini to'g'ri ifodalasa, pedagogika predmetining o'ziga xosligiga javob bersa, shubhasiz, ilmiy deb e'tirof etiladi. Shu jihatdan olib qaralganda, pedagogik tadqiqot metodlari uchun metodologik baho zarur bo'ladi. Afsuski, ularni yoritishga bag'ishlangan ishlar kam, borlari ham rus tilida, o'zbek tilida bu soha bo'yicha birorta yirik pedagogik

Pedagogik tadqiqotlarning samaradorligi tadqiqotlarning samaradorligi tadqiqotchining metodologik madaniyatiga to'g'ri proporsionaldir. Shu boisdan bu tushuncha integral sifat ko'rsatkich hisoblanib, tadqiqotchidan o'zida xususiy ilmiy faoliyatni tahlil qilish ko'nikmasini, ma'lum kontsepsiya (nazariya)ni ilmiy asoslash va ijodiy qo'llash qobiliyatini egallashni talab etadi.

Bugun har bir pedagogik tadqiqot qoidaga ko'ra, joriy etilgunga qadar ilmiy asoslanishi shart: dastlabki holat; tadqiqot mantiqi; kutilayotgan natijalar, ularga erishish metodlarini belgilash; iste'molchilar bilan hamkorlik o'rnatish; uni joriy etish shartlarni ishlab chiqish; iqtisodiy manfaatdorlik va h.q.

Pedagogik tadqiqot ilmiy faoliyatning murakkab turi hisoblanib, u ishonchli qo'llarda–metodologiyani chuqur o'rgangan, ilmiy tadqiqot metodlari bilan qurollangan shaxs tomonidan muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin.

Olimning qiyofasi, ruhiyati va tiynati haqida maxsus adabiyotlarda batafsil yoritilgan, ayniqsa, uning quyidagi sifatleri alohida qayd etiladi; haqiqatga, noma'lumni bilishga jiddiy intilish; kuzatilayotgan hodisa va jarayonlarni tasniflash qobiliyati va kuzatuvchanlik; ilmiy tafakkurning analitik – sintetik jamlanmasi va b.

Tadqiqotchi tafakkurining xarakteri haqidagi savol birmuncha mulohazalidir. Bu murakkab jarayonni to'liq tasvirlashga da'vogarlik qilmagan holda jihatlariga e'tiborni qaratamiz:

Ob'ektivlik qaralayotgan hodisa va jarayonlarning qandaydir begona, yot tadqiqot uchun muhim bo'lmagan tassurot va ta'sirlardan holi bo'lishni, narsa va hodisalarning o'zaro aloqasini, undagi o'zgarishlarni xolisona ifodalashni ta'minlaydi.

Aniqlik tadqiqotning barcha mu'alajalari uchun tegishlidir: pedagogik hodisa va jarayonlarni kuzatish va qayd etish; fikrlar tahlili va umumlashmasi; turli manbalaridan olingan ilmiy axborotlardan foydalanish va b.

Tanqidiylik boshlang'ich ma'lumotlarni sog'lom baholashni tajriba natijalarining haqqoniyligini ta'minlash bilan farazlar va nazariyalarni qurishdagi shubhasiz uzluksiz va qonuniy darajasi bilan, agar ular yangi faktlarga zid kelib, dalilarni to'g'ri va chuqur tushuntira oladigan kontsepsiya topilsa, ulardan voz kechish qobiliyati qobiliyati bilantavsiflanadi.

Muayyanlik va izchillik qabul qilingan atamalarning bir xilligida, tadqiqot mantiqiga amal qilishda, shart-sharoitlarni hisobga olishda, ilmiy apparat tushunchalarining bog'liqligida namoyon bo'ladi.

Tizimlilik o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarni biror belgilari asosida tasniflashga intilishda, tasavvurlar, tushunchalar va qonuniy aloqalarni o'rnatish, kontsepsiyalarni, naziryalarni shakllantirishda yuzaga chiqadi.

Xullas, ilmiy tafakkur tadqiqotning boshlang'ich nuqtasi belgilashda ob'ektivlikni, muayyanlikni, aniqlikni nozik, ehtiyotkorona chog'ishtirishni, haqiqatni bilish yo'lining to'g'riligini, tajriba natijalarini, nazariy xulosalarni tanqidiy tekshirib ko'rishni va albatta, tizimlikni taqozo etadi. Boshqacha aytganda, tadqiqotchining metodologik madaniyatini shakllantirishda refleksiya – xususiy ilmiy faoliyatini tahlil qilish ko'nikmasi asosiy o'rin tutar ekan.

Yuqorida ta'kidlanganlar turli soha vakillarining ilmiy tafakkuriga tegishlidir. Shu bilan birga pedagog – tadqiqotchi o'ziga xos ba'zi bir xususiyatlar bilan farqlanib turadi.

Birinchidan, u etarlicha peyagogik tajribaga ega bo'lishi, kamida besh-o'n yillik pedagogik jarayonning "ichida qaynashi" kerak. Shundagina, bu jarayonning siru sinoatlaridan voqif bo'ladi, uning nozik, ko'z ilg'amas joylarini topadi, muammoni anglay oladi, mavjud ziddiyatlarni shakllantiradi va yangi echimini qidira oladi.

Ikkinchidan, pedagogik muammoning dolzarbligi respondentlar fikriga tayangan holda aniqlanadi. Bu juda muhim bosqich hisoblanadi.

Ma'lumki shogirdni tayyorlashda kuchli shaxslar ko'magiga tayanish bizda qadimdan sinalgan usul. Ustoz o'zining zaif tomonlarini shogirdiga oshkor qilmagan holda o'zidan-da kuchliroq ustoz huzuriga yuborishni lozim topgan. Misol uchun Mashrab hurfikrlilikda tashna edi. Birinchi ustoz Mulla bozor Oxund (XVII asr) Mashrabni o'zidan kuchliroq bo'lgan Hidoyatulloq Ofoq Hojaga jo'natadi. Sababi bozor Oxund shogirdining fikrlashini bo'lib qo'yishi, o'zi bilmagan holda unga zarar etkazishi mumkin edi. Natijada Mashrab Ofoq Hoja huzurida valiy bo'lib etishadi.

Pedagogik tadqiqotchi ob'ektlar (o'qituvchi, tarbiyachi, o'quvchi talabalar va boshqalar) bilan ish ko'radi va pedagogik tajriba-sinov o'tkazishda undan ehtiyotkorlik talab etiladi, ayniqsa, o'quvchi-yoshlar qalbia, dunyoqarashiga, erkin fikrlashiga sinov davomida putur etmasligi lozim.

Xullas, pedagogik voqelikni to'g'ri aks ettirishda tadqiqotchi sog'lom fikr sohibi bo'lish uchun metodologik madaniyatni egallashi shart ekan.

Ta'kidlash joizki, ayrim tadqiqotchilar pedagogik tadqiqotlarning asoslarini belgilashda pedagogikaning metodologik muammolarini umumnazariy muammolar bilan almashtirib, "statistik metodologiya", "pedagogik metodologiya" kabi ifodalarda noto'g'ri talqin qilayotgan hollarga duch kelinmoqda. Sababi falsafa fanigina metodologik baza hisoblanabi, uning barcha bo'limlari, tushunchalar, qonuniyatlari, toifalari metodologik ahamiyat kasb etishi e'tirof qilingan. Shu bilan birgalikda filosofiyani metodologiya bilan to'liq almashtirish ham yaramaydi: metodologiya – bu boshdan - oxir filosofiya emas, balki uning asosiy funktsiyalarini, ayrim jihatlarini o'zida aks ettiradi, xolos.

Shunday qilib, hozirgi kunda pedagogika fanining metodologik asosi filosofiyadir. Filosofiyaning bosh masalasi esa ob'ektiv borliq va inson o'rtasidagi o'zaro aloqani oydinlashtirish hisoblanadi. Olam bilan odam mavjudligini tadqiq qilish insonning cheksiz faoliyatini va xarakterini o'rganishdir. Individning shaxs darajasida namoyon bo'lishida tarbiyaning etakchi mavkeini qadimdan faylasuflar tan olishgan va inson tarbiyasi muammosi falsafaning asosiy masalalari qatoriga kiritilgan. Shu tariqa falsafiy ta'limotlar tarkibida pedagogik fikr va g'oyalar vujudga kela boshlagan va yillar davomida rivojlanib borgan, natijada pedagogika mustaqil fan sifatida ajralib chiqqan.

Demak, hech ikkilanmasdan aytish mumkinki, pedagogika faning metodologiyasini jamiyat taraqqiyoti qonunlarini ifoda etuvchi zamonaviy filosofiya, uning bilish nazariyasi tashkil etadi.

Nazorat savollar:

1. Metodologiya nima?
2. Pedagogika predmeti va uning chegarasi qanday?
3. Ta'lim jarayonining metodologiyasi nima?
4. Ta'lim jarayoni tadqiqotlarning metodologik tavsifi
5. Pedagog – tadqiqotchi o'ziga xos qanday xususiyatlar bilan farqlanib turishi kerak?

1.3 Asosiy didaktik kontsepsiyalar

Didaktik tushuncha (lot. Kontsepsiya-ishonch tizimi, hodisalar, jarayonlar haqida alohida tushuncha) - o'quv jarayoni haqidagi qarashlar tizimi. Psixologik-pedagogik tushunchalar ko'pincha didaktik tizimlar deb ataladi. Didaktik tizim-bu ta'lim maqsadiga erishishga qaratilgan yagona integral tuzilmani tashkil etuvchi komponentlar majmuidir.

Tizimga quyidagilar kiradi:

- ta'limning maqsadi,
- mazmuni,
- didaktik jarayonlar,
- o'qitishning tashkiliy shakllari,
- usullari,
- vositalari va tamoyillari.

Pedagogikada didaktik tushunchalar ko'p bo'lgan. Har bir tushuncha bir necha yo'nalish va pedagogik nazariyalardan iborat. O'quv jarayonining mohiyatini tushunishga qarab tushunchalar an'anaviy, pedosentrik va zamonaviy ta'lim tizimlariga bo'linadi. An'anaviy tizimda o'qitish (o'qituvchi faoliyati), pedosentrik-o'qitishda (bola faoliyati) asosiy rol o'ynaydi. Hozirgi zamon didaktik tizimi har ikki tomon - o'qitish va o'rganish-o'rganish faoliyatini tashkil qilishidan kelib chiqadi.

An'anaviy didaktik tizim ya'ni didaktik tushunchalariga asoslanadi Pestalozzi va ayniqsa I.F. Gerbart va nemis klassik gimnaziya sinfining didaktikasi.

Nemis faylasufi va o'qituvchisi I.F. Gerbart (1776-1841) ya. ning sinf-sinf tizimini tanqidiy qayta talqin qildi. Komenskiy va shu kungacha Evropada qo'llanilib kelinayotgan "pedagogikaning yangi ilmiy tizimi" ni yaratdi. Gerbartning fikriga ko'ra, maktabning maqsadi intellektual ko'nikmalar, g'oyalar, tushunchalar va nazariy bilimlarni shakllantirishdir. Shu bilan birga Gerbart tarbiyachining prinsipini shakllantirdi. Uning mohiyati o'quvchilarning his-tuyg'ulari va irodasini rivojlantirish bilan bilimlarning yaqin birikmasidir. Bu tushunchani kiritib, u Iroda, xarakter va ongning bir vaqtda rivojlanishiga e'tibor qaratdi va ta'limni tarbiyadan ajratishni inkor etdi. Ma'naviy jihatdan kuchli shaxs ta'lim muassasasida tarbiya va tartibni tashkil etish orqali shakllanadi.

O'rganish jarayonida, tarbiyalaydi, Gerbart ko'ra, talabalar manfaatlarini turli paydo bo'lishi kerak (empirik - ularning atrofida dunyoga, spekulyativ - hayot voqelikni paydo sabablari, estetik - go'zal, simpatik - yaqinlariga, ijtimoiy - barcha odamlar uchun), anavi, u endi talabalar o'quv faoliyati motivasiya deyiladi nima bor.

Ma'lum maqsadga erishish uchun Gerbart bo'yicha o'quv jarayoni, uning tuzilishini belgilovchi to'rtta formal bosqichdan iborat bo'lishi kerak:

- 1) aniqlik darajasi: materialni yoritish va uni chuqur o'rganish;
- 2) uyushma darajasi: yangi va eski bilimlar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish;
- 3) tizim darajasi: qoidalar tuzish, tushunchalar, qonunlarni shakllantirish;
- 4) metod darajasi: nazariyalarni tushunish, yangi hodisalarga, vaziyatlarga tatbiq etish.

O'qitishning tarkibiy elementlari-nostandart vaziyatlarda taqdimot, tushunish, umumlashtirish va qo'llashdir. O'quv jarayonining mantiqi o'quv materiali g'oyasidan uni tushunish va umumlashtirishga o'tishdir.

Tadqiqot darajasi va predmetidan qat'iy nazar to'rt daraja majburiy hisoblanadi.

Gerbart didaktika uchun muhim bo'lgan o'qituvchi faoliyatini tashkil etishga va tizimlashtirishga harakat qildi. Shuningdek, u bilim shakllanishining ruhiy jarayonlari va shaxs haqidagi falsafiy-axloqiy g'oyalar haqidagi ta'limotni hisobga olgan holda o'qitish bosqichlarini psixologik tahlil qilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Biroq, Gerbartning etikasi va psixologiyasi idealistik va metafizik edi.

XX asr boshlarida bu tizim Verbalizm, kitobiylik, ziyolilik, bola ehtiyojlaridan ajralgan holda tanqid qilindi. Bu ta'lim maqsadi, bu nazariyaga ko'ra, (ta'lim jarayonida faol, birinchi navbatda, o'qituvchi bo'lishi kerak, va talabalar "diqqat bilan o'tirib, o'qituvchilar ko'rsatmalarga rioya" kerak) ruhiy faoliyati bolani jalb holda tayyor bilim o'tkazish uchun, deb aslida tanqid qilindi, avtoritarizm uchun, talabaning mustaqilligini bostirish; to'rt xil va barcha "rasmiy bosqichlarida uchun majburiy asoslangan dars sxemasi, uchun.

Pedosentrisia DIDASTISA (progressiv, isloh, amaldagi tomonidan o'rganish) Amerika faylasufi tomonidan, psixolog, va pedagog J. D. Dewey (1859-1952). "Pedosentrik" nomi shundan iboratki, J. D. Dewey o'quv jarayonini bolaning ehtiyojlari, qiziqishlari va qobiliyatlaridan kelib chiqib qurishni taklif qilgan. Mashg'ulotning maqsadi bolalarning umumiy va aqliy qobiliyatlarini, turli malakalarini rivojlantirish bo'lishi kerak.

Avtoritar didaktikadan farqli o'laroq gerbaristik pedosentrik didaktika o'quvchilarning o'z faoliyatini rivojlantirishga e'tibor qaratadi va ta'limning hayotiy ehtiyojlar bilan bog'lanishi bilimlarni eslab qolishga asoslangan "verbal" (og'zaki, kitob) o'rganishdan ko'ra ancha yaxshi natijalar beradi, degan xulosaga keladi.

J. Dewey "fikrlashning to'liq harakati" tushunchasini ishlab chiqdi, unga ko'ra, inson qiyinchiliklarga duch kelganda o'ylashni boshlaydi, bu ular uchun muhim ahamiyatga ega. Har bir "to'liq fikrlash harakati" da quyidagi bosqichlar (daraja) ajratiladi: qiyinchilik hissi; ularning namoyon bo'lishi va ta'rifi, echim g'oyasi (gipotezani shakllantirish); taqdim etilgan echimdan kelib chiqadigan xulosalarni shakllantirish (gipotezani mantiqiy tekshirish); gipotezani tan olish yoki rad etishga imkon beruvchi quyidagi kuzatishlar va tajribalar. Keyinchalik "arunoday ""muammo" deb ataldi."Dewey to'g'ri tuzilgan ta'lim muammoli bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Darslar "to'liq fikrlash harakati" ga asoslangan bo'lishi kerak, ya'ni o'quvchilar o'ziga xos qiyinchilikni his qilishlari uchun; uni aniqlash (muammoni aniqlash); uni bartaraf etish gipotezasini shakllantirish; muammoning barcha yoki bir qismiga echim olish; gipotezani kuzatish yoki tajriba orqali sinab ko'rish.

Pedosentrik pedagogika vakillarining fikricha, tarbiya mustaqil, tabiiy, o'z-o'zidan bo'lishi kerak. U tayyor bilimlarni taqdim etish, eslab qolish va ko'paytirish shaklida va kashfiyot shaklida qurilishi kerak.

O'quvchilar o'z-o'zidan faoliyati davomida bilim oladilar. Shuning nomi "qilib o'rganish".

O'quv strategiyasini shakllantirishda Dewey va uning izdoshlari ko'proq o'quvchilarning spontan qiziqishlari va vaziyatli faoliyatiga tayandilar. Shuning uchun o'quv dasturi faqat ta'limning umumiy tasavvurlarini belgilab berdi va ayrim fanlar faqat o'rta maktabda paydo bo'ldi. Natijada bunday ta'lim tor doiradagi muammolar bilan cheklandi, to'liqsiz va tizimsiz edi.

Bundan tashqari Deweyning "progressiv" didaktikasi boshqa kamchiliklarga ham ega edi. Amaliyot barcha fanlar va ilmiy ishlarning barcha darajalari bilan bog'liq bo'lgan ta'lim bosqichlarining universal modellarini (Gerbart va Dewey tomonidan) rad etadi, chunki ikkinchisi rasmiy xarakterga ega. Ta'lim na "juda muammoli" (Dewey bo'yicha), na "juda og'zaki" (Gerbart bo'yicha), na boshqa monistik jarayon bo'lishi mumkin. Shuningdek, o'quvchilarning bilimlarni mustahkamlash va ma'lum ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonida ishtirok etmasliklari bilim darajasi va sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, didaktika bir dilemma duch: individual, psixologik o'ziga xosligini va shaxsiy rivojlanishini yo'qotib esa, direktivasi tayyorlash orqali yuqori akademik darajada tizimli, umumiy, fundamental ta'lim berish, yoki bola o'rganish tashabbus berish, uning ehtiyojlari asosida, amaldagi orqali o'rganish yordamida, va talabalar bilim mustahkamlik yo'qotish, maktabda ta'lim darajasini kamaytirish, AQSh ta'lim tizimida kuzatiladi qaysi.

Didaktikada keyingi izlanishlar oldingi didaktik tizimlarning eng yaxshilarini saqlab qolish va hozirgi zamon muammolarining yangi echimini topishga qaratilgan edi. Bu izlanishlar bilan shug'ullanuvchi didaktika yangi deb atalgan. Yangi yo'nalishlar orasida mashhur amerikalik psixolog va pedagog J. Brunner tomonidan ishlab chiqilgan "kashfiyotlar qilish orqali" o'rganish tushunchasi e'tiborga loyiqdir. Unga ko'ra o'quvchilar dunyoni o'rganadilar, o'z kashfiyotlari orqali bilim oladilar. Shu bilan birga barcha bilim kuchlarini zo'riqtiradilar, fikrlash unumdorligini rivojlantiradilar, mustaqil umumlashtiradilar, ularni amalda qo'llash ko'nikma va malakalarini egallaydilar.

XX asrning 80-90-yillarida sovet Ittifoqida ta'lim va tarbiya muammolari mashhur didaktika nazariyotchilari M. M. Skatkin, yu. K. Babansky, I. Ya. Lerner, V. V. Kraevsky,, va hokazo Lednev BS. O'qituvchi va psixologlar A. N. Arsenev, B. P. Esipov, L. Zankov, va

hokazo. Ichki olimlar:, V. I. Bondar, V. A., I. Onishchuk Alekseyuk p. Pidlasiy, A. ya. Savchenko, psixolog S. Kostyuk, va hokazo.

80-yillarning ikkinchi yarmida didaktikaning dolzarb muammolari o'qituvchi-novator, metodist sh. lar tomonidan ishlab chiqila boshlandi. bir. I. Amonashvili p. , M. P., E. M., V. A. Volkov Guzik Ilyin Karakovsky, S. M. Lysenkova, V. F. Shatalov, va hokazo.

Zamonaviy didaktik tizim. Pedagogik jarayonning umumiy metodologiyasidan kelib chiqqan holda zamonaviy ta'limning shakl va metodlarini umumiy tashkil etish, mazmunini tanlash, tanlashni belgilovchi asosiy qoidalar. Shu bilan birga pedagogik jarayonning barcha muhim xususiyatlarini (bilaterallik, mazmun birligi va prosessual jihatlarni aks ettirish, shaxsning har tomonlama rivojlanishiga e'tibor qaratish) tarbiya muayyan farqlarga ega.

O'quvchiga ta'lim berish ob'ektiv dunyo bilimlarining o'ziga xos turidir. O'ziga xosligi shundaki, talaba sub'ektiv yangi narsalarni o'rganadi, ya'ni ilmiy haqiqatlarni kashf etmaydi, balki fan tomonidan to'plangan g'oyalar, tushunchalar, qonunlar, nazariyalar va dalillarni o'zlashtiradi. Olimning bilish yo'li eksperiment, ilmiy tafakkur, urinish va xatolar, nazariy asoslash va boshqalar orqali bo'lsa., keyin o'qituvchining mahorati tufayli o'quvchining bilimi tezroq va osonroq bo'ladi. Yangi material uning yoshi va individual imkoniyatlariga maxsus moslashtiriladi. O'qituvchining ta'siri (bevosita yoki bilvosita) ham maqsadga muvofiq va to'laqonli bilishga ko'maklashadi. Bularning barchasi o'quvchining ta'lim olishi o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadigan o'quv jarayonidir.

Zamonaviy didaktik tizim pedagogik boshqaruvning o'z tashabbusi va o'quvchilarning mustaqilligi bilan oqilona uyg'unligi bilan ajralib turadi. O'qituvchi faol mustaqil ishlarni rag'batlantirar ekan, o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini boshqaradi, uni tashkil etadi va o'tkazadi. Shu bilan birga, u haddan qochish, an'anaviy pedosentrik tizimi yutuqlarini foydalanadi.

Talabaning bilish faoliyatining mohiyatini tushunishda zamonaviy didaktika bilimning materialistik nazariyasi pozisiyalarida turadi, unga ko'ra tafakkur bizning ongimizga bog'liq emas va jonli tafakkurdan abstrakt tafakkurga va undan amaliyotga chiqish bilan belgilanadi. O'quv jarayonini sensor idrok etish, bilimlarni tushunish va o'zlashtirishning organik birikmasi sifatida talqin etadi, olingan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda sinab ko'radi. Parallel rivojlantirish va his-tuyg'ularini bir vaqtning o'zida o'zaro talab, fikrlash va amaliy faoliyat,

zamonaviy didaktik tizimi gerbariylik va Progressivizm uchun tipik bartaraf qilish uchun harakat qiladi nazariyasi va amaliyoti o'rtasidagi ziddiyatlar, bilim va ko'nikmalar, haqiqatni bayon qilish qobiliyati va uni aylantirish uchun qobiliyati o'rtasida, va, nihoyat, talaba o'qituvchi butunlay qabul bilim miqdori o'rtasida, va mustaqil ravishda olingan bilim.

Hozirgi zamon didaktik tizimida ta'lim mazmuni asosan sub'ekt sifatida quriladi. O'quv kurslari integrasiyasi murakkablashib bormoqda. Integrativ kurslar kichik va katta sinflarda ham mavjud. O'quv dasturlari, dasturlari va kurslarini farqlash amalga oshiriladi.

Ta'lim mazmunining barcha tarkibiy qismlarini har tomonlama amalga oshirish zarurligi va pedagogik jarayonning talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirishga qaratilganligi ta'limning uch: ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalariga olib keldi.

Ta'limiy vazifasi-o'quvchilarga ilmiy bilimlar, ko'nikmalar va ijodiy faoliyat tajribasi tizimini o'rgatishdan iborat. Pedagogikada bilim fan, tushunchalar, qoidalar, qonunlar va nazariyalarning haqiqatlarini tushunish, xotirada saqlash va qayta ishlab chiqish deb ta'riflanadi. Ta'lim funksiyasiga ko'ra ular shaxsning mulkiga aylanishi, uning tajribasi tarkibiga kirishi kerak. Bu funksiyaning eng to'liq bajarilishi bilimning to'liqligi, izchilligi, xabardorligi, kuchi va samaradorligini ta'minlashi kerak. Bu o'quv jarayonini shunday tashkil etishni talab qiladiki, ilmiy bilishning tegishli sohasini aks ettiruvchi mavzuning mazmuni asosiy g'oyalari va muhim sabab-oqibat munosabatlarini tushunish uchun muhim bo'lgan elementlarni yo'qotmaydi. O'quv jarayonidagi bilimlar o'quvchilar bilimning hajmi va strukturasi olishlari va undan o'quv-amaliy vaziyatlarda foydalana olishlari uchun ma'lum tartibli tizimda taqdim etilishi lozim.

Zamonaviy didaktikaning fikricha, o'qitish funksiyasini amalga oshirishning oxirgi natijasi bilimlarning samaradorligi, ularni ongli ishlashi, oldingi bilimlardan yangi olish va hayotiy muammolarni hal qilishda foydalana olishdir. Bu funksiya maxsus (mavzu uchun) va umumiy ko'nikmalarni shakllantirishga o'rgatishni o'z zimmasiga oladi.

Ko'nikma deganda faoliyatning yo'llari (metodlari, harakatlari) ni o'zlashtirish, bilimlarni qo'llay olish tushuniladi. Maxsus ko'nikmalar fanning ma'lum sohalarida, ilmiy mavzuda ishlash yo'llari bilan bog'liq (masalan, xarita bilan ishlash, muammoni hal qilish, insho yozish, tajriba o'tkazish va boshqalar.). Umumiy-fanning barcha tarmoqlarida, barcha fanlarda ishlash yo'llariga (reja tuzish, eslatma olish, ko'rib

chiqish, ma'lumotnomalar bilan ishlash, hisobot tayyorlash, ularning qarorlarini bahslashish va boshqalar.).

Ta'lim funksiyasi ta'lim jarayonida shaxsning qadriyatli orientasiyalari, ularning tevarak-atrofdagi olamga munosabati, ijtimoiy xulq-atvor va faoliyat motivlari va shaxsiy dunyoqarashi shakllanishidan iborat.

Ta'lim funksiyasi ta'lim mazmunidan, o'qitishning shakl va usullaridan organik ravishda kelib chiqadi hamda o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi muloqot orqali amalga oshiriladi.

Ta'lim tarbiyalaydi, lekin avtomatik ravishda emas, balki har doim to'g'ri yo'nalishda. Shuning uchun ta'lim funksiyasini amalga oshirish o'quv materialini ta'lim salohiyati nuqtai nazaridan tahlil qilish va tanlashni talab qiladi; ta'lim va kommunikasiya jarayonining bunday qurilishi, talabalar tomonidan ta'lim axborotlarini qabul qilishni rag'batlantiradi, unga faol baholovchi munosabat shaxsning qiziqishlari, ehtiyojlari va gumanistik yo'nalishini shakllantiradi.

Shu bilan birga o'quvchilar tarbiyasi maktabdan tashqari va o'qishni bitirgandan so'ng amalga oshirilishini yodda tutish lozim. Shuning uchun ta'lim jarayonining ta'lim maqsadlariga to'liq bo'ysunishi ta'lim olishni hayotdan ajratishga olib keladi. Voqelikni tahlil qilish va qarashlar tizimini tanlashda o'quvchilarga huquq, erkinlik va mustaqillikni qoldirish kerak. Pedagogikaning ayrim sohalarini, xususan, ekzistensializm vakillari maktab o'quvchilarning qarashlarini shakllantirmasligi, faqat erkin tanlashlari uchun ma'lumot berishi kerak, deb hisoblaydilar. Bu to'liq qabul qilinishi mumkin emas, deb shubha yo'q. Pedagogikaning falsafiy asoslarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har bir ta'lim tizimi bevosita yoki bilvosita o'quvchining dunyoqarash g'oyalari shakllantiradi.

Ta'limning rivojlantiruvchi funksiyasi o'quvchining o'quv jarayoni va bilimlarni o'rganish davomida rivojlanishini bildiradi. Bu funksiya o'qituvchi va o'quvchi shaxsning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash uchun maxsus tarzda o'zaro muloqotda bo'lganda yanada samarali amalga oshiriladi. Talaba shaxsining rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilishi "rivojlantiruvchi ta'lim" atamasi bilan belgilanadi. Rivojlanish funksiyasiga quyidagilar kiradi: shaxsning nutqi, tafakkuri, qadriyat-motivasion, hissiy-irodaviy va faoliyat-xulq-atvor sohalarini rivojlantirish. Boshqacha qilib aytganda, tarbiyaning rivojlantiruvchi xususiyati shaxsning ajralmas ruhiy tizim sifatida rivojlanishiga yo'naltirishdir.

Bugungi didaktik tizim ham o'qitish, ham o'qitish jarayoni ekanligiga asoslanadi. Bu tizim quyidagi sohalardan iborat:

- dasturlashtirilgan
- muammoli va rivojlantiruvchi ta'lim
- gumanistik va kognitiv psixologiya
- pedagogik hamkorlik.

Nazorat savollari:

1. Didaktik tizimga nimalar kiradi?
2. Nemis faylasufi va o'qituvchisi I.F. Gerbart o'quv jarayonini qanday tashkil qilgan?
3. Amerika faylasufi psixolog, va pedagog J. D. Dewey ta'lim soxasiga qanday xissa qo'shgan?
4. Hozirgi zamon didaktik tizimida ta'lim mazmuni qanday?
5. Didaktik tizim qanday soxalardan iborat?

1.4 Pedagogik jarayon bir butun tizim sifatida

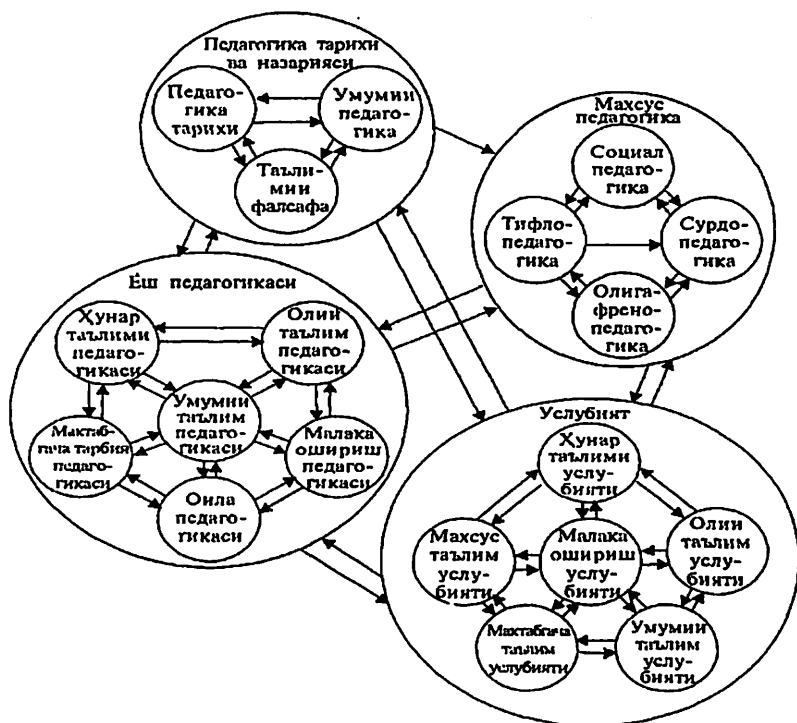
Pedagogik jarayon – o'qituvchi yoki pedagog, o'quvchi va talaba orasidagi bilim berish va bilim olish, o'rgatish-o'rganish va tarbiyalash zaylida kechadigan munosabatlar tizimidir.

Umumiy pedagogika guruhiga – uzluksiz ta'lim jarayonining har bir bosqichidagi pedagogik jarayonning o'ziga xosligini asoslab beruvchi – oila pedagogikasi, maktabgacha tarbiya pedagogikasi, maktab pedagogikasi, kasb-hunar ta'limi pedagogikasi, oliy ta'lim pedagogikasi va kattalar pedagogikasi, ishlab chiqarish pedagogikasi, harbiy pedagogika, menejment pedagogikasi, iqtisodiy pedagogikasi, tibbiyot pedagogikasi va boshqa tarmoqlarga bo'lingan. Undan tashqari, sezgi organlarining biron bir turi ishlamaydigan kishilarga bilim berishning o'ziga xos tomonlarini o'rganuvchi maxsus pedagogika guruhiga – surdopedagogika, tiflopedagogika va olifrenopedagogikalar kiradi. Butun pedagogik jarayonni amalga oshirish yo'l-yo'ruqlarini ko'rsatib beruvchi uslubiyat (metodika)ni ham, o'z navbatida – maktabgacha ta'lim uslubiyati, umumta'lim uslubiyati, hunar ta'limi uslubiyati, oliy ta'lim uslubiyati va malaka oshirish uslubiyati va boshqa tarmoqlardan iborat. Bu pedagogik fanlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, biri-birini taqazo etadi, biri - birini to'ldiradilar.

Pedagogik fanlar majmui

Pedagogika tarixi va nazariyasi asosini tashkil qiluvchi birinchi guruhning uchta pedagogik fan tarmoqlariga umumiy tasnif beradigan bo'lsak, bularning uchalasi boshqa pedagogik fan tarmoqlariga asos bo'lib, o'zaro bog'liqdirlar.

Didaktika va umumiy pedagogikada ishlab chiqilgan asosiy printsiplar, qoidalar va maxsus tushunchalar maktab hamda maxsus pedagogika guruhlaridagi pedagogik fan tarmoqlari, didaktika printsiplari va umumiy pedagogikadagi qonun-qoidalarni, ta'lim-tarbiya berishning o'ziga xosligidan kelib chiqib o'zgartiradilar va o'z sohasiga moslashtiradilar.

Uslubiyat (metodika) ham maxsus va uzluksiz ta'lim bosqichlaridagi pedagogikalar kabi ta'limning o'ziga xos turi va qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda didaktika printsiplari va umumiy pedagogikadagi qonun-qoidalarni o'z sohasiga moslashtiradi va soha uslubiyatini yaratadi. Pedagogika fanlari tizimining muhim tarmog'i sifatida aniq fanlarni

o'qitish va o'rganishning qonuniyatlarini o'rganuvchi uslubiyot (metodika) fanining ham xizmatlari beqiyos kattadir. Hozirgi kunda o'quv yurtlarida tarix o'qitish, matematika o'qitish, til o'qitish, adabiyot o'qitish, maxsus fanlarni o'qitish metodikasi (uslubiyati) fanlari o'qitilmoqda.

O'zbekiston mustaqil bo'lgandan so'ng mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimida, pedagogika fanining umumiy va metodologik asoslarida, mazmunida ta'lim-tarbiya nazariyasida, ta'limning tashkiliy shakllarida, shaxsning barakamollik darajasi va sifatlarini aniqlashda katta islohiy o'zgarishlar bo'ldi. Bu islohiy o'zgarishlar ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikasion texnologiyalarni tatbiqida pedagogika fanining umumiy va metodologik asoslari kengayishiga zamin yaratdi.

Pedagogika fanining ob'ekti faqat ta'lim-tarbiya jarayonini nazariy va metodologik hamda amaliy asosini ta'minlovchi fan emas, balki barkamol inson shakllanishi, rivojlanishini ta'minlovchi keng sohalarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"dagi milliy ta'lim modelida shaxs kadrlar tayyorlash tizimining bosh ob'ekti va sub'ekti sifatida qaraladi. Ma'lumki, pedagogika fani ta'lim va tarbiyaning inson rivoji, shaxs kamoli va mutaxassis shakllanishida ta'lim tizimini o'z ichiga olmaydigan etnik, antropologik, genetik, tarixiylik, mustaqillik, tabiiy-ekologik, instinktiv, ruhiy-hissiy bilish, rivojlanish, komillik omillariga ham suyanadi. Bundan tashqari pedagogika fani oldiga yangicha fikrlash, yangicha tafakkur, milliy mafkuraning keng qamrovli sifatlarini shakllantirish vazifalari qo'yildi.

Hozirgi kunda pedagogika fani ta'lim va tarbiyada hayot jarayonining hamma sohalarini, jabhalarini qamrab olmasa ham, u o'zining barkamol inson ta'lim-tarbiyasida juda katta imkoniyatlarga ega bo'lgan asosiy ijtimoiy fan mavqeini egallay olmagan bo'lardi. Shuning uchun ham "ta'lim to'g'risida"gi qonunda va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"(1997 yil)da ta'lim ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishi va dolzarb vazifasi qilib belgilandi.

Pedagogika fanida bu ustuvor yo'nalish va ulug'vor vazifa "milliy ta'lim modeli"dan kelib chiqib, xar bir mavzu, tushunchalarning ta'limiy, tarbiyaviy rivojlantiruvchi funktsiyalarini olishning metodologik, ta'lim-tarbiya nazariyasi va amaliyoti, ta'lim tizimini boshqarishga doir bo'limlarida asoslab beriladi.

Shunday qilib, pedagogika mustaqil fan sifatida shakllanib, takomillashib borib, ta'lim-tarbiyaning maqsad va vazifalari, davlat

ta'lim standartlari, ta'lim-tarbiya nazariyasining mazmuni, usullari hamda tashkil etish shakllari haqida bilim, o'quv, amaliy ko'nikma va malakalar, ma'lumot beradigan fanga aylandi. Demak, boshqa fanlar kabi pedagogika ham fan sifatida paydo bo'lar ekan, u avvalo jamiyatning talab va ehtiyojlari asosida paydo bo'ldi va jamiyat ijtimoiy taraqqiyoti bilan uzviy rivojlanib bormoqda.

Shu sababli ta'lim-tarbiya jarayonini ijtimoiy hayotning ajralmas qismi, deb qarash lozim, chunki ta'lim-tarbiyaviy ishlarni olib bormasdan turib jamiyatni rivojlanishini, barkamol insonni tarbiyalashni tasavvur qilish qiyin, albatta.

Darsning ta'lim berish vazifasi – o'quv dasturida ko'rsatilgan, o'quvchi-talabalarning darsda o'zlashtirishi lozim bo'lgan aniq bilim, ko'nikma va malaka bilan belgilanadi.

Darsning tarbiyaviy vazifasi – dars mazmunining ilmiy va g'oyaviy puxtaligi, mantiqiyligi bilangina emas, balki darsning tashkil etilishi, metodikasi, shuningdek, o'qituvchining shaxsi va ayniqsa, pedagogik mahorati katta ahamiyatga ega. Darsda bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchi - talabalarning diqqat, xotirasi va tafakkuri o'sadi, o'qish va mehnat intizomiga rioya qilish ko'nikmasi hosil bo'ladi, ularda dunyoqarash va axloqiy sifatlar tarkib topadi.

Darsning muvaffaqiyati avvalo har bir darsni tashkil etilishiga bog'liqdir. Shuningdek, sinfdagi o'quvchilarning yoki guruhdagi talabalarning o'quv materialini qanchalik o'zlashtirishga tayyorlanganligiga, o'tilgan mavzuni o'rganish va mustahkamlash yuzasidan o'quvchi-talabalarning mustaqil ishlari qanday tashkil etilganligiga ham bog'liqdir.

Har bir darsning ma'lum qismi o'quvchi-talabalarning mustaqil ishiga ajratilishi lozim. Zero, mustaqil ishni (ta'limni) tashkil etishdan maqsad, o'quvchi-talabalar tafakkurini va bilimni egallashga yondashish qobiliyatini o'stirib borish hamda mustaqilligini ta'minlash ko'zda tutiladi. Shuning uchun mustaqil ish o'quvchi-talabalarning individual o'ziga xos xususiyati, kuchi va imkoniyati (qobiliyati)ga muvofiq bo'lishi kerak.

PEDAGOGIKA FANINI O'RGATISHDA ALOHIDA AHAMIYAT BERISH LOZIM BO'LGAN JIHATLAR

Dars (mashg'ulotlar)ni olib borishda talabalar yoshi, tafakkuri, dunyoqarashi va qiziqishlarini hisobga olish

Ta'lim-tarbiyaning ilg'or, ta'sirchan vositalaridan, zamonaviy o'qitish texnologiyasi imkoniyalaridan keng foydalanish

Ta'lim jarayonida tazyiq o'tkazmasdan ma'rifiy asosda ish tutish, yoshlarning mustaqil va erkin ko'nikmalariga e'tibor qaratish

Ayrim tushunchalarni haddan ziyod soddalashtirishga, ta'limning eskicha metodlarini qo'llash natijasida fanning qadsizlanishiga yo'l quymaslik

Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiyaga oid g'oyalarini insonparvarlik mohiyatini ko'rsatish asosida mustaqillik eng oliy qadriyat, uni asrab avaylash esa muqaddas burch ekanini o'quvchi-talabalarning qalbi va ongiga singdirish

Mavzuning tushuncha va tamoyillarini sharhlashda hayotiy misollar, bugungi dunyoda ro'y berayotgan maqsadlar tahlilidan, matbuot materiallaridan keng foydalanish

O'qituvchi darsda butun sinf yoki guruh bilan ishlashi va shu bilan bir vaqtda o'z faoliyatini o'quvchi-talabalarning individual ishi bilan bog'lashi lozim.

Darsda o'quvchi-talabalarga individual munosabatda bo'lish deganning mazmun-mohiyati shundan iboratki, o'qituvchi har bir o'quvchi-talabani o'ziga xos xususiyatini bilib olib, ta'lim jarayonida buni e'tiborga oladi.

Shunday qilib, dars mashg'uloti o'tilayotgan va o'zlashtirilayotgan o'quv materialining mazmuniga qarab turli xil metodlar yordamida va didaktik talablar asosida olib boriladi hamda tugallangan bilim beradi va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirish uchun zamin yaratishga xizmat qiladi.

Yuqorida zikr etilgan fikrlarni muxtasar holda bugungi kunda darslarni tashkil etishga nisbatan qo'yilgan didaktik talablarni quyidagicha ifodalash mumkin:

Ta'lim qonunlari. Ta'lim qonunlari to'g'risida gap borganda, mustaqil davlatlar Hamdo'stligiga kiruvchi mamlakatlarda goho ta'lim tamoyillarini ham, goho ta'lim qoidalarini ham qonun deb yuritilishi kuzatiladi. Shuning uchun, qonun deb aniq aytilgan amerikalik Torndayk maktabi bo'yicha kuyidagi qonunlarni qayd qilish bilan cheklanamiz.

1. O'zaro bog'liqlik qonuni – ta'lim-tarbiya jarayonida ikkita ruhiy harakatning o'zaro bog'liqlikdagi rivojlanish qonuni. Bu qonun bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayoni ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi ruhining bir yo'nalishdagi harakatini taqozo etadi. Bu qonunga binoan, agar ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qiluvchi ikki shaxsning birining ruh harakati ikkinchisining bilan mos tushmasa, ta'lim-tarbiya jarayoni sodir bo'lmaydi. Bilim berish jarayoni sodir bo'lishi mumkin, tazyiq yo'li bilan, ammo haqiqiy ta'lim-tarbiya jarayoni amalga oshmaydi. Bu qonunga binoan darsni tashkil qilish va uni amalga oshirish uchun pedagog sinfda yoki auditoriyada bir xildagi ruhiy holatni, ya'ni bilim berish va bilim olish holatini shakllantirishi kerak.

2. Mashq qonuni – bu qonun bo'yicha, egallangan bilimni ko'nikmadan so'ng malakaga aylantirish uchun, mashq qanchalik tez faol bo'lsa, qaytar reaksiya ham shunchalik tez bo'lib, bilim o'zlashtirilishi ham tez o'tadi, u bilimni xotirada uzoq muddatga saqlanishi ta'minlanadi. Bu qonun bo'yicha, bilim egallaganda har bir kishi o'zining qabul qilish tezligi qobiliyatiga binoan egallasa ham, uni ko'nikma va malakaga aylantirishda, mashqni iloji boricha tez amalga oshirishni taqozo etadi.

3. Intensivlik qonuni – bu qonun bo'yicha ham, mashqlar javobi qanchalik intensiv ravishda bo'lsa, u shunchalik tez o'zlashtiriladi.

4. Assimiliyasiya qonuni bo'yicha – har bir yangi turtki qaytar reaksiyani vujudga keltiradi, deyiladi. Shuning uchun egallagan bilimni kaytarish yo'li bilan turtib turish kerak deyiladi.

5. Natijaviy qonunda – reaksiya ijobiy bo'lsa bilim mustahkamlanadi, agar salbiy bo'lsa xotira uni o'chirib tashlaydi, deyiladi.

Hakikatdan xam bu qonunlar hayotdan olingan bo'lib, amaliyotda inglub, marotaba sinalib ko'rilgan. Shuning uchun pedagogik amaliyotda bulardan kelib chiqishlik pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi.

Nazorat savollari:

1. Pedagogik jarayon va umumiy pedagogikaga tarif bering.
2. Ta'lim jarayonida tarbiya qanchalik ahamiyatga ega?
3. Darsning tarbiyaviy vazifasi nimalardan iborat?
4. Pedagogika fanini o'rgatishda alohida ahamiyat berish lozim bo'lgan jihatlar nimalardan iborat?
5. Ta'limning qanday qonunlari mavjud?

1.5 O'qitish jarayonining mohiyati

Kommunikativ nuqtai nazardan o'qitishni bilim va tajribaga ega bo'lgan odam bilan ularni qabul qiladigan odam orasidagi muloqot sifatida ta'riflash mumkin.

- ✓ Faoliyat nuqtai nazaridan yondashilsa, o'qitish - bu ta'limning yetakchi funksiyalarini amalga oshirishga qaratilgan pedagog va talabaning o'zaro bog'liqlikdagi faoliyatidir.
- ✓ Boshqarish nuqtai nazaridan o'qitish - bu pedagog tomonidan talabaning o'rganish faoliyatini tashkil etishidir.

Reproduktiv o'qitish usuli

An'anaviy reproduktiv o'qitish usuli talabalar tomonidan yangi vazifalarni yechish uchun bilim va faoliyat usullarini ko'chirishga va qabul qilishga asoslangan. Bunda ularni o'zlashtirishga ehtiyoji bormi yoki yuqori hisobga olinmaydi.

- ✓ Zamonaviy innovatsion (produktiv) usuli pedagog tomonidan O'quvchi, o'rganuvchilarning intensiv, mustahkam va ijodiy faoliyatini tashkil qilishiga asoslangan. Shunday faolyat asosida ular

aniq tafakkur, hayotiy va kasbiy muammolarni yechadilar, mustaqil izlanishlar, yangi bilimlarni kashf etadilar.

O'qitish jarayonining strukturaviy komponentalari

Shaxs komponenti. O'qitish jarayoni sub'ektlari - pedagog va talaba. Bir tomondan, o'qitishni tashkil etish pedagogdan muayyan pedagogik mahorat darajasini talab qiladi. Ikkinchi tomondan, bu jarayonni tashkil qilishda boshlang'ich yo'llanma bo'lib talabalarning o'rganish imkoniyatlari va ularning o'qishga tayyorlik darajasi, motivatsiyasi, bilish extiyojlari va qiziq; ishlari xizmat qiladi.

Maqsad komponentasi

O'qitish maqsadlari O'MKX.T davlat ta'lim standart, malakaviy xarakteristika, mutaxassis modelida professional shaxsi va faoliyatiga qo'yiladigan talablar bilan aniqlanadi. Shu bilan birga ular bu talablar o'quvchilarning real imkoniyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlari bilan, o'qitiladigan kurs mazmuni bilan solishtirish asosida aniqlashtiriladi. Shunday qilib, maqsadlar ierarxiyasi ko'riladi va unga o'quv jarayonining shaxs komponentasi xisobiga aniqlik kiritiladi.

O'qitish maqsadlari va vazifalarini amalga oshirish muayyan metod, usul, texnologiyalar, tashkiliy shakllar yordamida o'quvchi bilan o'zaro aloqani tashkil qilish asosida amalga oshiriladi.

Didaktik sharoitlar

Agar o'qitish jarayonini samarador amalga oshirishni ta'minlaydigan tashkiliy, moddiy va psixologik sharoitlar yaratilmasa, bu jarayon amalga oshmasligi mumkin. Tashkiliy sharoitlar - bu o'qitish rejimlari va vaqt chegaralari, o'quv jarayonining tashkiliy strukturasi, uning fazoviy tashkiloti (o'quvchilarning o'quv auditoriyalarida joylashuvi va h.k.).

Nazorat savollar:

1. Reproduktiv o'qitish usuli qanday usul?
2. O'qitish jarayonining strukturaviy komponentalari nima?
3. Maqsad komponentasi nima?
4. Didaktik sharoit qanday bo'lishi kerak?

2-BOB. TA'LIMNI TASHKIL ETISH TAMOYILLARI

2.1 Ta'lim qonuniyati, qonunlari va tamoyillari

Didaktikada ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilinishi shart bo'lgan qonun-qoidalar va tamoyillar ishlab chiqilgan. Shunday ekan, "qonuniyat", "qonun", "qoida", "tamoyil" degan tushunchalarning tom ma'nosini aniqroq bilib olishimiz lozim.

Qonuniyat - bizning ixtiyorimizdan tashqari ob'ektiv mavjud bo'lgan narsa va hodisalar o'rtasidagi, ularning tadrijiy rivoji (evolyusiyasi) zaruriyatidan kelib chiqqan bog'lanish. Tabiiy fanlarda, uni qonun deb ham nomlaydilar. Masalan, erning tortilish qonuni, markazdan qochma kuch qonuni, Jovul-Lens qonuni va hokazo.

Ta'lim-tarbiya jarayonining qonuniyatlarini tushuntiradigan bo'lsak, ular ta'lim-tarbiya jarayonining tadrijiy rivoji zaruriyatidan kelib chiquvchi ta'lim-tarbiyani bir butun qilib turgan qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklardir. Chunonchi, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi orasidagi zaruriy bog'liqlik yoki ta'lim beruchi bilan o'quv dasturi orasidagi zaruriy bog'liqlik va hokazolar.

Qonun atamasi aslida insoniyat tomonidan yaratilgan tartib va koidalarga nisbatan ishlatiladi. Ammo tabiiy fanlarda, ularni o'rganish jarayonida aniklangan tartiblarni Alloh taolo, ya'ni Xudo tomonidan, ishlab chiqilgan tartib-qoida degan mazmunda, uni qonun deb nomlanib kelingan. Izohli lug'atlarda bu atamalar sinonim sifatida qo'llanilgan. Ilmiy nuqtai nazardan qaralganda, tabiiy fanlardagi tabiat qonunlaridan tashkari, barcha bizning ixtiyorimizdan tashqarida mavjud bo'lgan va ularning tadrijiy rivoji natijasida paydo bo'lgan bog'liqliklarni qonuniyat deyiladi. Ijtimoiy hayotdagi inson va narsalar orasidagi goho zaruriy, goho nozaruriy (birovni foydasini ko'zlab) o'rindilgan bog'liqliklar qonun deyiladi.

Tamoyil (printsip) – bu ob'ektiv mavjud qonuniyatlardan, ya'ni butunni butun qilib turuvchi qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklardan kelib chiqib amal qilinishi lozim bo'lgan harakatlar moyilligidir.

"Printsip" so'zining ma'nosi xulqning, xatti-harakatning asosiy qoidasi, etakchi g'oya demakdir. Ta'lim qonuniyatlari (printsiplari) bu o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar yig'indisidir.

Biz, hatto, turmushda ham "bu odam printsipli" deymiz va bunda o'sha odamning o'ziga xos qoidalariga, o'zining printsiplariga muvofiq

ish ko'rishini nazarda tutamiz. Agar kishining xatti-harakatlarida qat'iy qoidalar bo'lmasa, uni "printsipi yo'q" deb hisoblaymiz.

Ta'lim-tarbiyaning tamoyillari o'qish va o'qitish jarayonida ob'ektiv mavjud bo'lgan va uni butun qilib turgan qismlari orasidagi zaruriy bogliqliklardan kelib chiqib, odamlar tomonidan ishlab chikilgan va ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilishlikka tavsiya etilgan harakatlar tartibining moyilligidir.

Qoida – bu inson harakat tartibining oxirgi bosqichi bo'lib, ob'ektiv qonuniyatlar asosida ishlab chiqilgan tamoyillarning u yoki bu harakatlarini chuqurlashtirib, konkretlashtirib beruvchi harakat tartibidir. Qoidalar nazariya bilan amaliyot orasini bog'lab turuvchi vositadir.

Uni pedagogik jarayon misolida ko'radigan bo'lsak, u o'qitish qoidalarida namoyon bo'ladi. O'qitish qoidalari tipik vaziyatlarda o'qituvchilarning tipik harakati ifoda etilgan. Boshqacha qilib aytganda, didaktik qoidalar tipik pedagogik vaziyatda o'qituvchi va o'quvchi-talabalar o'zini qanday tutishi kerakligini ko'rsatib beradilar. Shuning uchun ular amaliyotga yaqin turadilar.

Pedagogik adabiyotlarda pedagogik koidalarga ikki xildagi qarash mavjud. Birinchisi, amaliyotchi o'qituvchilarga didaktika qonuniyatlari va tamoyillarini bilish shart emas, ular olimlar tomonidan ishlab chiqilgan dars o'tish qoidalarini o'zlashtirib olsalar, shuning o'zi etarli deydlar. Shu kunda xorijiy mamlakatlarda va oktyabr inqilobidan oldingi rus pedagogikasida bu fikr ustunlik qilgan. Bu masalaga ikkinchi turdagi qarash ham bor, ular amaliyotchi o'qituvchilarning faqat tayyor o'qitish qoidalariga bog'lab qo'ysak, ularning tashabbuskorligini cheklab ko'rgan bo'lamiz deydlar. Bularning ikkalasining fikrlarida ham mantiq bor. Haqiqat, har doimgidek, ikkalasining o'rtasida yotadi. O'qituvchilarni pedagogik qoidalarga qattiq bog'lab qo'yib, ularning erkini cheklash yomon bo'lgani kabi, amaliyotdan uzilgan va juda ham nazariylashgan pedagogik tamoyillarni va qonuniyatlarni pedagoglardan talab qilish va pedagogik jarayonni erkin harakatlarga aylantirib ko'yish ham noo'rin.

Ta'lim-tarbiyada, boshqa mehnat turlaridagidek, standart holatlar juda ko'p. Bu holda o'qituvchi uchun ko'p ham tashabbus ko'rsatishi shart emas, aks hollarda, o'qituvchining tashabbuskorligi darsni muvaffaqiyatli o'tishiga halal ham beradi. Bu holda, dars o'tganda aynan pedagogik koidalarga rioya qilish talab qilinadi.

Qoidalar didaktika tamoyillaridan kelib chikkani kabi, didaktika tamoyillari o'z ifodasini pedagogik qoidalarda topadi. Biroq, koidalar

2-BOB. TA'LIMNI TASHKIL ETISH TAMOYILLARI

2.1 Ta'lim qonuniyati, qonunlari va tamoyillari

Didaktikada ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilinishi shart bo'lgan qonun-qoidalar va tamoyillar ishlab chiqilgan. Shunday ekan, "qonuniyat", "qonun", "qoida", "tamoyil" degan tushunchalarning tom ma'nosini aniqroq bilib olishimiz lozim.

Qonuniyat - bizning ixtiyorimizdan tashqari ob'ektiv mavjud bo'lgan narsa va hodisalar o'rtasidagi, ularning tadrijiy rivoji (evolyusiyasi) zaruriyatidan kelib chiqqan bog'lanish. Tabiiy fanlarda, uni qonun deb ham nomlaydilar. Masalan, urning tortilish qonuni, markazdan qochma kuch qonuni, Jovul-Lens qonuni va hokazo.

Ta'lim-tarbiya jarayonining qonuniyatlarini tushuntiradigan bo'lsak, ular ta'lim-tarbiya jarayonining tadrijiy rivoji zaruriyatidan kelib chiquvchi ta'lim-tarbiyani bir butun qilib turgan qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklardir. Chunonchi, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi orasidagi zaruriy bog'liqlik yoki ta'lim beruchi bilan o'quv dasturi orasidagi zaruriy bog'liqlik va hokazolar.

Qonun atamasi aslida insoniyat tomonidan yaratilgan tartib va koidalarga nisbatan ishlatiladi. Ammo tabiiy fanlarda, ularni o'rganish jarayonida aniklangan tartiblarni Alloh taolo, ya'ni Xudo tomonidan, ishlab chiqilgan tartib-qoida degan mazmunda, uni qonun deb nomlanib kelingan. Izohli lug'atlarda bu atamalar sinonim sifatida qo'llanilgan. Ilmiy nuqtai nazardan qaralganda, tabiiy fanlardagi tabiat qonunlaridan tashkari, barcha bizning ixtiyorimizdan tashqarida mavjud bo'lgan va ularning tadrijiy rivoji natijasida paydo bo'lgan bog'liqliklarni qonuniyat deyiladi. Ijtimoiy hayotdagi inson va narsalar orasidagi goho zaruriy, goho nozaruriy (birovni foydasini ko'zlab) o'rindilgan bog'liqliklar qonun deyiladi.

Tamoyil (printsip) – bu ob'ektiv mavjud qonuniyatlardan, ya'ni butunni butun qilib turuvchi qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklardan kelib chiqib amal qilinishi lozim bo'lgan harakatlar moyilligidir.

"Printsip" so'zining ma'nosi xulqning, xatti-harakatning asosiy qoidasi, etakchi g'oya demakdir. Ta'lim qonuniyatlari (printsiplari) bu o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar yig'indisidir.

Biz, hatto, turmushda ham "bu odam printsipli" deymiz va bunda o'sha odamning o'ziga xos qoidalariga, o'zining printsiplariga muvofiq

ish ko'rishini nazarda tutamiz. Agar kishining xatti-harakatlarida qat'iy qoidalar bo'lmasa, uni "printsipi yo'q" deb hisoblaymiz.

Ta'lim-tarbiyaning tamoyillari o'qish va o'qitish jarayonida ob'ektiv mavjud bo'lgan va uni butun qilib turgan qismlari orasidagi zaruriy bogliqliklardan kelib chiqib, odamlar tomonidan ishlab chikilgan va ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilishlikka tavsiya etilgan harakatlar tartibining moyilligidir.

Qoida – bu inson harakat tartibining oxirgi bosqichi bo'lib, ob'ektiv qonuniyatlar asosida ishlab chiqilgan tamoyillarning u yoki bu harakatlarini chuqurlashtirib, konkretlashtirib beruvchi harakat tartibidir. Qoidalar nazariya bilan amaliyot orasini bog'lab turuvchi vositadir.

Uni pedagogik jarayon misolida ko'radigan bo'lsak, u o'qitish qoidalarida namoyon bo'ladi. O'qitish qoidalari tipik vaziyatlarda o'qituvchilarning tipik harakati ifoda etilgan. Boshqacha qilib aytganda, didaktik qoidalar tipik pedagogik vaziyatda o'qituvchi va o'quvchi-talabalar o'zini qanday tutishi kerakligini ko'rsatib beradilar. Shuning uchun ular amaliyotga yaqin turadilar.

Pedagogik adabiyotlarda pedagogik koidalarga ikki xildagi qarash mavjud. Birinchisi, amaliyotchi o'qituvchilarga didaktika qonuniyatlari va tamoyillarini bilish shart emas, ular olimlar tomonidan ishlab chiqilgan dars o'tish qoidalarini o'zlashtirib olsalar, shuning o'zi etarli deyдилar. Shu kunda xorijiy mamlakatlarda va oktyabr inqilobidan oldingi rus pedagogikasida bu fikr ustunlik qilgan. Bu masalaga ikkinchi turdagi qarash ham bor, ular amaliyotchi o'qituvchilarning faqat tayyor o'qitish qoidalariga bog'lab qo'ysak, ularning tashabbuskorligini cheklab ko'ygani bo'lamiz deyдилar. Bularning ikkalasining fikrlarida ham mantiq bor. Haqiqat, har doimgidek, ikkalasining o'rtasida yotadi. O'qituvchilarni pedagogik qoidalarga qattiq bog'lab qo'yib, ularning erkini cheklash yomon bo'lgani kabi, amaliyotdan uzilgan va juda ham nazariylashgan pedagogik tamoyillarni va qonuniyatlarni pedagoglardan talab qilish va pedagogik jarayonni erkin harakatlarga aylantirib ko'yish ham noo'rin.

Ta'lim-tarbiyada, boshqa mehnat turlaridagidek, standart holatlar juda ko'p. Bu holda o'qituvchi uchun ko'p ham tashabbus ko'rsatishi shart emas, aks hollarda, o'qituvchining tashabbuskorligi darsni muvaffaqiyatli o'tishiga halal ham beradi. Bu holda, dars o'tganda aynan pedagogik koidalarga rioya qilish talab qilinadi.

Qoidalar didaktika tamoyillaridan kelib chikkani kabi, didaktika tamoyillari o'z ifodasini pedagogik qoidalarda topadi. Biroq, koidalar

o'z ichiga yana ko'p sonli o'qituvchi va pedagoglarning ko'p yillik tajribasini ham qamrab olgan bo'ladi.

Dars o'tish koidalari qancha degan savolga K.D.Ushinskiyning so'zlarini keltirish o'rindir. U, barcha pedagogik koidalarni bir varakka sig'dirish xam mumkin, ulardan bir necha jildli kitoblar ham yaratish mumkin, degan ekan.

Odatda ular tavsiyanoma, ko'llanma va eslatmalar sifatida beriladi.

Ta'lim qonunlari. Ta'lim qonunlari to'g'risida gap borganda, mustaqil davlatlar Hamdo'stligiga kiruvchi mamlakatlarda goho ta'lim tamoyillarini ham, goho ta'lim qoidalarini ham qonun deb yuritilishi kuzatiladi. Shuning uchun, qonun deb aniq aytilgan amerikalik Torndayk maktabi bo'yicha kuyidagi qonunlarni qayd kilish bilan cheklanamiz.

1. O'zaro bog'liqlik qonuni – ta'lim-tarbiya jarayonida ikkita ruhiy harakatning o'zaro bog'liqlikdagi rivojlanish qonuni. Bu qonun bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayoni ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi ruhining bir yo'nalishdagi harakatini taqozo etadi. Bu qonunga binoan, agar ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qiluvchi ikki shaxsning birining ruh harakati ikkinchisining bilan mos tushmasa, ta'lim-tarbiya jarayoni sodir bo'lmaydi. Bilim berish jarayoni sodir bo'lishi mumkin, tazyiq yo'li bilan, ammo haqiqiy ta'lim-tarbiya jarayoni amalga oshmaydi. Bu qonunga binoan darsni tashkil qilish va uni amalga oshirish uchun pedagog sinfda yoki auditoriyada bir xildagi ruhiy holatni, ya'ni bilim berish va bilim olish holatini shakllantirishi kerak.

2. Mashq qonuni – bu qonun bo'yicha, egallangan bilimni ko'nikmadan so'ng malakaga aylantirish uchun, mashq qanchalik tez faol bo'lsa, qaytar reaksiya ham shunchalik tez bo'lib, bilim o'zlashtirilishi ham tez o'tadi, u bilimni xotirada uzoq muddatga saqlanishi ta'minlanadi. Bu qonun bo'yicha, bilim egallaganda har bir kishi o'zining qabul qilish tezligi qobiliyatiga binoan egallasa ham, uni ko'nikma va malakaga aylantirishda, mashqni iloji boricha tez amalga oshirishni taqozo etadi.

3. Intensivlik qonuni – bu qonun bo'yicha ham, mashqlar javobi qanchalik intensiv ravishda bo'lsa, u shunchalik tez o'zlashtiriladi.

4. Assimiliyasiya qonuni bo'yicha – har bir yangi turki qaytar reaksiyani vujudga keltiradi, deyiladi. Shuning uchun egallagan bilimni kaytarish yo'li bilan turtib turish kerak deyiladi.

5. Natijaviy qonunda – reaksiya ijobiy bo'lsa bilim mustahkamlanadi, agar salbiy bo'lsa xotira uni o'chirib tashlaydi, deyiladi.

Haqiqatdan ham bu qonunlar hayotdan olingan bo'lib, amaliyotda minglab, marotaba sinalib ko'rilgan. Shuning uchun pedagogik amaliyotda bulardan kelib chiqishlik pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi.

Tamoyillar to'g'risida didaktikada shunday koida o'mashib qolganki, tamoyillar tarixiy vaziyatdan kelib chiqib konkret jamiyatning ehtiyojlarini ifoda etar ekan. Ijtimoiy taraqqiyot va ilm-fanni rivojlanishi hamda ta'lim-tarbiya jarayonida yangi qonuniyatlarni aniqlanishi, shuningdek, ilg'or pedagogik tajribalar natijasida pedagogik tamoyillar tizimi boyib boraverar ekan.

O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da mamlakatimizda uzluksiz ta'limni tashkil etish va rivojlantirish yangi qonuniyatlari va pedagogik printsip (tamoyil)lari to'liq o'z ifodasini topgan. Bu pedagogik ta'lim tamoyillari quyidagilardan iborat:

- ta'limning ustuvorligi;
- ta'limning demokratlashuvi;
- ta'limning insonparvarlashuvi;
- ta'limning ijtimoiylashuvi;
- ta'limning milliy yo'naltirilganligi;
- ta'lim va tarbiya uzviy bog'liqligi;
- iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori darajada bilim olishlari uchun shart-sharoit yaratish kabilardir.

Ma'lumki, o'quv jarayonining muvaffaqiyatli va samarali natijasi ta'lim jarayonining qonun-qoidalari, ya'ni ta'limga qo'yilgan didaktik talablar va tamoyillarga qay darajada amal qilishlariga bog'liqdir. Chunki ta'lim tamoyillari o'quv jarayoniga qo'yiladigan ijtimoiy talablar, ta'limni tashkil etish va boshqarishda rivoya qiladigan qonun-qoidalar sifatida amal qiladi.

Pedagogik amaliyotlarda ba'zan "o'qitish printsiplari" atamasi ham ishlatiladi. Lekin ta'lim tamoyillari (printsislari) ta'lim jarayonining ikkala sub'ekti o'qituvchi va o'quvchi-talabaga ham dahldor. Shuning uchun taniqli didaktik olimlar O. Roziqov, A. Zunnunov, U. Mahkamov ularni ta'lim printsiplari deb atagan ma'qul deb ta'kidlaydilar. Chunki ta'limni tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishda o'qituvchi va o'quvchi-talaba faoliyatiga qo'yiladigan talablar, qoidalar, ta'lim printsiplari deb ataladi. Printsiplar umumdidaktik kategoriya bo'lib, ular

ta'limning barcha turlari, darajalari, sub'ektlari, o'quv-tarbiya jarayonining hamma komponentlariga daxldor umumiy qoidalaridir. Printsipalar va ta'lim qonuniyatlari uzviylikda mavjuddir. Qonuniyatlar printsiplarning ayrim tomonlarini yoritadi. Printsip umummilliy xususiyatiga ega bo'lib, ta'limda barcha o'quv fanlarini o'qitish bosqichlarida qo'llanadi.

O'qitish bilish faoliyatining ajralmas qismi sifatida, insonning tevarak – atrofdagi dunyoni bilishining umumiy qonunlari asosida sodir bo'ladi. Shuning uchun o'qitish tamoyillari ta'lim jarayonining eng muhim masalalarini nazariy va amaliy jihatdan to'g'ri hal qilishning asosiy negizi hisoblanadi.

Demak, ta'lim tamoyillari pedagogning faoliyatini va talabalar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirilishi tegishli ko'nikma va malakalar xosil qilishning asosiy qonun va yo'l-yo'riqlarini o'z ichiga oladi. Shu bilan bir vaqtda ta'lim tamoyillari har ikkala faoliyatning, ya'ni pedagog va talaba tomonidan o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni muvafaqiyatli amalga oshirish imkoniyatini beradigan bir qancha talablarni ham umumlashtirib beradi. Shunga ko'ra ta'lim qoidalari o'qitishning eng muhim masalalarini nazariy va amaliy jihatdan to'g'ri hal qilishning asosiy negizi hisoblanadi.

Umuman, ta'lim tamoyillari deb umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'qish va o'qitish jarayonlarining yo'nalishi talabalar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirilishi, bilim va malaka hosil qilishning asosiy qonun va qoidalarining yig'indisiga aytiladi.

Bugungi kunda pedagogika nazariyasida quyidagi ta'lim tamoyillari tizimi ishlab chiqilgan:

1. Onglilik va faollik tamoyili – bilimni talabalar tomonidan ongli ravishda va faol qatnashib egallashlik;

2. Ko'rgazma tamoyili "yuz marotaba eshitgandan bir marotaba ko'rgan yaxshi" tamoyilidan kelib chiqib, bilim berishda turli-tuman ko'rgazmali qurollardan samarali foydalanish;

3. Tizimlilik va muntazamlik tamoyili – bilimni ma'lum bir tizimda va uzluksiz ravishda berib borish;

4. Mustahkamlik tamoyili – bilimni tushunarli tilda qayta-qayta takrorlash yo'li bilan berish;

5. Tushunarlilik tamoyili – bilimni hammaga tushunarli va hammabop qilib berish;

6. Ilmiylik tamoyili – bilimni ta'lim oluvchilarda avvaldan mavjud bilimlarga asoslanib va ulardan kelib chiqqan holda berish;

7. Nazariya va amaliyot birligi tamoyili – bilim berishda nazariy bilimlarni amaliyotda ishlashini, ya'ni uni hayot bilan, amaliyot bilan bog'liqligini ko'rsatib berish.

Bu tamoyillar pedagogik jamoatchilik tomonidan umumiy tamoyillar deb qabul qilingandir.

8. Onglilik va faollik tamoyili. Bu tamoyil asosida ilm tomonidan aniqlangan, insonni haqiqiy bilim egallashi uchun, u bu bilimlarni chuqur anglab etgan holda aqliy kuvvatini intensiv ishlatishi natijasida etishi mumkin, degan qonuniyat yotadi. Bilimlarni anglaganlik holati kuyidagi omillardan ksilib chiqadi: o'qishning sababiga; o'quvchi va talabalarning bilish faolligining darajasiga; ularning bilish faolligini boshqarilishiga va bilim berishni tashkil qilishga hamda boshqa omillarga. O'quvchi - talabalarning shaxsiy bilish faolligi bilib olishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Onglilik tamoyilini amaliyotda ishlashi kuyidagi qoidalarga rioya kilishni takazo etadi;

1. Bu bilimni hayotdagi zarurligi va ahamiyatini o'quvchi-talabalarga tushuntirib, uning istikbolini Ravshan qilib ko'rsatib berish yo'li bilan, ta'lim, oluvchilarda aniq maqsad va vazifalarni shakllantirish qoidasi.

2. O'quvchi-talabalarga qanday yo'l bilan bilim olishni tushuntirib, ularda shunday ishonch hosil qilingki, ular hech kachon olinadigan bilimni chuqur anglab etmay mexanik holda egallamasinlar.

3. O'qitganda barcha bilish shakllaridan: analiz va sintez; deduktiv va induktiv; taqqoslash va qarama-qarshi qo'yish va hokazolardan foydalanish qoidasi.

4. O'quvchi-talabalardagi mavjud bilim va ko'nikmalariga tayanib, obrazli taqqoslash usulidan foydalanib, har bir so'z va gapning tom ma'nosini ochib berish qoidasi.

5 o'quvchi-talabalarning o'zaro o'qitish kuchidan unumii foydalanib, ko'yilgan savollarga guruh bilan javob topish qoidasi.

6. Bugungi faol o'quvchi-talaba, ertangi etuk xodim ekanligini yaqqol bilgan holda yoshlarni faollashtirishga hech qanday kuchni ayamaslik qoidasi.

7. Yoshlardagi mavjud bilimlar bilan yangi berilayotgan bilim orasidagi mantiqiy bog'lanish yo'q joyda onglilik bo'lmasligini esda

tutgan holda, yoshlarning akli etmay turgan joylarni, ulardagi bor bilim bilan mantiqiy bog'lab berish qoidasi.

8. Hech qachon o'quv fanini dars markaziga qo'ymay, dars markazida doimo o'quvchi-talabalar turishini, ularning shaxsi shakllanayotganini bilgan holda o'quvchi-talabalarga ta'limiy ta'sir o'tkazish qoidasi.

9. O'quvchi-talabalar fikrini, hayot bilan nazariy bilimlar orasidagi farqlar orlig'iga qaratish yo'li bilan, ularning tafakkurini faollashtirish qoidasi.

10. O'qitish jarayoni yanada muvaffaqiyatli o'tishi uchun, har bir tushuncha berilganidan keyin, uni bir necha misollar bilan mustahkamlash koidasi.

11. O'qitilayotgan narsada asosiy va ikkinchi darajali joylarini ajratish yo'li bilan, o'quvchi-talabalarda berilgan bilim ichidagi asosiy o'rinlarini ajrata olishga o'rgatish qoidasi.

12. Hech qachon quruq obro'ga tayanib o'qitmay, faqat aql va hissiyotdan kelib chiquvchi dalillarga tayanib o'kitish tamoyili

13. O'quvchi-talabalarni kitob o'qishga o'rgatish qoidasi.

14. Ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir o'tkazuvchi ichki va tashqi omillarni doimo bartaraf etib borish qoidasi.

15. O'quvchi-talabalarga nega?, degan savolni tinmay berish yo'li bilan, ularda sabab va oqibat orasidagi bog'lanishni bildirib borish qoidasi.

16. Berilayotgan bilimning to'g'riligiga, o'quvchi-talabalarda hech qanday shubha va gumon qolmasligi va uni esdan chikmasligi uchun, bilimni asos va dalillar bilan berish qoidasi.

17. Haqiqiy bilimga ega bo'lgan deb, uni qaytarib aytib berganga emas, balki bu bilimni amaliyotda qo'llay olganga aytiladi, degan qoida.

18. Doimo o'quvchi-talabalar qiziqish va ehtiyojlarini o'rganib borib, ularni jamiyat ehtiyojiga moslashtirib borish tamoyili.

19. O'quvchi-talabalardagi kuzatuvchanlikni rivojdantirib, hayotdagi voqeliklarni ilmiy asoslab berish yo'li bilan yoshlarda onglilikni kamol toptirish qoidasi.

20. O'quvchi-talabalarga shunday bilim beringki, bu bilimlar ularda qat'iy ishonch hosil qilib, harakat uchun dastur vazifasini o'tash qoidasi.

21. Hech kachon o'qituvchi aytganlarini qaytarish, birovlardan ko'chirish va aytib turish hollarga yo'l qo'ymaslik bilan, o'quvchi-talabalarni mustaqil fikrlashga va harakat qilishga o'rgatish koidasi.

22. Berilayotgan bilimni har tomonlama taxlil kilib berish yo'li bilan o'quvchi-talabalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish koidasi.

23. O'quvchi-talabalarni faollashtirish va rag'batlantirish uchun doimo savollar berib, ularning javobini chidam bilan tinglash koidasi.

Ko'rgazmalilik tamoyili. Bu eng hammaga ma'lum va tushunsa bo'ladigan tamoyillardan biri bo'lib, u qadimiy zamonlardan qo'llanilib kelingan. Buning asosida kuyidagi qonuniyatlar yotadi: birinchidan, ko'rish va eshitish orqali olingan axborotlar miyaga turlicha ta'sir etib, turlicha holda saqlanadi. Qisqacha qilib aytganda, ko'z bilan ko'rganda quloq bilan eshitgandagiga nisbatan besh barobar ko'p axborot olinib, uni miyada saqlanishi ham yuqori. Ikkinchidan, ko'zdan borgan axborot qayta ishlashga muhtoj emas.

Ta'lim amaliyoti, ko'rgazmalilik tamoyili amalga oshirishning bir qator qoidalarini ishlab chiqqan:

1. O'qitish jarayonida, ko'rgan narsa eshitganga nisbatan bir necha barobar tez o'zlashtirilib, uzoq muddatga esda saqlanib kolishligini doimo xotirada tutish qoidasi.

2. Bolalar shakl, rang, his qilish va tovush orqali fikr yuritishlarini bilish qoidasi.

3. O'quvchi-talabalarning, kishi nimaiki narsani tasavvuriga keltirish mumkin bo'lsa, ko'ra olsa, sinab ko'rilsa, eshita olsa tafakkur qilinadi degan oltin qoidasini bilish.

4. Hech qachon ko'rgazmani asosiy maqsad qilib olmaslik, ko'rgazma maqsad emas, maqsadga etish vositasi sifatida bilish qoidasi.

5. Bilim berish va bu bilimlarni o'quvchi-talabalar ko'nikmasiga aylantirish jarayonida, barcha tushuncha va mavhumliklar, ular tafakkuriga faqat asos, dalil, misol, timsol va qiyofalar orqali tez etib borishini anglash qoidasi.

6. Ko'rgazmalardan, faqat narsalarni ko'rsatish uchun foydalanmay, ulardan muammoli vaziyatlarni shakllantirishda ham foydalanish qoidasi.

7. Ko'rgazma faqat axborot beribgina qolmay, o'rganilayotgan narsa va hodisa to'g'risida to'g'ri tasavvur xosil qilishligini bilish qoidasi.

8. Ko'rgazmani namoyish etilayotganda ma'lum bir tartib bilan ko'rsatish yaxshi natija berishini tushunib etish qoidasi.

9. Ko'rgazmani ko'rsatayotganda avval butunlay, so'ng ularni qismlarga bo'lib ko'rsatib, undan keyin yana butunlay ko'rsatishga e'tibor berish qoidasi.

10. Turli ko'rgazmali kurollardan foydalanish yaxshi, ammo ularning miqdori haddan ziyod bo'lib ketsa, o'quvchi-talabalar xayolini yoyib yuborishligini bilish qoidasi.

11. Ko'rgazmani ko'rsatayotganda o'quvchi-talabalar avvaldan egallangan hissiy bilimlaridan unumli foydalanish qoidasi.

12. Eng yaxshi ko'rgazmalar o'quvchi-talabalar o'zi tayyorlagan ko'rgazmlar vositalar ekanligini bilgan holda ko'rgazmani iloji boricha o'quvchi - talabalar bilan birga tayyorlash qoidasi.

13. O'zingiz yaxshi bilmagan narsani hech qachon o'quvchi-talabalarga ko'rsatmaslik qoidasi.

14. Yangi texnik vositalar - o'quv televideniesi, video, kompyuter va boshqalardan foydalanilayotganda, avval o'qituvchining o'z uni yaxshi o'zlashtirib olishlik qoidasi.

15. Ko'rgazmali kurollardan foydalanayotganda o'quvchi-talabalar diqqatini, fikrlash madaniyatini, konstruktiv fikrini va o'qishga qiziqishini tarbiyalash qoidasi.

16. Ko'rgazmani, nazariy bilimni xayot bilan bog'lashda foydalanish qoidasi.

17. Dars jarayonida ko'rgazma usulidan foydalanish imkoni, kengayishi uchun ko'rgazmali vositalarni ko'rsatish tartibini albatta rejalashtirish qoidasi.

18. Ko'rgazmali kurollardan foydalanilayotganda, o'quvchi-talabalar yosh xususiyatlaridan kelib chiqish qoidasi.

19. Ko'rgazmali quollar juda ham kuchli ta'sir etuvchi vosita bo'lib, u o'quvchi-talabalar hayolini o'ziga qattiq jalb qilib, dars mavzusining asosiy maqsadidan chalg'itishi mumkinligini anglash qoidasi.

20. Ko'rgazmali quollardan haddan ziyod foydalanish o'quvchi - talabalarda abstrakt tafakkur rivojiga to'siq ham bo'lishi mumkinligini bilish qoidasi.

Tizimlilik va muntazamlik tamoyili. Bu tamoyil quyidagi ob'ektiv qonuniyatlariga suyanadi: inson faqat tashqi dunyoni o'z tafakkurida aniq aks ettirgandagina haqiqiy va faol bilimlarga ega bo'la oladi; o'quvchi - talabalar tafakkurida ilmiy bilimlar tizimini shakllantirishning asosiy usuli, maqsadga yo'naltirilgan maxsus ta'limni tashkil qilinishi; maxsus ta'limning tashkil qilinish tartibi o'quvchi-talabalar imkoniyati va beriladigan bilimning ichki mantiqiy tuzilishidan kelib chiqqanligi; bilim bernsh jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilganligi tufayli bilim berish samarasi, bu boskichlarning orasidagi vaqtni qanchalik

qisqa bo'lishligiga bog'liq, bosqichlar orasidagi masofa vaqt jihatdan haddan oshib ketsa bilim berish samara bermaydi; agar bilim va uning negizida shakllangan ko'nikmalar mashq orqali takrorlanib turilmasa, bilim va ko'nikma yo'qolib ketadi; o'quvchi-talabalarni mantiqiy fikrlashga o'rgatilgan bo'lmasa, ular doimo fikr yuritishda qiyinchiliklarga duch keladilar; o'qitishda tizimlik va muntazamlikka amal qilinmasa, ta'lim-tarbiya jarayoni susayadi.

Pedagogik amaliyotda bu tamoyilni ishlashi quyidagi qoidalar orqali amalga oshiriladi:

1. O'quvchi-talabalar tomonidan bilimlar tizimi to'liq o'zlashtirib olinishi uchun beriladigan bilimlarni mantiqiy tugallangan bilim bo'laklariga ajratib o'qiting.
2. Mazmunini to'liq ochib berishga ko'zingiz etmagan biron-bir savol va muammoni dars rejasiga kiritmang.
3. Mantikiylikni hech qachon buzmag, buzilib qoladigan bo'lsa, o'zlashtirilmalikning oldini olish uchun, uni darrov bartaraf eting.
4. O'quv fani – katta bir fanning kichraytirilgan modeli ekanini tushuntirib, fanlararo bog'liqlikni ko'rsatib bering.
5. Nazariy bilimlarni o'zlashtirilishi to'g'ri ketayotginini doimo tekshirib boring: o'rganilayotganning ob'ekti, predmeti, nazariy asoslari, asosiy tushunchalari, nazariyasi va uni qoidalarini, chegaralarini doimo eslatib ularni bajarilishini tekshirish.
6. Doimo esda tutish lozimki, kunda eshitib, go'yoki yaxshi bilgan narsani tushuntirib, ilmiy asoslab berish qiyin bo'ladi. Shuning uchun o'quvchi - talabalardagi avvalgi bilimlari va mantiq usullaridan doimo foydalanish.
7. Boshlang'ich va umumta'lim bosqichlaridagi bilim mazmuni va uni berish usullari orasidagi vorislikni doimo saqlash zarur.
8. O'qitishning ilg'or usullaridan doimo foydalaning.
9. O'qitishda tizimlilikni va muntazamlilikni saqlash uchun, avval o'tilgan bilimlarni doimo takrorlab turing.
10. O'tilgan mavzularni takrorlash usulidan, faqat dars boshida va uni yakunlayotganda foydalanib qolmay, har bilimni tushuntirilayotganda ham undan foydalaning.
11. O'tilgan mavzular bilan tez kirishib ketuvchi boshqa yangi fikrlarni bildirmang.
12. O'quvchi-talabalar til savodxonligini faqat til o'qituvchilari kuzatib boribgina qolmay, balki barcha fan o'qituvchilari ham yoshlarning til savodxonligi va nutq madaniyatiga e'tibor berishi lozim.

13. Sabr va chidam bilan hamda uzluksiz ravishda o'quvchi-talabalarni

mustaqil fikr yuritishga va bilimlarni mehnat qilib topishga o'rgating. O'quvchi-talabalarining o'rniga o'zingiz javob bera qolmang.

14. Doimo o'quvchi-talabalarga o'qishining istiqbolini eslatib turing.

15. Har bir bilim oxirida albatta umumlashtiruvchi mashg'ulotlarni amalga oshiring.

16. O'quvchi-talabalar javobida uchrab turadigan xatolarni doimo tuzatib boring.

17. Charchab qolgan o'quvchi-talabalar faoliyatini hech qachon sun'iy ravishda faollashtirishga harakat qilmang, faollashtirishni ularning jismoniy va aqliy imkoniyatidan kelib chiqing.

18. O'quvchi-talabalardan egallagan bilimiga ko'nikma va malaka xosil qilishni talab qiling.

19. Esda saqlash lozimki, bir tizimda egallagan bilim esdan chiqmaydi. Esdan chiqib qolsa, tizim orqali uni darrov esga tushirish oson.

20. Hamma narsa uzluksiz ketma-ketlikda olib borilishi kerak, bugungi aytganlaringiz kechagisini mustahkamlashi va ertangi aytganingizga yo'l ochib berishi kerak.

Mustahkamlik tamoyili. Bu tamoyilda barcha ilg'or o'qituvchilar va pedagog olimlarning ko'p yillik izlanishlari o'z ifodasini topgan. Unda nazariy bilimlar bilan emperik bilimlar birlashib mustahkamlangan.

Bilimlarni mustahkam egallash jarayoni juda murakkab bo'lib keyingi yillardagi tadqiqotlar bu jarayonga o'zgartirishlar kiritildi. Bilimni mustahkam egallash jarayonini shu kundagi tushunilishi, bu jarayonga quyidagi yangi qoidalarni kiritishni taqozo etadi.

1. Bugungi kungi talimda fikr yuritish eslab qolishdan ustunlik qilishi isbotlangan.

Shuning uchun o'quvchi-talabalar aqliy quvvatini tejash maqsadida, ulardan keraksiz va kam e'tiborli narsalarni eslab qolishiga kamroq e'tibor berib, uning hisobiga fikr yuritishiga ko'proq kuch sarflashiga yordam berish.

2. O'quvchi-talabalar tushunib etmagan yoki noto'g'ri tushunib, qolgan narsalarni eslab qolmasliklariga e'tibor berish lozim. O'quvchi-talaba, faqat yaxshi tushunib etib, uni to'g'riligiga imon hosil qilgan narsasini xotirasida saqlashi kerak.

3. O'quvchi-talabalar xotirasini kam e'tiborli axborotlarni eslab qolishdan holi qilish maqsadida, ularni turli lug'at va entsiklopediyalardan foydalanishga o'rgating.

4. Eslab qolinadigan narsalarni nihoyatda qisqa qilib, yod olishga oson bo'lishi uchun, ravon, iloji bo'lsa she'r vazniga solib turib esda saqlashga o'quvchi-talabalarni o'rgatish.

5. Esdan chiqarish bilimni egallab olgandan keyin tez kechishini hisobga olgan holda, ularni psixologiya fanining esda saqlash qoidasi asosida xotirada saqlashga o'quvchi-talabalarni o'rgatish.

6. Yod olishni o'quvchi-talabalarga uyga vazifa yoki mustaqil ish qilib bermang yaxshisi uni shu narsaga qiziqtirib qo'ying va vaqti-vaqti bilan bu qiziqishni yangilab turing.

7. Takrorlash mashqlarini o'quvchi-talabalar yangi bilimni egallagan zahotidan boshlash kerak. Chunki, bu narsalar keyin esdan chiqib ketishi aniq..

8. O'quvchi-talabalar diqqatini susaytiruvchi ichki va tashqi omillarni faoliyatiga yo'l ko'ymang.

Dangasalik kasali bilan tinmay kurash olib boring, bilim olish sur'atini susaytirmang.

9. Beriladigan bilimga qizikish va ijobiy munosabatni shakllantirmasdan turib, yangi bilim berishni boshlamang.

Zo'rlab berilgan bilim o'quvchi-talabalar xotirasida uzoq saqlanmasligini unutmang.

10. Bilimni egallash sur'ati pasaya boshlashi bilan uning sababini aniqlang va bartaraf eting.

11. O'quvchi-talabalar tomonidan mustaqil ravishda darsni takrorlash eslab qolishning muxim omili ekanini unutmang va o'zini-o'zi tarbiyalashga katta e'tibor qarating.

12. Takrorlash darslarini shunday tashkil qilingki, u faqat bilimni fikr yuritishga ham foydasi bo'lsin. Shuning uchun darslarini asosiy dars tizimida uning hajmini yo ko'paytiring, yoki kamaytiring.

13. Berilgan bilim xotirada mustahkam saqlanishi uchun, uni qiziqarli qilib, ko'rgazmali qurollardan foydalanib tushuntirib bering.

14. Yangi beriladigan bilim mustahkam xotirada qolishi uchun, uni avvalgi bilim bilan bog'lab tushuntirib bering.

15. Bilimni mantiqan bir butun qilib berishga o'rganing.

16. Oson va bir turdagi topshiriq berishdan tiyiling, ular o'quvchi - talabalarga qiziq bo'lmay, toliqtiradi.

17. Mashqlar o'tkazishdan oldin, ularning bajarilish tartibi va natijasi to'g'risida ma'lumot bering.

18. Mashq davrida o'quvchi-talabalarni charchab qolishidan saqlang.

19. Hozirgi zamon nazorat usullaridan to'g'ri foydalaning.

20. O'quvchi-talabalarni o'z mehnatini nazorat qilish va baholashga o'rgating.

Tushunarlik tamoyili. Bu tamoyil bir tomondan, didaktikaning boshqa tamoyillarining talablaridan, ikkinchi tomondan, o'quvchi-talabalar yosh xususiyatidan, uchinchi tomondan, ko'p yillik pedagogik tajriba asosida yaratilgan.

Bu tamoyil zaminida tezaurus qonuni yotadi. Bu qonun bo'yicha kishiga bilim faqat uning tezaurusiga mos kelganda tushunarli bo'ladi. "Tzaurus" lotinchada "xazina"ni bildiradi. Ma'nosi, kishining to'plagan bilimi, ko'nikma va fikrlash uslubi uning "tezaurusi"ni tashkil qiladi.

Boshqa qonuniyatlarni ham ko'rsatishimiz mumkin: a) beriladigan bilimning tushunarligi, uni egallayotgan o'quvchi-talabaning yoshi individual xususiyatlariga bog'likdir) tushunarlik bilim berishni tashkil qilishga unda qo'llaniladigan bilim berish usul va uslublariga bog'liq; v) bilimni tushunarligi uni olayotganning bilim xajmiga va sifatiga bog'likligi; g) bilimni tushunarligi uni berilish sur'atiga bog'liqligi va hokazo.

Ya.A.Komenskiy shakllantirgan quyidagi qoidalari mavjud: osondan qiyinga, ma'lumdan noma'lumga va oddiydan murakkabga. Hozirgi zamon pedagogik nazariyasi va amaliyoti tushunarlik tamoyilini qo'llanish qoidalarini kengaytirdi va boyitdi:

1. Bilimni ta'lim oluvchining yoshiga karab berish.

2. O'quvchi-talabalar tafakkuri berilayotgan bilimga tayyorlangan bo'lishi shart.

3. O'qitayotganda o'quvchi-talabalarning tayyorgarlik va rivojlanganlik darajasiga qarab bilim berish.

5. O'quvchi-talabalarni individual qobiliyatidan kelib chiqib bilim berish.

6. Bilim berish sur'ati o'rtacha olib borilishi shart.

Bilim berishda, muayyan kuchlanishni hosil bo'lishini esda saqlash, bu kuchlanish oshib ketsa o'quvchi-talabalar toliqib, kuchlanish pasayib ketsa ta'lim oluvchilar zerikib qolishini bilish.

7. Psixologiya va pedagogikaning yangi kashfiyotlaridan unumli foydalaning, asta-sekin ta'lim jarayonini takomillashtiring.

8. Yangi dars o'tishda kuchli o'quvchi-talabalardan va darsni mustahkamlayotanda o'rta va kuchsiz o'quvchi-talabalardan foydalaning.

9. Berilayotgan bilimlarni qarama-qarshi tomonlarini ham tushuntirib o'quvchi-talabalarni bilim olishini osonlashtiring.

10. O'quvchi-talabalarga eng qiyin singadigan bilimlar tabiat va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonunlaridir. Shuning uchun o'z faningizni o'tayotganda ustalik bilan ularni ko'shib tushuntirib keting.

11. Ta'lim-tarbiya jarayonini asossiz tezlashtirmang va susaytirib yubormang.

12. O'quvchi-talabalarning oraliq yakuniy fikrlarini bildiga yo'ymasdan, ulardan fikrni davom ettirish uchun foydalaning.

13. Tushunarliklik o'qituvchining so'zlarini yuqori hissiyot va har bir so'zni asoslab berilganligi bilan ham belgilanadi.

14. Uzoq monolog so'zlardan qoching.

15. O'qitishning bosh qismida barcha bilim hajmini to'kib solmang, faqat asosiylarini aytib o'tish bilan kifoyalaning.

16. Yomon o'qituvchi haqiqatni aytib ko'ya koladi, yaxshi o'qituvchi bu haqiqatni topishni o'quvchi-talabalarga o'rgatadi, degan iborani unutmang.

17. Tushunarli qilib dars o'tish deganda, butun bilimni o'quvchi - talabalarga tushunarli tilda tushuntirib berish yoki bu bilimlarni topishni tushunarli qilib aytib berishda emas, tushunarli dars o'tish deganda kalavani ta'lim oluvchilar qo'liga ushlatib qo'yib, bilimni sekin-asta chiqib kelishini ko'rsatish, o'quvchi-talabalarni rag'batlantirib turish va hokazo tadbirlarga aytiladi.

Ilmiy tamoyili. Bu tamoyil asosida bir qator qonuniyatlar yotadi. Jumladan; dunyoni o'rganib bo'ladi va insoniyat aniqlagan va amaliyotda sinab ko'rilgan qonuniyatlarni o'rgansa bo'ladi; ta'lim-tarbiya jarayoni, ilmiy faoliyat orqali to'plangan, ob'ektiv olam to'g'risidagi ma'lumot tizimini o'sib kelayotgan avlodga bildiradi; ilmiylik, beriladigan bilimlar ma'lum bir ketma-ketlikda berilishini taqozo etadi; ilmiylik, o'qituvchilarning bilimni malum bir ketma-ketlikda berishga amal kilishni ham taqazo etadi; ilmiylik yana berilayotgan bilim hozirgi zamon ijtimoiy va ilmiy-taraqqiyot darajasiga mosligi bilan hamda tuzilgan dastur va ishchi rejaga mos bo'lishligi bilan xam belgilanadi.

Didaktika bu tamoyilni amaliyotga ko'llashning bir qator qoidalarini ishlab chiqqan.

Pedagogik amaliyot bilan shug'ullanganda pedagogika, psixologiya va dars berishning usul va uslublarining eng ilg'orlaridan foydalanish.

1. Hozirgi zamon didaktika va psixologiya fanlarining ko'rsatmalari bo'yicha dars berganda mantiqning faqat induktiv usulidan foydalanibgina qolmay, deduktiv usulidan ham bemalol foydalanaverish.

3. Boshdanoq o'quv fanining ichki mantig'ini ochib berishga intilish.

4. O'quvchi-talabalarda narsa va hodisalarga dialektik yondoshuvni shakllantirish maksadida, xar bir bilimni berishda uning ichki dialektikasiga ahamiyat berish.

5. Takrorlanmasa esdan chikadi degan qoidadan kelib chiqib, har bir darsda yangi bilimni takrorlab turish.

6. Qonuniyatlarni tushuntirayotganda, ularni tashqi muhit, vaqt, eskilik va yangilik orasidagi tafovut hamda ichki sharoitlarga bog'liqlikda tushuntirish.

7. O'qitganda, o'quvchi-talabalarda izlanuvchanlik hissiyotini rivojlantirish.

8. Muayyan qonuniyatni tushuntirishda, uni kashf etgan olimning qisqacha tarjimai holini aytish.

9. Bilim berishda, uni tadqiq qilingan usullarini ham aytib, o'quvchi-talabalarda tadqiqot usullaridan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

10. Dars o'tganda atama, ta'rif va tushunchalarning eskilariga tanqidiy yondoshib, eng yangilaridan foydalanish.

11. Bilim berishda tarixiylik qoidasidan kelib chiqib, berayotgan bilimingizni kashf qilinish tarixini aytish.

12. Fan bilan bog'liq to'g'ri bilimlarini berishda, ular ichidan asosiylarini ajratib, fandagi ustuvor yo'nalishlarini ham ko'rsatib o'tish.

13. Maktabning yuqori sinflari, akademik lisey, kasb-hunar kolleji va ayniksa, oliy o'quv yurtlarida fandagi bahsli o'rinlarini aylanib o'tmaslik.

14. O'quvchi-talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini rag'batlantirib borish.

15. Yangilik topishni o'quvchi-talabalarda tarkib toptirish.

Nazariya va amaliyot birligi tamoyili. Bu tamoyil falsafaning bilish nazariyasining Markaziy qoidasiga asoslanadi. Unda, bilishning birinchi va asosiy nuqtai nazari – bu hayotning va amaliyotning nuqtai nazaridir, deyiladi.

U quyidagi qonuniyatlardan kelib chiqadi: har qanday bilimning to'g'riligi amaliyotda sinalib, tasdiqlanadi; amaliyot haqiqat mezoni, bilishning manbai va tadqiqot natijalarini qo'llanish hududi; to'g'ri tashkil kilingan ta'lim-tarbiya xayotdan kelib. chiqadi; ta'lim-tarbiyaning samaradorligi, uni qanchalik amaliyot bilan bog'likligi bilan belgilanadi; bilim berishni samaradorligi, uni politexnik ta'lim bilan bog'liqligi bilan begilanadi; berilayotgan bilim qanchalik hayot bilan bog'lansa, o'quvchi - talabalardagi bilim egallash shunchalik ongli kechadi.

Bu tamoyilni amaliyotda ko'llanishi quyidagi qoidalar orqali kechadi:

1. Bilim va tarbiya berishda, o'qituvchi-talabalar bu berilayotganlarni, o'z hayotiga naqadar zarur ekanini bilib borishi.

2. Bilim berishda xayotdan bilimga yoki bilimdan hayotga qarab borish.

3. Bilim berishda, bu bilim hayotda zarur bo'lgani uchun kashf qilinganligini ta'kidlash.

4. O'quvchi-talabalarni eng yangi mehnat qurollari va mehnat munosabatlari bilan tanishtirib borish.

5. O'quvchi-talabalarni olgan bilimlarini amaliyotda albatta sinab ko'rishlarini talab qilish.

6. Ta'lim natijasini ishlab chiqarish bilan bog'likligini amalda ko'rsatish.

7. Bilim berish jarayonini ishlab chiqarish yutuqlaridan misollar keltirish yo'li bilan bilimni amaliyot bilan bog'lash.

8. Dars berishda, o'quvchi-talabalarning mehnat tajribalaridan kelib chiqish.

9. Ijtimoiy mehnat faqat dars jarayonidagi olingan bilimlar asosida amalga oshirilishi.

10. Aqliy mehnatni jismoniy mehnat bilan qo'shib olib borish.

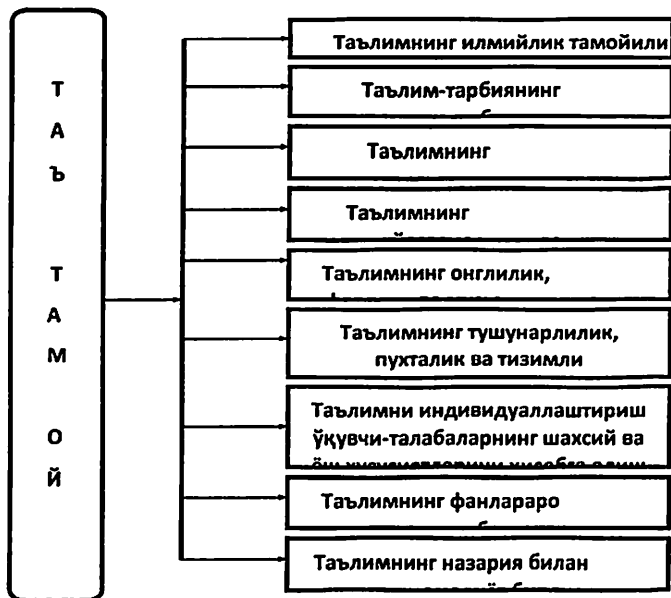
Shunday qilib, didaktika ya'ni ta'lim tamoyillari asrlar osha sayqal topib bordi. Albatta ta'lim tamoyillari har bir davrning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini xisobga olgan holda o'zgarib boradi. Chunki ta'lim tamoyillari jamiyat va davlat oldida turgan ulkan vazifalar asosida belgilanadi. Ta'lim (o'qitish) jarayoni murakkab hamda ko'p qirralidir. Unda pedagog va talabalar faol ishtirok etadilar. Bu jarayonning muvaffaqiyatli va samarali natijasi ta'lim jarayonining qonun-qoidalari, ya'ni ta'limga qo'yilgan didaktik talablarga va ta'lim tamoyillariga qay darajada amal qilishlariga bog'liqdir.

Barcha predmet o'qituvchilari ana ana shu ta'lim printsiplariga rioya qilishlari kerak. Aniq predmetlarning mazmuniga, o'quvchi-talabalarning yosh xususiyatlariga, ko'rsatmali qo'llanmalar mavjudligiga bog'liq xolda printsiplarning nisbati hamda mazmuni o'zgartirilishi lozim. Masalan; ko'rsatmalilik printsiptini tabiatshunoslikni o'qitish jarayonida tajribalarni namoyish etish bo'lsa, tilni o'qitishda grammatika jadvallarini ko'rsatish, doskaga yozish, sxemalarni chizish va hokazolardan iborat bo'ladi.

Lekin har qanday predmetni o'qitishda jonli mushohada, ya'ni narsa va xodisalarni muayyan idrok etish, fikrlash printsiplariga amal qilish boshqacha aytganda nazariy xulosalarni tushunish va bilish, ularni hayotda qo'llay olish zarur.

Umuman, ta'lim (o'qitish)ning har hil tamoyil (printsip)lari tavsiya etilayotgan bo'lsa ham, lekin barcha tadqiqotchi-didaktlar uchun bir qator umumiy ta'lim tamoyil (printsip)lari mavjud. Ular quyidagilardan iborat.

Ta'lim tamoyillar

Nazorat savollari:

1. Qanday ta'lim qonuniyati mavjud?
2. Qanday ta'lim qonunlari mavjud?
3. Qanday ta'lim tamoyillari mavjud?
4. Pedagogika nazariyasi qanday ta'lim tamoyillaridan iborat?
5. Ko'rgazmalilik tamoyillar tizimlilik va muntazamlilik tamoyillari farqlarini ko'rsating.
6. Mustahkamlik, tushunarlilik va ilmiy tamoyillari xaqida qisqacha ma'lumot bering.

2.2 Ta'lim mazmuni

Ta'lim asosida jamiyat rivojlanishining ob'ektiv ehtiyojlari turadi. Ta'lim insonning mehnat olamiga samaraliroq kirishini, jamiyat hayotiga ko'shilishini ta'minlaydi. Mustaqillikka erishib, erkin bozor munosabatlari asosida demokratik huqukiy davlat sifatida erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'liga o'tgan O'zbekiston Respublikasida hozirgi bosqichda ta'lim tizimiga, pedagogika faniga, yosh avlodda mustakillik va faollikni, ishbilarmonlik va tadbirkorlikni shakllantirishga jiddiy e'tibor berilmokda.

XX asr pedagoglari va psixologlariniig dikkat markazida o'quvchi - talabalarning aqliy qobiliyatlarini shakllantirish, ularni o'qitish, tarbiyalash kamol toptirish jarayonlarini uyg'unlashtirish. faoliyat va ongning o'zaro bog'liqligi nazariyasini ishlab chikish, mustaqil o'quv-bilish ishlari, o'kishni faollashtirish, ta'lim jarayonlarini optimallashtirish, faol ta'limning shakl va metodlaridan foydalanish kabi muammolar asosiy o'rin oladi. Ularni ishlab chiqish mamlakat pedagogika va psixologiya fanlarida jaxonda haqli ravishda, e'tirof etilgan turli yo'nalish va maktablar vujudga kelishini oldindan bilish imkonini yaratdi.

Ta'lim – jarayon bo'lib, u natija va tizimdir. Ta'lim jarayon sifatida bilimlar, ko'nikma va malakalarning ma'lum yig'indisini, faoliyat va munosabatlarning tegishli tajribasini o'zlashtirishga karatilgan maxsus ishlarning tashkil qilinishidir. Ta'lim natija sifatida bilimlarni, faoliyat va munosabatlar tajribasini o'zlashtirishda erishilgan darajadir. Ta'lim tizim sifatida davlat muassasalari va boshkarish organlarining majmuasi bo'lib, ular doirasida komil insonni tarbiyalash jarayoni amalga

oshiriladi. Shu tariqa, ta'lim doimo bir yo'la tarbiyalash jarayonini ham, tarbiyalash ya'ni o'qitish jarayonini ham ifodalaydi.

Yosh avlod haqida gap borar ekan, shaxsning barkamol avlod kamol topishi, o'z mavqeini anglash va o'zini ko'rsatish masalalari birinchi o'rinda turadi. Bu masalalar butun jamiyat va maxsus yaratilgan ijtimoiy institutlar va insonning o'zi tomonidan tasodifiy ravishda ham, maqsadga muvofiq yo'sinda ham hal qilinishi mumkin. Ta'lim tizimida shaxsning ijtimoiylashuvi, kasbni egallashi va moslashuvi jarayonlarini maksadga muvofik tarzda boshqarishga xam da'vat etilgan.

Ta'lim deganda: shaxsning jismoniy va ma'naviy kamol topish jarayonini, uning ongli ravishda ayrim ibratli qiyofalarga yo'nalishi va tarix maydoniga kelib, ijtimoiy ongda ma'lum darajada yorqin iz qoldirgan ijtimoiy namuna (masalan, Sparta jangchisi, xushaxlok ruhoniylar yoki serg'ayrat ishbilarmondek) bo'lishi, xar tomonlama barkamollikka intilish jarayonini tushunish mumkin. Ana shu tushunchaga ko'ra, ta'lim butun jamiyat va shaxslar xayotining ajralmas jihati sifatida namoyon bo'ladi va bu keng, ma'nodagi "tarbiya" tushunchasiga o'xshaydi. Lekin ko'p ma'noliligi ko'rsatilmasa "ta'lim" so'zini to'liq anglab bo'lmaydi. Masalan, ta'lim deganda ma'lum hajmdagi bilimlar, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tushuniladi. Ta'limga shaxsni o'kitish va kamol toptirish jarayonini tegishli yo'sinda tashkil etish sifatida qarash xam mutlaqo to'g'ridir. Bulardan tashkari, shubxasiz, ta'lim bilimlar, ko'nikma hamda malakalarni berish va o'zlashtirish bilan bog'liq faoliyat tizimi, shuningdek, ma'lum ijtimoiy institut (o'ziga xos vazifalarni bajarish uchun tuzilgan muassasalar tizimi)dir.

Ko'ramizki, ta'lim turli shakllarda namoyon bo'ladigan ko'p kiralil hodisa (daraja, jarayon, faoliyat)dir. O'quv-tarbiya jarayoni tizimining tuzilishi, ana shu jarayonning mazmuni, pedagoglar va o'quvchitalabalarning faoliyati, shuningdek, amalga oshirilgan ishlarning natijasi mazkur tizim jamiyatning kandy tarixiy tipiga mansubligiga bog'liqdir. Mana shularning hammasini xisobga olib, kuyidagilarni aytish o'rinlidir: ta'lim — nisbatan mustaqil tizim bo'lib, uning vazifalari jamiyat a'zolarini muntazam ravishda o'kitish va tarbiyalash orqali ularni ma'lum boylıklar, ko'nikma va malakalar hamda axlok normalari bilan kurollantirishdir. Ana shunday o'qitish va tarbiyalashning mazmunini pirovard natijada mazkur jamiyatning ijtimoiy - iktisodiy va siyosiy tizimi hamda moddiy-texnik tarakkiyotining darajasi belgilaydi.

Endilikda har bir xalkning faqat o'z milliy madaniyati asosida o'qishi va tarbiyalanishi etarli emasligi, u jaxon madaniyati boyliklarini ham anglashi zarurligi to'g'risidagi fikrlar tasdiqlanmoqda. Bilimdon kishilarni tarbiyalashdek an'anaviy vazifa o'rniga atroflicha fikr yuritadigan ijodkor kishilarni kamolga etkazish vazifasi olg'a surilmoqda. Ilgari ma'lumotlilik darajasi o'rganilgan qoidalar, taxlil kilingan asarlar, yodlangan she'rlarning soni va bir xil masalalarni echish ko'nikmasi bilan belgilangan bo'lsa, xozirgi kunda bu daraja miqyosi kengaydi. Eng muhim masalalarni ko'ya bilish xar qanday ishga ijodiy yondashish kabi xislatlar ma'lumotlilik darajasini ko'rsatadi.

Avvalgi vaqtlarda o'quvchi-talabalarni axborotlardan xabardor qilingan bo'lsa, endi ularda hayotni o'zgartirish, uni yaxshi tomonga burish ko'nikmalari va qobiliyatlarini shakllantirishga jiddiy axamiyat berish zarur. Eng muhimi, butun tarbiyaviy jarayonni insonga qaratishdir. Ta'lim insonni bilimlar bilan qurollantiribgina qolmasligi, balki uni shaxs sifatida kamol toptirishi va takomillashtirishi ham kerak. Boshqacha aytganda, jamiyatda ta'limni insonparvarlashtirish g'oyalari tobora keng yoyilmoqda. Shubhasizki, jamiyat va ta'limni insonparvarlashtirish muammosi ta'limning og'zaki axborot usulini unumli, yaratuvchilik usuliga aylantirish bilangina hal bo'lmaydi. Mazkur jarayonning eng muhim yo'nalishi ta'lim mazmunini insonparvar qilishdir. Bu tadbir, birinchidan, shaxsda madaniyatni shakllantirishda fanlarning rolini oshirishda, xalq milliy madaniyatining barqaror boyliklarini tushunishdan, ikkinchidan, tabiiy-ilmiy va texnika fanlarini ekologik hamda ijtimoiy ahamiyatli jihatlar bilan boyitishdan iboratdir.

Ta'limni insonparvarlashtirishning eng zarur tomonlaridan biri – o'quvchi-talabalarga faqat ma'lum xajmdagi bilim-ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishda yordam berib qolmay, balki ularni madaniyati, uning boyliklari va xilma-xilligiga jalb etishi kerak. Hozir bu muammo g'oyat jiddiydir.

Ta'limning mazmuni uning maqsadidan kelib chiqadi. Ta'limning mazmuni deganda o'quvchi-talabalarning o'qish jarayonida egallab olishi lozim bo'lgan doirasi tushuniladi.

Ta'limning mazmunini tanlash bir qator ehtiyojlarni hisobga olish bilan belgilanadi:

1. Ijtimoiy ishlab chiqarishning eng zarur ehtiyojlar, ijtimoiy tuzumning xususiyatlari.

2. Davlatning xalq ta'limi va muayyan turdagi o'quv yurti oldiga qo'yadigan maqsad va vazifalari.

3. O'qitish qoidalaridan kelib chiqadigan va o'quvchi-talabalarning imkoniyatlarini (yosh imkoniyatlari va boshqalar) e'tiborga oluvchi didaktik talablar va hokozolar.

4. O'zbekiston Respublikasining "ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da ta'kidlanishicha, ta'limning mazmuni va ehtiyojlari har bir o'sib kelayotgan yosh avlodni ijtimoiy hayotga va demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati istiqbollariга zo'r ishonch bilan qaraydigan erkin fikrlovchi barkamol inson qilib tarbiyalashdan iboratdir.

Ta'limning asosiy mazmuni uning vazifalarida oydinlashtiriladi.

Asosiy vazifalarga aqliy tarbiya bilan bog'liq bo'lgan vazifalar kiradi.

Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishda ta'limning mazmuni va jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqib quyidagilarga amal qilgan holda belgilanadi:

- ilmiy bilimlarni etakchi roli to'g'risidagi qoidaga;
- insoniyatning madaniy-ma'rifiy merosini va umuminsoniy qadriyatlarni egallab olish haqidagi "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" ko'rsatmalariga;
- tarbiyalanuvchi shaxsni barkamol qilib rivojlantirish, iymon - e'tiqodini, ilmiy dunyoqarashini tarkib toptirish;
- ilmiy faoliyat natijalari bilan demokratik va fuqarolik jamiyati qurilishi tajribasi bog'liqligi haqidagi qoidaga;
- ta'limning bir maqsadga qaratilganligi;
- ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy printsiplariga va didaktika printsiplariga muvofiqligiga amal qilinadi.

Demokratik huquqiy davlat zaminida fuqarolik jamiyati barpo etayotgan bizning mamlakatimizda ta'lim mazmuni quyidagi yo'llar bilan ta'komillashtirishni nazarda tutadi:

- fan va tajribadagi yangi muvaffaqiyatlarni aks ettirish;
- ikkinchi darajali va ortiqcha murakkablashtirilgan o'quv materiallaridan qutilish;
- o'rganilayotgan fanlar ro'yxatini va o'quv materiallari hajmini aniqlash hamda o'quvchi-talabalar, albatta, o'zlashtirib olishi kerak bo'lgan malaka va ko'nikmalarning optimal xajmini belgilash;
- o'quv fanlariga oid asosiy tushunchalarni va etakchi g'oyalarni juda ham aniq bayon qilish;

– o‘quvchi-talabalarni pedagogik texnologiyalar: kompyuter, Kserks, elektron pochta va shu kabilar to‘g‘risidagi bilimlar bilan qurollantirish hamda ularda shu texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini hosil qilish.

Umumiy ta‘lim – bu o‘quvchilarning har tomonlama umumiy tayyorgarligini va rivojlanishini ta‘minlovchi fan asoslarini egallab olishdir,

Kasbiy ta‘lim – shaxsning o‘zi tanlagan, nisbatan tor yo‘nalishdagi mehnat faoliyatiga xizmat qiladi.

Politehnika ta‘limi – o‘quvchilarning hozirgi zamon ishlab chiqarish asoslari, uning energetikasi haqidagi bilimlar sistemasi bilan ta‘minlaydi hamda inson faoliyatining turli sohalaridagi ish operasialarini o‘zlashtirib olish uchun zamin, ya‘ni bazaviy ahamiyatiga ega bo‘lgan bir kator mehnat ko‘nikma va malakalarini egallash nazarda tutiladi.

Ma‘lumot mazmuni – yoshlarning ma‘lumoti, taraqqiyoti, tarbiyasini mo‘ljallab, hozirgi zamon fani, texnikasi, ishlab chiqarishi, fikrlashining umumiy asoslarini didaktik ishlov berish yo‘li bilan tanlangan bilimlar, ko‘nikma-malakalar, ijodiy faoliyat tajribasi va munosabatlardir.

Ta‘lim mazmuni – yoshlarni ma‘lumotli kilish, taraqqiy ettirish, tarbiyalash maksadida ma‘lumot mazmunidan tanlanib, ta‘lim jarayoniga olib kirilgan bilim, ko‘nikma-malaka, faoliyat usullari hamda tabiat, jamiyat va tafakkur hodisalarini emosional baholashga doir munosabatlardir. Ta‘lim mazmuni, ma‘lumot mazmuni asosida tanlanadi. Ta‘lim mazmunini o‘rgatish va o‘zlashtirish yo‘li bilan ma‘lumot mazmunish amalga oshirishga, binobarin, o‘quvchi-talabalarni ma‘lumotli qilish, taraqqiy ettirish, tarbiyalashga erishiladi. Ma‘lumot mazmunini tanlashga oid nazariyalarning ayrimlari uzoq o‘tmishga borib taqalsa, ayrimlari XX asrda paydo bo‘lgan. Masalan, moddiy ta‘lim nazariyasi XIX asrning keyingi choragida pedagogika nazariyasiga (1879 yil, F.Doerfeld. "Didaktik materializm" kitobi orqali) kirib keldi. Moddiy ta‘lim nazariyasi asoschilari maktabning vazifasi bolalarga imkoniyati etguncha ko‘proq bilim o‘rgatishdan iborat deb hisoblardilar. Formal ta‘lim tushunchasi 1791 yili (E.Shmidtning "empirik psixologiya" kitobida paydo bo‘ldi. Formal ta‘lim nazariyasi tarafdorlari maktabning vazifasini bolalar taraqqiyotida ko‘rishadi. Ular maktabning ishi bilim berish emas, aksincha, bolalarda turli qobiliyatlarni rivojlantirishdan iborat, deb bilishadi. Bilimlarni esa har kim o‘zi istagancha, o‘z qobiliyatiga yarasha o‘rganadi.

Ta'lim mazmuni quyidagi davlat hujjatlari va rasmiy hujjatlarda o'z aksini topadi:

1. O'quv rejasi;
2. O'quv dasturi;
3. Darslik.

O'quv rejasi – davlat hujjatidir. Unga barcha ta'lim muassasalari so'zsiz amal qiladi. Unda umumta'lim maktablari, akademik liseylar, kasb - hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlari bo'yicha o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv fanlari va shu fanlar uchun ajratilgan o'quv soatlari ko'rsatilgan bo'ladi. Bu davlat hujjati bo'lib, xalq ta'limi vazirligi, oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tuziladi va tasdiqlanadi hamda Respublikada barcha ta'lim muassasalari uchun ajratilgan soatlar va o'quv yilining tuzilishini belgilab beruvchi davlat hujjatidir. O'quv rejasini tuzishda quyidagi didaktik omillarga asoslanadi: – o'quv-tarbiya ishining maqsadi, o'quvchi - talabalarga aniq ilmiy bilim berish, olgan bilimlarini ko'nikma va malakaga aylantirib, uni amaliyotda qo'llay olishga o'rgatish va h.k.

Shunday qilib, o'quv rejasi ta'limning mazmunini belgilaydigan eng muhim hujjat bo'lib, unda o'quv yurtida o'rganiladigan predmetlarning tarkibi, ularning o'quv soatlari va haftalari bo'yicha taqsimlanishi hamda har bir o'quv predmeti uchun ajratilgan vaqtlar miqdori ana shularga muvofiq ifodalanadi. O'quv rejasi aslida ta'lim mazmunining qabul qilingan u yoki bu nazariy kontsepsiyasini normativ yo'sinda va yaxlit holda aks ettiradigan asosiy hujjatdir.

Ta'limning mazmunini ifodalovchi hujjat sifatidagi o'quv rejasi ijtimoiy buyurtmaning pedagogik talqini natijasida tarkib topgan ta'lim mazmunining ifodasiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Jahon pedagogikasida o'quv rejasini ayrim o'quv predmetlaridan tuzish kerakmi yoki turli fanlarga doir bilimlar qandaydir amaliy ish yoki tadqiqot doirasi guruhlanadigan komplekslar va loyihalardan tuzish kerakmi, degan masala xususidagi munozara bormoqda. "Amerika Qo'shma Shtatlarida kompleks o'kitish uzoq muddatli elementar maktabdagina emas, balki o'rta maktabda ham, oliy ta'limda ham davom etadi. Komplekslik g'oyasining o'zi nihoyatda keng tus olgan. Amerika pedagogikasida o'quv dasturlarini predmetlar bo'yicha tuzishga qarshi kurash boshlanganiga yarim asrdan oshdi).1

Pedagogik adabiyotlar, ish tajribalari va pedagogik tadqiqotlar tahlilicha, o'quv-yurtlarida o'rgatish uchun tanlangan o'quv predmetlarini bir yo'la o'rganish mumkin emas. Chunki birinchidan,

bunga jiddiy chegaralangan o'quv vaqti imkon bermaydi; ikkinchidan, ayrim o'quv predmetlarini o'zlashtirish uchun oldin boshqa o'quv predmetini o'rganish shart. O'tmishda ana shunda fikr yuritish ma'lum predmetlarni o'rganishda jiddiy izchillik printsipini mustahkamlashga urinish imkonini berdi.

O'quv rejalari ta'lim oluvchilarning yosh xususiyatlariga muvofiq tuziladi. O'quv rejasiga mazkur yoshdagi o'quvchi-talabalarga mos predmetlar tegishli hajmda kiritiladi va ular o'quvchi-talabalarning har tomonlama muvaffaqiyatli kamol topishiga yordam berishi ko'zlanadi. Har bir predmet uchun o'quv soatlarining miqdorini belgilashda, birinchidan, predmetning ta'lim tizimidagi roli va ahamiyati, ikkinchidan, mazkur predmet bo'yicha o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv materialining hajmi, uchinchidan, u yoki bu predmetni o'rganishning didaktik xususiyatlari e'tiborga olinadi.

Bulardan tashqari o'quv rejasida o'quvchi-talabalarning ayrim fanlarga qiziqishi xohishlarini qoniqtirish va qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida o'tkaziladigan mustaqil ta'lim mashg'ulotlariga soatlar miqdori ajratiladi.

O'quv rejasida quyidagi omillarga asoslaniladi:

1. Ta'limning uzluksizligi va izchilligiga.

2. O'quv fanlarining hajmi o'quvchi-talabalarning yoshi, bilim saviyasiga qarab belgilanadi.

O'quv rejasiga kiritilgan fanlar dunyoviy va ilmiy xarakterga ega bo'lib, umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratiladi.

O'quv rejasida tabiiy fanlar – matematika, fizika, kimyo, biologiya, geografiya, informatika, ona tili, chet tili, tarix, falsafa va boshqa ijtimoiy iqtisodiy fanlar asosiy o'rinni egallab, o'quvchi-talabalarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy iqtisodiy fanlar bilan bir qatorda o'quvchi-talabalarning ma'naviy dunyosini boyitadigan va ijtimoiy hayotga tayyorlashda ahamiyatga ega bo'lgan tasviriy san'at, musiqa, jismoniy tarbiya, mehnat ta'limi va iqtisod asoslari singari fanlarni o'qitish uchun soatlar ajratiladi.

O'quv rejasining tushuntirish xatida ikkita qoida yoritiladi: o'quv rejasining tuzilishi printsiplari ta'lim mazmunining tarkibi va strategiyasiga ta'sir etadigan, uni to'g'rilaydigan omillarlan biri sifatida ifodalanadi; ta'lim mazmunining, ta'lim kontsepsiyasini aks ettiradigan

hujjat sifatidagi o'quv rejasining vazifalarini kengaytirmay turib, o'quv rejasida va o'quv dasturlarida ta'lim mazmunini tarkibi va o'quv dasturlarida ta'lim mazmunining tarkibi va tuzilishini to'liq yoritib bo'lmaydi.

O'quv rejasida o'quv predmetining yaxlit kontegrasiyalangan tizimi ikki marta ta'lim muassasasidagi ta'limning dastlabki va oxirgi pog'onalarida o'qitishning boshlang'ich va yakunlovchi bosqichlarida ifodalanadi. O'quv yurtining o'rta zvenosida predmetlarni tabaqali o'rganish asosiy o'rin oladi.

Ta'limning boshlang'ich bosqichida integrasiyalangan kurslar kiritilishining sababi o'quvchi-talabalarda yaqqol tabaqalangan kurslarga qiziqish bo'masligi, ya'ni ana shu davrda ular dunyoni yaxlit bo'lishi va idrok etishidir. Kichik yoshdagi maktab o'quvchisini va birinchi kursdagi talabani bilimlarini o'zlashtirish jarayonining o'zi qiziqtiradi. Predmetni bilishga qiziqish aqliy faoliyatning murakkab shakllarda rivojlanishiga va keyinchalik predmetlarning tavsiflanishiga bog'liq holda vujudga keladi.

Amaliyotdan ko'rinadiki, yangi tipdagi maktablar, akademik lisey, kasb - hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlarini tashkil etilishi, ta'lim mazmunidan ortiqcha mafkuraviylashtirish va cheklashlarni chiqarib tashlash orqali ta'limdagi bir xillikning o'zini qayta qurish, o'qituvchi bilan o'quvchi - talabalar munosabatining uslublarini o'zgartirish natijalari yaxshi sezilmayotir.

Ta'lim muassasalarida ta'limning mazmunini yangilash borasidagi tadbirlar va echimlar orasidagi o'rta maktab o'quv materiallarini quyi sinflarga, oddiygina ko'chirish bilan yoki akademik lisey materialini kasb - hunar kollejlari yoxud oliy o'quv yurtlarida qayta takrorlash bilan o'quvchi - talabalarning qobiliyatini tezkor rivojlantirishga, ta'limning sifatini oshirishga intilishlar ham uchramoqda. Bunday materiallar esa o'quvchi - talabalar o'zlashtirishining psixologik xususiyatlariga ham, o'qitish metodlariga ham to'g'ri kelmaydi. Shunga ko'ra, mazkur tadbir ortiqcha so'zlarni kiritish, axborotlarni ko'paytirish bilan ta'limning mazmunini murakkablashtiradi va hajmini oshiradi, o'quvchi-talabalarining xotirasi cheksiz bo'lsa-da, ular uchun o'quv mashg'ulotini qiyinlashtiradi xolos.

Insonparvarlik munosabatini boyitish milliy qadriyatlarining o'zgarishini talab qiladi. Endilikda ta'lim jarayonida bilimlarning tayyor shakllarini o'zgartirish, asosan, faoliyatning qayta tiklash turlaridan

foydalanish emas, balki o'quvchi-talabalar faoliyatining bilim olish jarayoniga bog'liq izlanish turlarini faollashtirish kerak.

Psixologlarning tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, ta'lim va shu yo'sinda qayta qurilsa, o'quvchi-talabalar to'liq kamol topish sub'ektiga aylanadi. Shunda u faqat qayta tiklash va to'ldirish lozim bo'lgan bilimlar bilan ta'minlanadigan pedagogik ta'sir ko'rsatish ob'ekti hisoblanmaydi.

O'quvchi-talabalar faoliyatining jamoaga taqsimlangan shakllarida yoki o'qituvchi bilan birga ishlashda mustaqil bilim olish jarayoniga faol kirishadi va o'zining ijodiy qobiliyatlarini namoyish etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Xususan, mustaqil bilim olish jarayonidagi faol izlanish ishlarida, hatto qiynchiliklarga duch kelinsa ham o'quvchi-talabalarning sog'ligiga ijobiy ta'sir etadi. Shifokorlar va psixologlarni tasdiqlashicha, o'quvchi-talabalar faoliyatining ro'yobga chiqmasligi, ularga yomon ta'sir ko'rsatishi, intizomsizlikni huquq buzish hollarini vujudga keltirishi, o'quvchi - talabalarni "yuqoriga" emas, balki "pastga" etaklashi mumkin.

Ta'lim mazmunini qayta qurishning butun murakkabligi shundaki, o'quvchi-talabalarni kamol toptirish talaba, ularning ijodiy ishlashini kuchaytiradigan metodlarni faol qo'llashga olib boradi, ko'nikma va malakalarni shakllantirish zarurligi esa tafakkurning reproduktiv komponentlaridan voz kechishga yo'l qo'ymaydi. Bunda ularni oqilona birlashtirish, tafakkurning samarali va reproduktiv komponentlari shakllanishining didaktik birligiga erishish, ayrim tadqiqotchilar taklif qilayotganidek reproduktiv komponentlarni inkor qilmaslik kerak.

Shunday qilib, jamiyat uchun nihoyatda zarur alternativ ta'lim muassasalariga o'quvchi-talabalarning ya'ni o'sgan va tayyorlangan sara qismi yig'ilayotgan yoshlarni o'qitish odatdagi ta'lim muassasalariga yuklanayotgani sababli insonparvar pedagogika g'oyalarini amalga oshirish yo'liga kirgan ommaviy ta'limning vazifasi juda murakkablashmoqda. Tabiiyki bunday ta'lim muassasalarida ham o'quvchi-talabalarga ma'lum bilimlar doirasida axborotlar berish va juziy ko'nikmalarni singdirish bilan cheklanish mumkin emas: ularni imkoni boricha yuqori darajada kamol toptirish kerak.

O'quv dasturi – DTS va o'quv rejasi asosida ishlab chiqiladi. O'quv dasturi har bir o'quv fanining o'qitish uchun ajratilgan bilim hajmi tizimi va g'oyaviy siyosiy yo'nalishini aniqlab beradigan davlat hujjatidir. Unda ma'lum bir o'quv fani bo'yicha o'qitiladigan bilim hajmi va ta'lim mazmuni ifodalanadi.

O'quv dasturida o'quv yili davomida har qaysi ta'lim muassasasida (maktab, akademik lisey, kasb-hunar kolleji, oliy o'quv yurti) alohida fanlar bo'yicha o'quvchi-talabalarga beriladigan ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarning xajmi belgilab beriladi. O'quv dasturda har qaysi o'quv fanlarining majmui izchillik bilan yoritiladi va ma'lum mavzular orqali ko'rsatiladi. Ma'lum mavzu yuzasidan o'quvchi-talabalar o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar qisqacha ifodalab beriladi.

O'quv dasturini tuzishda quyidagi didaktik qoidalarga va printsiplarga qat'iy amal qilinadi:

1. Dasturning aniq bir g'oyaga asoslanganligi (printsipi).

Dastur demokratik huquqiy davlatning va hozirgi kunda barpo etilayotgan fuqarolik jamiyatining tamoyillariga asoslangan holda isloh qilingan ta'lim tizimi, fan, texnika, ishlab chiqarish, ijtimoiy munosabatlardagi erishilgan yutuqlar darajasini ilmiy-nazariy asosda aks ettirishi lozim.

2. Dasturning ilmiylik printsipi.

Har bir ta'lim va tarbiya g'oyalari, ilmiy jihatdan tekshirilgan, aniq, to'g'ri, haqqoniy, ishnoqli dalillar, kuzatishlar, manbalar, materiallar asosida kiritiladi.

Ma'lumki, hozirgi kunda fan va texnika tobora rivojlanib, yangi-yangi kashfiyotlar paydo bo'lmoqda. Fan-texnikaga oid yangi ma'lumotlar va masalalar kiritilishi munosabati bilan o'quv dasturidagi vaqt o'tishi bilan ayrim eskirgan tushunchalar va masalalar o'quv fanlaridan chiqarib tashlanadi.

3. Dasturning qat'iylik printsipi. O'quv dasturi jamiyatimiz taraqqiyotining har bir bosqichida fan-texnika, ishlab chiqarish hamda ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy munosabatlar sohasida erishilgan yutuqlar darajasini aks ettirishi lozim. Hamma o'quv fanlariga oid dasturlarning bir necha yillar mobaynida qat'iy bo'lishiga erishish shu fan bo'yicha mukammal darsliklar ishlab chiqish uchun katta ahamiyatga ega.

4. Dasturning nazariya bilan amaliyot birligi printsipi.

Ilmiy bilimlarni puxta egallash va o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish uchun o'quvchi-talabalarga beriladigan nazariy tushunchalar ijtimoiy qurilish amaliyotiga bog'lab, aniq hayotiy misollar bilan mashqlar, tajribalarda ko'rsatib, xulosalar chiqarish kabilar bilan bog'lanishi lozim. Bu o'quvchi-talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Dasturning asosiy vazifasi – o‘quv predmetining mazmunini ifodalashdir. Unda o‘quv predmetining sinflarga, (kurslarga), bo‘limlarga, bosqichlarga, qismlarga, mavzularga bo‘linishi, ularning o‘rganish tartibi, soatlar turi ko‘rsatiladi. Hatto, dasturdagi masalalar ro‘yxati ham undagi boshqa bilimlarning mazmunidan tashqari possessual yo‘nalishi ham mavjudligidan dalolat beradi. Shunday qilib, dastur ikkita vazifani bajaradi: ta‘limning mazmunini o‘quv predmeti doirasida aks ettiradi va predmet uchun muayyan normativ sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari u darslikka o‘tishni tayyorlaydi va uning mualliflari faoliyati uchun yo‘llanma hisoblanadi.

Masalalar ro‘yxati – dasturning Markaziy bo‘limidir., ammo unda boshqa bo‘limlar ham bo‘lib, ular darslikning tuzuvchilari fikrini va o‘qituvchilarning faoliyatini ma‘lum yo‘nalishga solishi kerak. Har bir o‘quv predmeti bo‘yicha DTS asosida o‘quv dasturi to‘rt qismdan: tushuntirish yoki o‘qtirish xati (har xil dasturda mazmuni turlicha); ro‘yxat ko‘rinishidagi mazmunning o‘zi (mavzular, masalalar, laboratoriyalar va amaliy ishlar, namoyishlar, ekskursiyalar); predmetlararo aloqalar ko‘rsatilgan bo‘lim hamda o‘quvchitalabalarning bilim va ko‘nikmalariga qo‘yiladigan talablar ifodalangan bo‘limlardan iborat bo‘ladi.

Har bir o‘quv fanining maqsadlari va vazifalarini ifodalash – dasturning eng muhim elementidir. Xususan ana shu maqsad va vazifalar darslik muallifining dasturni amalga oshirishdagi ma‘lum nuqtai nazarini va o‘qituvchining darslikni to‘g‘irlashi hamda o‘qitish jarayonini tashkil etish uchun tegishli yo‘nalishni belgilaydi. O‘qituvchi ayniqsa, yosh o‘qituvchilar o‘z izlanishlarini yo‘nalishini belgilab olish uchun kursning maqsadini chuqur anglashlari kerak. Dasturlarda shunday vazifalar beriladiki, o‘qituvchi ularni hal qilish uchun oliy o‘quv yurtida tayyorlanmagan bo‘ladi. Buning maqsadi sifatida ta‘lim mazmuniga metodologik bilimlarning kiritilishini aytish mumkin. Har bir o‘quv faniga mana shunday talablar qo‘yilishining o‘zi o‘qituvchilarni chuqur o‘ylashga majbur etadi. Tajribali pedagog o‘tgan yillardagi dasturlarda bunday vazifalar bo‘lmaganligini sezadi. Bu hol uning mustaqil bilim olishi, ijodiy izlanishi, shuningdek, metodik birlashmada ishlashi uchun turtki bo‘ladi.

Demak, o‘quv dasturlari DTSga asoslanib davlat tomonidan tasdiqlangan hujjatdir. Shu bois ham barcha turdagi ta‘lim muassasalarida o‘quv jarayoni zamon talablariga javob beradigan o‘quv rejasi va o‘quv dasturlari asosida tashkil etiladi.

Darslik. Dasturda ta'limning mazmuni masalalar ro'yxati orqali ifodalanadi. O'quv materiali o'quvchi-talabalarga mo'ljallangan darsliklar, o'quv qo'llanmalarda, kitoblar va didaktik materiallarda, o'qituvchiga mo'ljallangan metodik tavsiyalarda yoritiladi. Darslik asosiy normativ hujjat hisoblanadi.

Darslik ma'lum bir fanning mazmunini dastur asosida didaktik talablarga rioya qilgan holda bayon etuvchi o'quv kitobidir.

Darslik bilan bir qatorda o'quvchi-talabalarni o'quv materiallari ustida tizimli ish olib borishlari ilmiy bilim-ko'nikma va malakalarni shakllantiradigan quyidagi kitob va qo'llanmalardan ham foydalanadilar:

1. Badiiy adabiyot;
2. Ilmiy adabiyot;
3. Ilmiy-ommabop adabiyot;
4. Masala va mashqlar to'plami.

Darslik o'quvchi-talabalarining kitobi va uning eng muhim qurolidir. U faqat darsda tahlil qilinadigan o'quv materialini o'zlashtirishda o'quvchi - talabalarga yordam beribgina qolmay, unda mazkur predmetga qiziqish uyg'otishi, shu soha bo'yicha bilim olish ishtiyoqini ham vujudga keltirishi kerak.

Darslik o'quvchi-talabalar uchun ham metodik qo'llanma sifatida xizmat qiladi: tushunchalarni kirtish tartibini, ularni yoritish chuqurligini, kiritilgan o'quv materiallariga vaqtning taqsimlanishini belgilaydi.

Obrazli qilib aytganda, darslik o'qitish jarayonining "stsenariysi"dir. Unda o'qituvchi o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilimlar, faoliyat usullari qayd qilinadi, bilim va ko'nikmalarni ijodiy qo'llash yo'llari belgilanadi, emosional - qimmatli qadriyatlarini tarbiyalashning ayrim vositalari ko'rsatiladi. Darslikda ta'limning ana shu barcha mazmuni muayyan tartibda o'quvchi-talabalarining ta'lim muvaffaqiyatini ta'minlaydigan bosqichlar bo'yicha joylashtiriladi. Lekin maktabdagi boshlang'ich sinflar uchun mo'ljallangan darsliklar bag'oyat o'ziga xosdir. Ularning hammasida metodik apparat kichkina bo'lib u sinflar sayin asta-sekin vujudga keladi. O'rta maktabda ba'zan o'quvchi darslikdan tamomila mustaqil holda foydalana olish - olmasligi muhokama qilinsa, boshlang'ich sinfda bu ishga o'qituvchining rahbarligi majburiydir. Akademik lisey, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlarida o'quvchi-talabalarining o'zlari mustaqil mutolaa va muhokama qilishni bilishadi.

Ijodiy ishlaydigan o'qituvchilarning tajribasini tahlil qilib juda muhim kuzatishni amalga oshirish mumkin. Ular darslik va o'zlarining

metodik qo'llanmalaridan printsip sifatida emas, balki normativ model sifatida foydalanadilar. Aslida o'qituvchilar o'quvchi-talabalarning ehtiyojini, shaxsiy imkoniyatlarini nazarda tutib, o'z darsliklarini yozadilar. Ular darslikni to'ldirib, kengaytirib va chuqurlashtirib, uning mualliflari bilan hamkorlikda ish olib boradilar. Binobarin, muallif o'quvchi-talabalarning tayyorgarlik darajasini hisobga olish, ularga tabaqali yondashish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

O'qituvchi doimo o'quv yili boshlanishidan oldin va keyinchalik har kuni darslikka murojaat qiladi. Uning bundan maqsadi har gal har xil bo'ladi. Darslik o'qituvchining qo'lida juda ko'p vazifalarni bajaradi. U, avvalo, predmetni o'qitish vositasi sifatida xizmat qiladi. Har bir o'qituvchi ana shu vazifani biladi va uni muvaffaqiyatli amalga oshira oladi.

Darslik bilan o'quv jarayoni o'zaro bog'liq bo'lib, unda savollar, topshiriqlar, jadvallardan, statistik, xronologik ma'lumotlar va hokazolardan o'z o'rinda foydalanish lozim.

Darsliklarda savollar va topshiriqlar ta'lim kontsepsiyasi asosida tuzilgan va metodik nuqtai-nazardan to'g'ri joylashtirilgan (kamol toptirish maqsadida yoki rasmlar orqali ifodalangan bo'lishi lozim. Ular, asosan, quyidagi uch guruhga bo'linadi:

Birinci guruh bilimlarni mustahkamlash, o'zlashtirilgan narsalarni esga tushirish va malakalarni shakllantirishga doir savol va topshiriqlar kiradi.

Ikkinchi guruh tafakkurni o'stiradigan (mustaqil ishlashni taqsimlash, umumlashirish, baholash, xulosa chiqarish, bilimlar tizimini mustahkamlash, aniqlash va tajribaga solishni talab qiladigan) savol va topshiriqlardan iboratdir.

Uchinchi guruh o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llashga (mustaqil ishlarni bajarish va malakalarni egallashga) doir savol va topshiriqlarni o'z ichiga oladi.

Darslikda o'quv dasturining barcha talablari aks etishi va asosiy g'oyalar, xulosalar yaqqol ifodalanishi lozim.

Darsliklarni yaratishda va mazmunini o'quvchi-talabalarga moslashtirishda quyidagi didaktik talablarni alohida e'tiborga olish kerak:

- materiallarni darsliklarga to'g'ri taqsimlash;
- darslikda aks etgan ilmiy bilimlar o'quvchi-talabalarning yosh xususiyatiga mos kelishi kerak;

– darslikda bayon qilingan ilmiy bilimlarning nazariy asosi, g'oyalari tizimli, mantiqiy jihatdan aniq va qisqa, izchil bo'lishi kutiladi. Ular hayotdan olingan, ishonarli bo'lishi talabchanlikka asoslanishi lozim;

– darslikdagi nazariy bilimlar ishlab chiqarish amaliyoti bilan bog'langan bo'lishi kerak;

– darslik tilining soddaligi, ravonligi, ta'lim oluvchilar nutqini o'stirish uchun tegishli qoida va ta'riflar berilishi kerak;

– darslik ichidagi va muqovasidagi rasmlar va bezatilishi o'quvchi - talabalarning yoshiga mos, fanning xarakteriga monand bo'lishi kerak;

– o'quvchi-talabalarga beriladigan vazifalarni asta-sekin qiyinlashtirib borish (tizimga solish);

– o'quvchi-talabalarga tabaqali yondashishni nazarda tutish (topshiriqlarni qiyin yoki osonligiga qarab tanlash);

– darsda, uy vazifalarini va mustaqil ta'lim bilan bog'liq savol topshiriqlarni bajarishda, takrorlashda asosiy va qo'shimcha materiallarni ajratish;

– darslikdagi savol-topshiriqlarning mo'ljallangan vaqtga mosligi va o'quvchi-talabalarni qiynab qo'ymasligi;

– darslikning mazmuni (o'quvchi-talabalarni qiziqtirish, mavzu - matnlarining g'oyaviy-estetik jihatlari) uni o'rgatishning metodik tizimiga muvofiq bo'lishi va hokazolar.

Darslikning asosiy komponenti uning matnidir. Matnlar asosida va qo'shimcha materiallardan (murojaat, hujjat, xrestomatiya va hokozolardan) hamda tushuntirishlardan iborat bo'ladi. Darslikni tahlil qilishda uning tuzilishi, mavzularning o'rni, illyustrasiyalarga boyligi va eng muhim o'quvchi - talabalarga ta'siri hisobga olinishi kerak. Mana shu didaktika talablari amalga oshirilishi uchun har bir yangi darslikni yaratishning o'ziga xos muammolarini to'g'ri hal qilish, darslik o'quv-metodik ishlarining asosi bo'lishi kerakligini nazarda tutish shart.

Shunday qilib, darslikda har bir fanning mazmuni va shu fanga oid ilmiy bilim asoslari o'quv dasturiga va didaktika talablariga muvofiq ravishda bayon qilinadi. Darsliklar bilan bir qatorda ayrim fanlardan o'quv qo'llanmalar ham yaratiladi. Masalalar, mashqlar va testlar to'plami, xrestomatiyalar, atlaslar, lug'at kitoblar kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Umuman, darslik va o'quv qo'llanmalaridagi materiallar katta ta'limiy - tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, u bilan ishlash o'quvchi-talabalarning aqliy tarbiyasiga, ularda ilmiy dunyoqarashning, ahloq-

odob, tafakkur, nutq va ijodiy mustaqillikning rivojlanishiga yordam beradi.

Nazorat savollari:

1. Ta'lim nima?
2. Ta'limning mazmuni deganda nima tushunasiz?
3. Ta'limning mazmunini tanlash qanday ehtiyojlarni hisobga olish bilan belgilanadi?
4. Kasbiy umumiy Politehnika ta'limlar xaqida malumot bering.
5. Ma'lumot mazmuni bilan ta'lim mazmunini farqlarni ko'rsating.
6. Ta'lim mazmuni qanday davlat hujjatlari va rasmiy hujjatlardan tashkil topadi?
7. O'quv rejasi nima va nima uchun kerak?
8. O'quv dasturi qanday vazifani bajaradi?
9. Darslik qanday bo'lishi kerak?

2.3 O'quv jarayonini tashkillashtirishning shakllari

Kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyotida ta'lim berish va o'qitish paydo bo'lgan va mustaqil jarayon sifatida ajralib chiqqan vaqtidan boshlab tashkiliy shakllarida turlicha amalga oshirilgan.

Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, kishilik jamiyati taraqqiyotining ilk bosqichlarida ta'lim berish ishlarini kishilarning mehnat faoliyati, turmush tarzi bilan uzviy bog'langan hamda bilim berish, katta yoshdagilar hayotiy tajribasini yoshlarga o'rgatish ishlari yakka tartibda (individual) olib borilgan. Bu o'qitishning eng qadimgi shakli – ta'limning individual shakli hisoblanadi. Ta'limni tashkil etishning individual shakli (kichik guruhlar shaklida) antik davr va o'rta asrlarda yagona usul bo'lgan, undan Evropadagi ba'zi mamlakatlarda keng foydalanilib kelingan.

Individual ta'lim (kichik guruhlar shaklida) bir qator afzalliklarga ega, shuning uchun ta'limning bu shakli bizning davrimizgacha repetitorlik ta'limi shaklida saqlanib qolgan. Uning ustunligi o'quv faoliyati mazmuni va metodini to'la individuallashtirish, aniq bir masalani hal etishda uning har bir harakati va faoliyati jarayonlarini kuzatib borishdan iborat. Individual ta'lim o'qituvchining yuqori pedagogik malaka va mahoratga ega bo'lishni talab etadi.

Individual ta'lim (o'qitish)ning afzallik(ustunlik)lari bilan bir qatorda uning bir qator kamchiliklari ham mavjud bo'lib ular quyidagilardan iborat:

1) vaqtning tejamli emasligi;

2) o'qituvchi ta'sirining cheklanganligi (o'qituvchining vazifasi o'quvchi - talabalarga topshiriq berish va uni bajarilishini tekshirishdan iborat);

3) boshqa o'quvchi-talabalar bilan hamkorlikda ishlash imkoniyati cheklanganligi (bu holat ijtimoiylashish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi);

4) jamoada ishlash tajribasining shakllanmasligi va h.k.

Mazkur sabablar XVI asrdan boshlab individual o'qitish shaklining ahamiyati pasayib, uning o'rnini ta'limning individual – guruhli shakli egallashiga imkon beradi.

Ta'limning individual – guruhli shaklidan Evropada XVI asrda keng foydalana boshladilar. Vaholanki, Markaziy Osiyo davlatlarida ta'limning individual – guruhli shaklidan qadimgi (antik) davrlarda keng foydalanganlar. Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto" (miloddan avvalgi VII-VI asrlar)da talqin etilishicha, ibodatxonalar qoshidagi maktablarda individual – guruhli o'qitish jamoali o'qitish bilan birga qo'shib olib borilar edi. Birinchi navbatda, bolalarga zardushtiylik dini asoslari, Oliy Tangri Axura Mazdaga iltijo va murojaatlari-yu farzlari, Zardusht o'g'itlari puxta o'qitilib, kalome – bad'e asoslariga suyangan holda "gohlar" maxsus yodlatilgan. Ikkinchidan jamiyat taraqqiyoti ehtiyoji va talablaridan kelib chiqqan holda, bolalarga riyoziyot (matematika), xandasa (geometriya), falakiyot (astronomiya), tarix, falsafa, huquqshunoslik, tabobat va boshqa dunyoviy fanlar o'qitilgan. Kichik yoshdagi bolalarni o'qitishda ustoz - kohin (o'qituvchi) 21 kitob (nask)dan iborat "Avesto"ning "goh" "Yasht" yoki boshqa kitob (nask)laridan birini ochadi, bolalar navbatma-navbat ovoz chiqarib o'qiydilar, keyin esa hamma birgalikda (individual-guruhli) takrorlaydilar, mashqlarni esa maxsus taxtachalarga yozganlar. O'qitish jarayonida ko'rsatmali qurollardan, hikoya qilish va suhbat – muloqot uslublaridan keng foydalanilgan. Dars jarayonida o'tilgan mavzuni shovqinsiz takrorlash, hamisha esda tutish talab qilingan, egallangan bilimni sinash maqsadida ta'lim oluvchilarning bilim darajasi muntazam tekshirilib va baholanib borilgan. Tashkil etish quyosh chiqqandan to botguncha davom etgan, uy vazifalari (topshiriqlari) mavjud bo'lmagan.

O'rta asr Uyg'onish davrida (IX-XII asrlar davomida) al-Xorazmiy, al - Forobiy, al-Beruniy, Ibn Sino va boshqa mutafakkirlarning asarlaridagi g'oyalarning o'ziga xosligi shundan iboratki, bevosita o'rganilayotgan fan mantig'idan ajratilmagan. Shuningdek, ta'lim jarayonini tashkil etish shakllari, ta'lim-tarbiya maqsadi, printsiplari, mazmuni va uslublariga xos g'oyalar alohida kitoblarda berilmay, balki bevosita amalda (tajribada), birona fanni o'rganish asosi aniq bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida yoritiladi.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) "Al-kitob al muxtasarfi hisob aljabr va muqobala" ("Aljabr va al muqobala hisobi haqida qisqacha kitob" asari bilan algebra fanining asoschisi sifatida matematika fanida abstraktsiya (mavhumiylik) tushunchasini kengaytirdi. Induktsiya yo'li bilan masalalarni umumiy echish usullarini hal etdi, deduktsiya yo'li bilan umumiy usullar yordamida turli xususiy masalalarni echdi.

Al-Xorazmiy o'qitish jarayonini tashkil etishda bilim berishning ko'rgazmali tajriba usullari, savol-javob, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish, talabalarning bilimlarini sinash usullaridan keng foydalangan.

Abu Nasr Forobiy (873-950) o'z asarlarida o'qitish jarayonini tashkil etishda ta'lim-tarbiyani uzviy birlikda olib borish xususida fikr bildirsa ham, ammo har birining inson shaxsini kamol toptirishda o'z o'rni va xususiyati bor ekanligini alohida qayd qiladi:

"Ta'lim – degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va amaliy kasb – hunar fazilatlarini birlashtirish degan so'zdir.

Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa, amaliy ish tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalardan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lishi, o'rganishidir".

Forobiy o'qitish jarayonini tashkil etishda ta'lim-tarbiya berishning ishontirish va majbur etish metodlari ustida to'xtab, shunday yozadi: "amaliy fazilatlar va amaliy san'atlar (kasb-hunar) va ularni bajarishga odatlantirish masalasiga kelganda, bu odat ikki turli yo'l bilan hosil qilinadi: birinchi yo'l qanotbaxsh so'zlar, chorlovchi, ilhomlantiruvchi so'zlar yordamida odat hosil qilinadi, malakalar vujudga keltiriladi. Odamdagi g'ayrat, kasb-intilish harakatga aylantiriladi.

Ikkinchi yo'l (usul) – majbur etish yo'lidir. Ammo ulardan qaysi biriki, nazariy bilimlarni o'rganishga astoydil kirishsa hamda fazilati yaxshi bo'lib, kasb-hunarlarini va juz'iy san'atlarni egallashlarga intilishi bo'lsa, bunday yoshlarni majbur etmaslik kerak, maqsad ularni fazilat egasi qilish va kasb – hunar ahillariga aylantirishdir". Ta'limning differentsiyasi (darajalanishi) haqidagi al - Forobiyning didaktik xulosalari hozirgi davrning ta'lim nazariyasi uchun ahamiyatini yo'qotmaganligini alohida ta'kidlash lozim:

"Ishontirish metodlari va xayolda paydo bo'lgan fikriy tasavvurlar oddiy xalqni, xalqlardagi va shaharlardagi oddiy kishilarga ta'lim berish davomida qo'llaniladi. Qaysiki, ishonchli dalillash metodi, ya'ni narsalarning mohiyatiga o'zining aql bilan etishish metodi tanlaganlar qatoriga chiqishi mumkin bo'lmagan kishilarnigina o'qitish davomida qo'llanadi". Al-Farobiy ta'lim jarayonida bilimlarning boshlanishi va dalillarning asosi hisoblanadigan kuzatish va tajriba kabi ko'rgazmali metodlarni keng qo'llashni taklif etadi. Tajriba natijasida olingan va kuzatishlar yoki tajriba yo'li bilan tekshirilgan bilimlar natijasida ta'lim oluvchining fikr-o'yi aqqliroq bo'lib boradi, uning o'zi esa – ko'p darajada mukamallashadi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ta'lim jarayonini tashkil etishda, birinchidan, ta'lim oluvchiga bilim berishda turli mavzular yuzasidan mulohazalar yuritishni, ikkinchidan, tolibi ilmlarni zeriktirmasdan ko'rgazmali bayon etishni, xotirasiga malol keltirmaslikni ta'kidlaydi: "bizning maqsadimiz o'quvchini toliqtirib qo'ymaslikdir, hadeb bir narsani o'qiyverish zerikarli bo'ladi va toqatini toq qiladi. Agar o'quvchi bir masaladan boshqa bir masalaga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'-rog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar-o'tmas, boshqa bog'boshlanadi. Kishi ularning hammasini ko'rgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa kishiga rohat bag'ishlaydi".

Abu Ali ibn Sino (980-1037) "tadbiri manzil" asarining "Omuzish va parvarishi modarabo farzand" (bolalarni maktabda o'qitish va tarbiyalash) bo'limida o'quvchilarni, ya'ni tolibi ilmlarni jamoali ya'ni sinf-dars shaklida o'qitishni tashkil etishda quydagi tomonlarga qat'iy rioya etish zarurligini takidlaydi:

-agarda o'quvchilar(tolibi ilmlar) birgalikda o'qisalar,ular zerikmaydilar, fanni o'rganishga qiziqish kuchayadi; ularda bir-birlaridan ortda qolmaslik uchun o'zaro musobaqalashish istagi rivojlanadi, ular bolaning o'qishi yaxshilanishiga yordam beradi;

-o'zaro suhbatlarda o'quvchi(tolibi ilm)lar kitobdan o'qish yoki kattalardan eshitgan qiziqarli ma'lumotlarni bir-birlariga aytib beradilar;
- bola (tolibi ilm)lar birgalikda yig'ilganlarida bir-birlari bilan do'stlashadilar va bir-birlarini hurmat qiladilar, ular faqat musobaqalashmaydilar, balki bir-birlariga o'quv materiallarini o'zlashtirishda yordam beradilar; bu bilan bola (tolibi ilm)lar mag'rurlanadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni o'rganadilar.

Burxoniddin Zarnuji (XII asr) "bilim olish yo'lida o'quvchiga maslahatlar" nomli asarida ta'lim (dars)ni tashkil etish bo'yicha tavsiyalar beradi. Uning ta'kidlashicha, maktab va madrasalarda dars jarayoni taxminan bir soat davom etishi kerak. O'qituvchi darsga tolibi ilmlar tushunishi va o'zlashtirishi mumkin bo'lgan o'quv materiallarini tanlab olishi, darsda o'rganiladigan materiallarni sodda qilib tushuntirib berishi lozim. O'quv materiallari shunday tanlanishi kerakki, u ikki marotaba takrorlanganda o'zlashtirilsin. Shuning uchun u katta matnlarni qismlarga bo'lish va boshqa darslarda uni albatta takrorlashni taklif etadi.

Muhammad Tarag'ay Ulug'bek (1394-1449) davrida o'qitishning sinf - dars tizimlari, bolalarni yoshi bo'yicha tabaqalashtirib o'qitish, o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etishning aniq bir muddatini belgilab qo'yish, xotin - qizlarga ta'lim-tarbiya berishni aniq bir tizimga solish va boshqa ko'pgina o'xshash islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, Ulug'bek madrasalarda o'qish muddatini qat'iy 8 yil qilib belgilab qo'ydi.

Shuningdek, maktab va madrasalarda dars berishning individual mashg'ulotlar tizimini bekor qiladi va "jamo" sinf-dars tizimiga yaqin bo'lgan shaklini joriy qildi. Umumiy ma'ruzani 50-70 nafar tolibi ilmlardan iborat guruhga odatda, ilm-fan bo'yicha o'z sohasida mashhur Shamsiddin Muhammad Qozizoda Rumiy, Mavlono Muhammad, Ali Qushchi kabi olim mudarrislar o'qiydi, amaliy mashg'ulotlarni esa 10-15 talabadan iborat guruhda kichik mudarrislar olib boradi. O'qitishning muhim metodlari munozara va tortishuvlar hisoblangan.

Ulug'bek maktab va madrasalarda berilgan nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish maqsadida mudarrislar o'qituvchilardan tolibi ilmlar (o'quvchi - talabalar) bilan rasadxonada amaliy mashg'ulotlar o'tkazishni talab etdi, bunga bevosita o'zi rahbarlik qildi.

Ulug'bekning fikricha, tolibi ilmlar hayotida darslik muhim o'rinda turadi. Shunga ko'ra, uning izdoshlari tomonidan matematika, metafizika, astronomiya, geografiya, tarix va boshqa fanlardan sodda,

tili ravon, tushunarli, mantiqiy izchillikda o'qimishli darsliklar yozilgan. Lekin shu o'rinda o'qitishning "jamoat" shaklining salbiy tomonlari ham bo'lganligini ta'kidlab o'tish lozim. Jamoati o'qitish shakli XX asr ta'lim tizimida mashhur bo'lgan guruhli laboratoriya metodida bo'lgani kabi o'zlashtirishni individual xususiyati hisobga olinmagan. Yaxshi o'zlashtirmagan ba'zi shogirdlar ham ilg'or (o'zlashtirgan)lar qatorida bir qo'llanmani o'rganishga o'z-o'zidan o'tavergan, kerakli bilimni egallay olmaganda madrasani bitirib chiqadilar.

Ta'limni individual – guruhli shaklining mazmuni mashg'ulotlarni o'qituvchi bir o'quvchi-talaba bilan emas, balki tayyorlik darajasi turlicha bo'lgan turli yoshdagi o'quvchi-talabalar guruhi bilan olib borishidan iborat edi. O'qituvchi navbat bilan har bir o'quvchi-talabadan o'tilgan mavzuni so'raydi, yangi savollarni tushuntiradi, mustaqil ishlash uchun individual topshiriqlar beradi, qolgan o'quvchi-talabalar o'z ishlari bilan shug'ullanadilar. O'qishni bunday tashkil etishda bolalar mashg'ulotlarga yilning turli davrlarida hamda kunning turli vaqtlarida kelishlari mumkin bo'lgan ham.

XV-XVI asrlar davomida Evropada ishlab chiqarishning rivojlanishi o'quvchi-talabalarga ta'lim berishning ommaviy shakli yuzaga kelishiga zamin yaratdi.

Ulardan biri o'quvchi-talabalarni guruhli (jamoati) ta'limi sanaladi. U Rossiya (hozirgi Belorusiya va Ukrainaning g'arbiy hududlari) bir odarlik maktablarida ilk bor qo'llanilgan va o'qish sinf-Darsli shaklining asosi bo'lib qolgan. Bu tizimlar XVII asrda Yan Amos Kamenskiy tomonidan "Buyuk didaktika" asarida nazariy jihatdan asoslab berildi va ommaviylashtirildi. Olim pedagogika nazariyasiga o'quv yili, o'quv kuni, dars mashg'ulotlar orasidagi tanaffus, o'quv ta'tillari kabi tushunchalarni kiritdi.

Ya.A.Kamenskiy "Buyuk didaktika" (1632) asarida o'quv mashg'ulotlarini guruh shaklida uyushtirib, ularda har yili va har bir o'quv kunini bir vaqtda boshlashni; har qaysi mashg'ulot uchun muayyan muddat belgilashni; mashg'ulotlar o'rtasida tanaffuslar berilishini; guruhlarda o'quvchi-talabalar yoshi va soni bir xil bo'lishini, materialni bir xil sur'atda o'rganishni; o'quv mashg'ulotini muayyan tashkiliy shaklda; o'quvchi-talabalar e'tiborini bir nuqtaga to'plash, o'qituvchining tushuntirishi, tushuntirishlar davomida va undan keyin o'quvchi-talabalarga savol berish, o'quv materialini mazmuni qanday o'zlashtirilganini nazorat qilish shaklida o'tkazishni ta'minlash maqsadga muvofiq va zarur ekanligini nazariy jihatdan asoslab berdi.

Guruhli (jamo'a) mashg'ulotlarning bunday shakli sinf-dars tizimi nomini olib, juda ko'p mamlakatlarga tarqaldi, mustahkamlandi. U bugungi kunda ham takomillashgan ko'rinishda keng ko'lamda qo'llanilib kelinmoqda.

Sinf-dars tizimining bugungi mazmuni o'quv ishlarini tashkil etish o'ziga xos shakl sifatida quyidagilardan iborat:

- bir xil yoshdagi va taxminan bir xildagi tayyorgarlik darajasiga ega bo'lgan o'quvchilar sinfi yoki talabalar guruhini tashkil etadi. Ta'lim muassasasida sinf o'quvchilari yoki talabalar guruhi o'qishning umumiy davriga asosan doimiy tartibni saqlab qoladi;

- sinf yoki guruh o'qish faoliyati yagona yillik, o'quv rejasi va dasturi asosida, doimiy dars jadvali bo'yicha tashkil etiladi, buning natijasida o'quvchi-talabalar ta'lim muassasasiga yilning bir vaqti va oldindan belgilangan kun soatlarida kelishlari kerak bo'ladi;

- mashg'ulotlarning asosiy birligi dars hisoblanadi;

- dars odatda bir fan yoki mavzuga bag'ishlangan bo'ladi, shu bois o'quvchi - talabalar sinfda yoki auditoriyada bitta material ustida ishlaydilar;

- darsda o'quvchi-talabalarning o'qish faoliyatiga o'qituvchi rahbarlik qiladi, u o'z fani bo'yicha o'qish natijalari, har bir o'quvchi-talabani alohida bilimni baholaydi.

K.D.Ushinskiy tomonidan sinf-dars tizimi, uning tashkiliy qurilishi va tipologiyasi yanada rivojlantirildi. U har bir darsning bir-biri bilan ketma-ket bog'langan quyidagi uchta qismini ajratib ko'rsatadi:

1) ilgari o'rganilgan bilimlar asosida yangi bilimlarni anglashni amalga oshirish va o'quvchi-talabalarda materialni jadal qabul qilishga maqsadli ko'rsatmani yaratishga qaratiladi;

2) asosiy masalani hal etishga yo'naltiriladi va darsning muhim, Markaziy qismi hisoblanadi;

3) amalga oshirilgan faoliyatga yakun yasash, bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlashga qaratiladi.

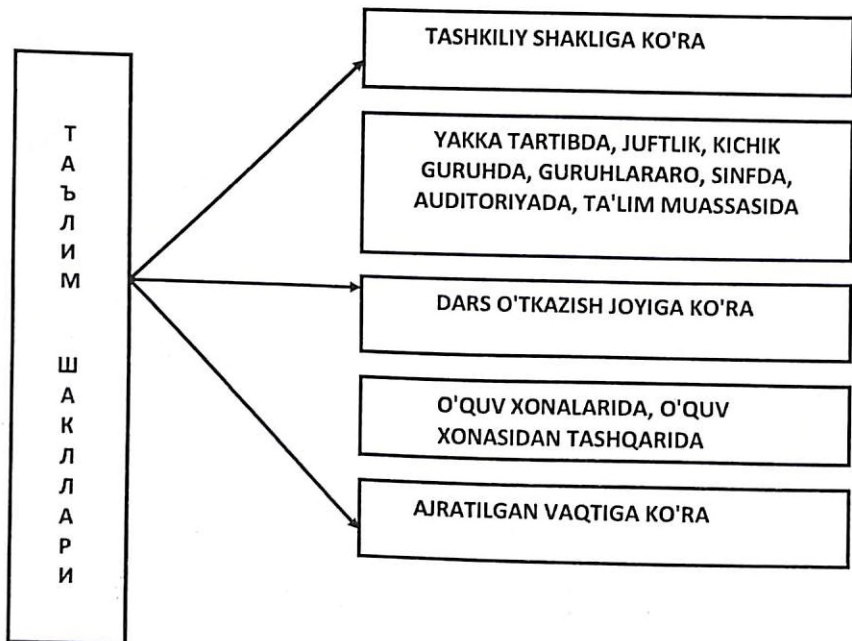
A.Disterverg esa darsni tashkil etish, o'qituvchi va o'quvchi - talabalarning faoliyatiga taalluqli o'qitish tamoyillari va qoidalari tizimini ishlab chiqdi, o'quvchi-talabalarning yoshi va imkoniyatlarini hisobga olish zarurligini ilmiy asoslab berdi.

Ta'limning sinf-dars tizimi alohida o'quv fanlarini o'qitish metodikasi va didaktikasiga oid asarlarida uning afzallik va kamchiliklarini ko'rsatib berdi.

Afzalliklari: yaxlit o'quv-tarbiyaviy jarayonning tartibli ketishini ta'minlovchi aniq tashkiliy tizim; jarayonlarning oddiy boshqarilishi: muammoning jamoa bo'lib muhokama qilinishi, masalaning echimini birgalikda izlash jarayonida bolalar o'zaro munosabatlarning shakllanish imkoniyati; o'qituvchining o'quvchi-talabalar va ularning tarbiyasiga doimiy emosional ta'sir ko'rsatishi; ta'limning emosionalligi (zero, o'qituvchi bir vaqtning o'zida o'quvchi-talabalarning katta guruhi bilan ish olib boradi), o'quv faoliyatiga musobaqalashish elementlarini o'zlashtirish sari harakatlarning muntazamligi va ketma-ketligi.

Kamchiliklari: tizimning asosan bilimlarni o'rtacha darajada o'zlashtiruvchi o'quvchi-talabalar uchun mo'ljallanganligi, bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchi-talabalar uchun qiyinchiliklarning yuzaga kelishi va kuchli o'zlashtiruvchi o'quvchi-talabalar qobiliyatlarining rivojlanish sur'atining ortga surilishi; o'qituvchi uchun o'qitish mazmuni va o'qitish sur'atlari hamda metodlari bo'yicha individual ishlarni tashkil etish, shuningdek, o'quvchi - talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olishda qiyinchilikning yuzaga kelishi; katta va kichik yoshli o'quvchi-talabalar o'rtasidagi munosabatlarning qaror topmasligi.

Ta'lim jarayoni shakllari

Nazorat savollar:

1. Ta'limning individual shakli
2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy asarlaridagi g'oyalarning o'ziga xosligini ayting.
3. O'quv jarayonini tashkillashtirishda boshqa mutafakkirlarning asarlaridagi g'oyalarning o'ziga xosligi ayting.
4. Ta'limning sinf-dars tizimi nima?
5. Ta'limning sinf-dars tizimi afzalliklari qanday?
6. Ta'limning sinf-dars tizimi kamchiliklari qanday?

2.4 O'qitishning metod va vositalari

"Pedagogik adabiyotlarda, lug'atlarda va ta'lim jarayonida "metod", "me - todika", "usul", "uslub" atamalari tartibga keltirilmasdan ba'zi o'rinlarda "ta'lim metodlari", "o'qitish metodlari", "o'qitish usullari", "o'qitish uslublari" tarzida turlicha talqin qilinmoqda. Shu bois ta'lim metodlari mazmun-mohiyatini batafsilroq ta'riflashga va izohlashga qaror qildik.

"Metod" – yunoncha so'z bo'lib, "aynan nimagadir yo'l" degan ma'noni anglatadi, ya'ni "maqsadga erishish usuli yoki yo'li" demakdir, muayyan ma'noda esa "tartibga solingan faoliyatdir".

"Metod" tushunchasi bilan bir qatorda "metodik usul" degan tushuncha ham qo'llaniladi. "Metod" ancha keng tushuncha, "metodik usul" metodning bir qismi, uning mexanizmi sifatida tushuniladi. Agar o'qituvchining mavzuni tushuntirishdagi hikoyasi metod bo'lsa, hikoya qilish vaqtida o'quvchi-talabalarga qaratilgan savollar ularni faollashtirishga yordam beruvchi metodik usul bo'ladi. Shuningdek, mavzuni ko'rgazmali qurollar va o'qitish texnikasi vositalari yordamida ko'rsatish ham metod, mavzuga bog'liq o'quv materiallarining bir qismini sekinlashtirilgan holda ta'minlovchi metodik usuldir. Shuningdek, o'quv-bilish faoliyatining maqsadga etishishda qo'llaniladigan metodik usullar tizimini uslub (yo'l) desa mantiqan to'g'ri bo'ladi.

Ta'lim-tarbiya uslub (metodika)larini tavsif qiladigan bo'lsak, u o'qituvchi bilan o'quvchi-talabalar, muloqotini hamda o'quv dasturi va darslik, shuningdek, o'qitish texnikasi vositalari yordamida bilim berish va uni olishni amalga oshiradigan o'zaro munosabatlarni tizimga soluvchi pedagogik faoliyatidir. Bu o'qituvchi tomonidan o'quvchi-

talabalarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish; o'qituvchilar tomonidan berilayotgan ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish faoliyatda qo'llanadigan uslub, ya'ni yo'llarni o'z ichiga oladi. Ta'lim berish o'qituvchidan izlanishni, yuksak pedagogik mahoratga ega bo'lishni, mavzuning maqsadiga qarab, ta'lim metodlarini tanlay bilishni, kerakli ta'lim vositalaridan o'z o'rnida foydalana bilishni talab etadi.

Binobarin, ta'lim (o'qitish)ning metod, usul va uslublari tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lib, ularning har biri bilimlarning ongli va chuqur o'zlashtirilishiga, o'quvchi-talabalarda mustaqillik va ijodiy faollikning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'quv jarayonidagi asosiy muammolardan biri talabalarning o'zlashtirish darajasini oshirish, berilayotgan bilimlarni tushunishlarini, xotiralarida saqlash va qo'llash yo'llarini egallashni yaxshilashdan iborat bo'lmoqda. Ma'lumki, inson ma'lumotlarning 80 foizini ko'rish, 15 foiziga yaqinini eshitish va qolgan 5 foizini maza-tam bilish sezgi organlari orqali oladi. Biroq hayotda ma'lumotlarni faqat qabul qilibgina qolmay, uni yodda saqlash ham kerak.

Ta'lim sohasidagi qo'llanilayotgan ilg'or axborot texnologiyalarining asosiylaridan biri — interfaol elektron doskalari hisoblanadi. Bu mo'jiza doskalar zamonaviy texnologiyalar rivojlanishining eng yuqori cho'qqilaridan hisoblanadi. Ular oddiy markerli doskalar kabi ko'rinishga ega bo'lib, ularda yozilayotgan har bir matn, grafik ko'rinish, chizma, jadval kabilar daqiqalarda tez kompyuter ekranida paydo bo'ladi. elektron doskalarning asosiy afzalliklari quyidagilar:

- ma'lumotni tahrirlash ko'lamining kengligi;
- natijalardan nusxa olish, elektron pochta orqali jo'natish, saqlash imkoniyatlarining mavjudligi;
- matn, tovush, animasiya, grafiklardan birgalikda foydalanish imkoniyatining kengligi;
- virtual auditoriya yaratish imkonida namoyon bo'ladi.

Pedagogika amaliyotda o'qitish metodlarining juda katta tajribasi to'plangan. Ularni tanlashda turli sharoitlar, o'qitilayotgan fanning xarakteri, ta'lim oluvchilarning yosh xususiyatlari, oldingi tayyorgarlik darajasi va hakozolar hisobga olinadi.

Shunday qilib, ta'lim, ya'ni o'qitish metodi o'qituvchi va o'quvchi-talabalar hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini

bajarishga qaratilgan yo'ldir. Unga quyidagi muayyan didaktik talablar qo'yiladi:

1. O'quv materialini o'rganishning o'qituvchi tavsiya etgan yo'l mantiqiy fikrlashning falsafiy-pedagogik-psixologik usuli mustaqil qarashlar, irodaviy xususiyatlari va shaxsning shakllanishiga olib borishi kerak. Ana shu nuqta nazardan metod tarbiyaviy tusda bo'lishi lozim;

2. Ta'lim metodining ilmiy asosi yaqqol va aniq bo'lishi zarur. Shundagina o'qituvchi mazkur metod orqali qanday masalalar qo'yilishi va hal qilinishi mumkinligini, qanday masalalarni hal qilib bo'lmasligini ko'ra oladi;

3. Ta'lim o'qitish metodining tizimliliigi uning samaradorligini belgilaydi;

4. Ta'lim (o'qitish) metodining tushunarliliigi: o'qitishning yo'li o'quvchi-talabalar uchun qabul qilinishi va qo'llanishi, o'quv materialini o'rganishning usuli esa bilimlarni o'zlashtirishning imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi lozim;

5. Ta'lim (o'qitish) metodining ongillik va faollik zaruriyati nihoyatda jiddiy talabdir;

6. Bilimlarning puxtaligi va asosliliigi;

7. Ta'lim (o'qitish) metodikasida nazariy va amaliy hodisalarning muvofiqliigi har qanday ta'lim metodidan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun qandaydir maqsad qo'yishni, unga erishish bo'yicha faoliyat usulini, ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bo'lishini taqozo etadi. Har qanday faoliyat uning ob'ektini talab qiladi. Nihoyat ta'lim metodi maqsadga olib borishi kerak, aks holda u qo'yilgan maqsad uchun yaroqsizligini, yo bo'lmasa, bu holatda uning umuman noto'g'ri qo'llanganini e'tirof etish lozim. Shunday qilib, har qanday ta'lim metodini qo'llashdan ko'zlanadigan maqsadni, shu maqsadni amalga oshirish faoliyatini bajarish vositalarini talab qiladi. Bu vositalar faoliyat ob'ekti to'g'risidagi predmetli yoki aqliy bilimlar, qo'yilgan maqsadga albatta erishishdan iborat bo'lishi mumkin. Bularning hammasi har qanday ta'lim metodiga nisbatan maqsadga muvofiqdir, lekin o'qitish metodi uchun etarli emas. Metod tizimiga o'qitish usullari ham kiradi. Lekin metod mazkur usullar majmuidan iborat emas. Usul o'qituvchi yoki o'quvchi-talabalar aqliy va amaliyot ishining alohida jarayonlari bo'lib, ular mazkur metodda tavsiya 'tilgan materialni o'zlashtirish shaklini to'ldiradi. Masalan, o'qituvchi o'quv materialining mazmunini 'slab qolish usulini beradi. Usul metoddan ajraladi, o'zining bilimlarini o'zlashtirishdagi va

ko'nikmalar hamda malakalarni shakllantirishdagi ahamiyatini yo'qotadi.

Umuman, o'qitish metodlarining majmuasi – atrofdagi voqelikni bilishning yo'li, deya xulosa chiqarish mumkin. O'quvchi-talabalar aqliy kamol topishining xarakterini belgilaydigan yo'l bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatini yaratadi, shaxsning xususiyatlarini shakllantiradi. O'qitishning maqsadi o'quvchi-talabalarga insoniyatning tajribasini o'zgartirishning o'zidir. Ta'lim nazariyasi metodlarini insoniyat tajribasidan oladi va ularni o'quv mashg'ulotlariga moslashtiradi. Shuning uchun ta'lim, ya'ni o'qitish metodlari doimiy ravishda yangilanadi, takomillashadi, fan-texnikaning rivojlanishi va ijtimoiy rivojlanish asosida yangi metodlar vujudga keladi. 1

O'qitish metodlarining juda ko'p turlari mavjud va ularning sonini aniq belgilab bo'lmaydi. Metodlar o'qitishning mantiqiy tomonlariga, komponentlari va vazifalariga asoslanib tasniflanadi.

Nazariya va amaliyotda bir qancha tasniflar mavjud bo'lib, ular o'zaro zid kelmaydi, biri ikkinchisini inkor etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi. O'qitish jarayonining ko'rish imkoniyatini yaratadi.

Tasnif tartib va tizimini vujudga keltiradi, umumiy va muayyan nazariy va amaliy, muhim va tasodifiy o'qitish metodlarini aniqlashga yordam beradi, shu orqali ulardan amaliyotda samaraliroq foydalanishga xizmat qiladi.

O'qitish metodlarini tasniflashda o'quvchi-talabalarga o'quv materialini o'rganishning maqsadga muvofiqroq yo'llarini tanlash imkonini yaratadi, o'z ishidagi yutuq va kamchiliklarni tushunishda yordam beradi, o'qituvchilarning faoliyatini takomillashtirish uchun qulay sharoitni vujudga keltiradi.

Pedagogika nazariyasida ta'lim ya'ni o'qitish metodlarini tasniflashda yagona yondashish mavjud emas. Hozirgi didaktikada ta'lim (o'qitish) metodlarini bilimlar manbai bo'yicha (S.O. Lordkipanidze, E. Golant), didaktik maqsadlar bo'yicha (B.P.Esip), bilish faoliyatining saviyasi bo'yicha (I.Ya.Lerner, M.N.Skatkin, M.I. Maxmutov) farqlash eng ko'p tarqalgan.

Metodlarning binar sxemalar, ularni uch o'lchovli va hatto, keng qamrovli farqlash xam uchraydi. Ana shu tasniflarning har birida afzalliklar va kamchiliklar mavjud bo'lib, ular adabiyotlarda etarlicha tahlil qilingan.

Ta'lim (o'qitish) metodlarini bilish manbalari bo'yicha tasniflash ancha oddiy bo'lib, ular maktab amaliyotida keng tarkalgan. Bu belgi bo'yicha metodlar quyidagi uch guruhga bo'linadi:

1. Og'zaki metodlar (bilimlarni so'z bilan bayon qilish suhbat darslik ma'lumotnoma va ilmiy adabiyotlar bilan ishlash)

2. Ko'rsatmali metodlar (rasmlar, namoyishlar, kuzatishlar).

3. Amaliy metodlar (mashqlar, laboratoriyadagi amaliy ishlar). Bular ma'lum darajada shartlidir, chunki mazkur metodlarning hammasi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib ularni doim ham aniq chegaralab bo'lmaydi.

Har bir ta'lim (o'qitish) metodining o'z vazifasi bor. Adabiyotlarda o'qitish metodlarining rag'batlantiruvchi (motivlashgan), ta'limiy-tarbiyaviy va kamol toptiruvchi umumpedagogik vazifalari ifodalangan

O'qituvchi darsga tayyorlanishda va uning uchun eng muvofiq metodlarini tanlashda ana shu metadlarning bajarilishi mumkinligini va ularning strukturasi hisobga olib, shu asosda rag'batlantirish, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarini kuchaytiruvchi murabbiydir.

Ta'lim metodlarini har qanday muammoni ta'lim oluvchiga uzatish va qabul qilish xarakteri, mazmuni, mohiyatiga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin.

Ta'lim metodlarining tasnifi

Ta'limning og'zaki metodlariga hikoya, ma'ruza suhbat va boshqalar kiradi. Bu metodlarni qo'llashda o'qituvchi so'z vositasida o'quv materialini bayon qiladi, tushuntiradi, o'quvchi-talabalar esa tinglash, eslab qolish orqali qabul qiladilar.

O'quv materialini tushuntirish metodi – pedagog tomonidan o'rganilayotgan mavzuning narsa, xodisa va voqealarning mazmunini xarakterlaydigan tushuncha, qonun va qoidalarni o'qtirishdir. Bu metod ko'proq matematika, fizika, himiya, ona tili, rus tili kabi shunga o'xshash fanlarni o'qitishda ko'proq qo'l keladi. Pedagogning ma'lum bir fanning u yoki bu mavzuga oid qonun-qoidalarni qanchalik asosli ekanligini faktlar misol va dalillar keltirish, shuningdek, masalalar, misollar ishlash yo'li bilan isbotlab beradi. Bu jarayon talabalarning faol ishtirok etishlarini ta'minlamay turib ko'tarilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Ayniqsa bayon qilayotgan materiallarni umumlashtirib va xulosalar chiqarishda talabalarning o'z muloxazalari bilan ishtirok etishlarini ta'minlash muhim.

Muammoli - izlanish metodlari muammoli ta'lim jarayonida qo'llaniladi. Bu metoddan foydalanishda o'qituvchi avval muammoli

vaziyat yaratadi, savollar qo'yadi, masalalarni, namunaviy topshiriqlarni taklif qiladi, muammoli vaziyatni echishga qaratilgan muxokamani uyushtiradi, xulosalarni to'g'ri yoki noto'g'riligini tahlil qilib beradi.

O'quvchi-talabalarning oldingi bilim va ko'nikmalariga asoslanib, muammoli vaziyatni hal qilish turlari to'g'risida takliflarni aytadi, muammoli vaziyatni echishning eng oqilona yo'lini tanlaydi. Bu metod o'quvchi - talabalarning bilimga qiziqishini oshiribgina qolmay, ularda fikrlash va o'z fikrini aytish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

Ta'limning muammoli izlanish metodlari amalda bilimni so'zda ifodalab, ko'rgazmali va amaliy metodlar orqali tasdiqlaydi. Shu bilan birgalikda, bilim olishning muammoli izlanish metodini qo'llash, amalda tadqiqot ishlarini bajarish, hatto mustaqil tadqiqot tipidagi amallarni olib borish to'g'risida ham so'z yuritish mumkin. O'quv jarayonini muammoli qidiruv metodi yordamida tashkil qilish, muammoli tuzilgan ma'ruza metodi orqali bilim bayoni davomida mulohaza yuritish, isbotlash, umumlashtiri, faktlarni tahlil qilish kabi metodlardan foydalanishni ko'zda tutadi.

Ta'limni muammoli-qidiruv metodlarida ko'rgazmali esda saqlanishni faollashtirish bilan bir qatorda, darsda muammoli vaziyatni yaratadigan namunaviy masalalarni qo'yish uchun ham ishlatiladi. Muammoli-qidiruv metodlari ko'proq ijodiy bilim faoliyati ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida qo'llaniladi. Shu nuqtai nazardan bu metod o'zini tadqiqot ishiga bag'ishlagan yoshlarga bilim berishda asqotadi.

Mustaqil ish metodi talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda, rivojlantirishda, o'quv-dasturlarida mustaqil ta'lim uchun soatlar ajratilmoqda. Talabalarni mustaqil ishlarini tashkil etishda ma'lum fanning xususiyatidan kelib chiqib, mustaqil ishning mazmuni, shaxsi va vazifalari tanlab olinadi. Topshirilgan mustaqil ishni bajarish uchun pedagogik kerakli adabiyotlar va yo'l-yo'riqlarni ko'rsatishi, qisqacha tushuntirish berishi lozim. Talaba bajarishi kerak bo'lgan mustaqil ish ko'p vaqt egallamasligi va shu bilan bir qatorda talabaga rivojlantiruvchi sifatida ta'siri ko'rsatishi kerak.

Reproduktiv va evristik metodlar birinchi navbatda talabalarning o'quv materiallarini tezroq va mustahkamroq eslab qolishlarini ta'minlash bilimidagi tipik kamchiliklarni tez aniqlash uchun qulay. Reproductiv metodlar ayniqsa o'quv materiallarini mazmunan asosan axborot xarakterida bo'lsa, murakkab va butunlay yangi bilimlar o'rganilishi lozim bo'lgan holatda samarali natija beradi. Tafakkurning

reproduktivlik xarakteri pedagog yoki boshqa manba orqali habar qilinadigan o'quv axborotlarini faolroq qilishini va eslab qolinishini nazarda tutib, hikoya, ma'ruza, ko'rgazmali va amaliy ishlar ham reproduktiv asosiga qurilishi mumkin. Reprodukativ xarakteriga ega amaliy ishlar shunisi bilan farq qiladiki, bu ishlar davomida o'quvchi-talabalar namunaga ko'ra ilgari yoki yaqindagina o'zlashtirgan faolligini oshirish maqsadida u ko'pincha evristik, ya'ni qisman izlanuvchan metod bilan qo'shib olib borishi mumkin. Yangi mavzuni bayoni davomida o'rganilayotgan materiallarning ba'zi elementlari ustida o'quvchi-talabalarga fikr yuritish imkoni beriladi. Pedagog tomonidan engil qisqa savollar tuzilib, o'quvchi-talabalarning ishtirokida ularga javob topishga harakat qilinadi. Evristik metod talabalarning bilish darajasini aniqlashga ham yordam beradi. Demak, evristik metod yangi mavzuni idrok qilishda o'quvchi - talabalarning ham qisman ishtirok etishini ta'minlaydi.

Ta'lim metodlarining eng yangisi va eng samaradorlisi bugungi kunda zamonaviy pedagogik texnologiya hisoblanmoqda. Bu metod qo'llanganda avval, dars loyihasi tuzib olinadi. Dars beruvchi loyihaga qattiq rioya qilishi shart.

O'qitish metodlari. Pedagogika nazariyasi amaliyotida o'qitish metodlarining juda katta boyligi to'plangan ularni tanlashda turli sharoitlar, o'qitilayotgan fanning xarakteri, o'quvchi-talabalarning yosh xususiyatlari, oldingi tayyorgarlik darajasi va hakoazolalar hisobga olinadi.

Forobiy o'zining o'qitish usullari haqidagi g'oyalariida o'quvchi - talabalarga turli bilimlar berish bilan birga, mustaqil holda bilim olish yo'llarini ham ko'rsatish, ularni bilimlarning zarurligiga shak-shubhasiz ishontirish kerakligini uqtiradi.

Qomusiy olimlar foydalangan ta'lim usullarini bir necha guruhga ajratish mumkin. Bular: ko'rgazmali tajriba metodlari (Ibn Sino), bilimlarni bayon qilishning savol-javob metodlari (Abu Rayxon Beruniy, al - Xorazmiy), ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari (Forobiy, al - Xorazmiy) va boshqalardan iborat.

Ta'lim metodlarini tanlash o'qituvchi darsda hal qilishi mo'ljallangan masalaga bog'liq bo'ladi. Chunonchi, yangi materialni bayon etishda bir xil metodlar qo'llansa, uni mustaxkamlashda ikkinchi va mavzuni umumlashtirishda yana boshqa xil metodlar qo'llaniladi. Darsning turli bosqichlarida puxta o'ylash va samarali metodlarni qo'llash juda muhimdir. O'qituvchi darsning eng boshida 4-5 daqiqa umumiy so'rashni amalga oshiradi va o'quvchi-talabalarning qaysi

guruhi o'tgan dars bo'yicha etarli darajada o'zlashtirmaganini aniqlaydi va keyingi so'rashda o'quvchi-talabalarning diqqat e'tiborini eng avval ana shu masalaga qaratadi. Dastlab savollarga batafsil javob bera oladigan o'quvchi-talabalardan so'raydi. Natijada guruhning bir qismi uchun murakkablik qilgan material tushunarli bo'ladi. Bu metod o'quvchi-talabalarning mashg'ulotlardagi nuqsonlarini payqash va shu zahoti bartaraf etishda yordam beradi. Mazkur metodning samaradorligi ham aynan shunda.

Garchi har bir pedagogning ishida anchagina metod va uslublar mavjud bo'lsada, ularni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsad tarbiyalanuvchining ta'limiy ishlarini faollashtirish bo'lmog'i lozim. Pedagogning vazifasi samarali metodlardan foydalanib o'quvchi-talabalarda faollik sifatlarini tarkib toptirish va qiyinchiliklarni engishga o'rgatishdir. Bu juda muhim bo'lib, o'quvchi-talabalarda e'tiqodni, e'tiqodni esa amaliy faoliyatga, hatti - harakatga aylantiradi va o'qitish jarayonining ishini osonlashtiradi.

Hozirgi o'qitish jarayonida qo'yiladigan talablar nima va o'quvchi - talabalarda darsda qiziquvchanlikni oshiradigan, uni yangilik elementlari bilan boyitish uchun nima qilish kerak?

Hozirgi zamon ta'lim-tarbiya tizimi faqat insoniyat aniqlagan bilimlarni o'zlashtirishgina emas, balki jamiyat endi hal qilishi va bunda bugungi talaba va o'quvchilar qatnashishi lozim bo'lgan masalalar bilan tanishishini ham talab qiladi. Bunday masalalar kosmosni o'zlashtirish, atom energiyasidan tinchlik maqsadlarida foydalanish, cho'llarni hosildor erlarga va bog'-rog'larga aylantirish, qishloq xo'jaligini intensivlashtirish va hokozolardan iborat bo'lishi mumkin. Xalq xo'jaligi va fan-texnikaning hamma sohalarida juda katta burilishlar ro'y bermoqda va har bir o'qituvchi o'zining tarbiyalanuvchilarini o'zi o'qitadigan fan sohasi bo'yicha navbatdagi qayta qurilishlar va erishilgan yutuqlar bilan keng tanishtirishi kerak. Bu ishni o'quvchi-talabalarga mos metodda va o'quv dasturiga muvofiq amalga oshirish lozim.

Mazkur talabning ikkinchi xususiyati pedagogning o'quvchi-talabalar fikr doirasini kengaytirishga doimo g'amxo'rlik qilishidir.

Shunday qilib, ta'lim, ya'ni o'qitish metodi pedagog va talabalar nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini bajarishga qaratilgan tadbirdir. Unga quyidagi muayyan talablar qo'yiladi:

1. O'quv materialini o'rganishning o'qituvchi tavsiya etgan metodi o'quvchi-talabalarda fikrlashning dialektik qarashlari, irodaviy

xususiyatlari va xulqining shakllanishiga olib borishi kerak. Ana shu talab nuqtai nazaridan metod tarbiyaviy tusda bo'lishi lozim.

2. O'qitish metodining ilmiy asosi yaqqol va aniq bo'lishi zarur. Shundagina o'qituvchi mazkur metod orqali qanday masalalar qo'yilishi va hal qilinishi mukinligini, qanday masalalarni hal qilib bo'lmasligini ko'ra oladi.

3. O'qitishning tizimliliigi uning samaradorligini belgilaydi.

4. O'qitish metodining tushunarliliigi o'quvchi-talabalar uchun qabul qilinishi va qo'llanishi, o'quv materialini o'rganishning metodi esa bilimlarni o'zlashtirishning imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi shart.

5. O'qitishning onglilik va faollik zaruriyati nihoyatda jiddiy talabdir.

6. Bilimlarning puxtaligi va asosliliigi ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

7. O'qitish metodida nazariy va amaliy hodisalarni muvofiqligiga erishmay ham dars o'tib bo'lmaydi.

Har qanday metoddan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun u qandaydir maqsad qo'yishni, ilmga erishish bo'yicha faoliyat metodi ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bilishni taqozo etadi. Har qanday faoliyat uning ob'ektini bilishni talab qiladi. Nihoyat, metod maqsadga olib borishi kerak, aks xolda, u qo'ygan maqsad uchun yaroqsizligini, yo bo'lmasa, bu holatda uning umuman noto'g'ri qo'llanganligini e'tirof etish lozim. Shunday qilib, har qanday ta'lim metodini qo'llashdan ko'zlangan maqsadni, shu maqsadni amalga oshirish faoliyatini va faoliyatni bajarish vositalarini talab qiladi. Bu vositalar faoliyat ob'ekti to'g'risidagi predmetli yoki aqliy bilimlar, qo'yilgan maqsadga albatta erishishdan iborat bo'lishi mumkin. Bularning hammasi ham qanday metodga nisbatan maqsadga muvofiqdir, lekin o'qitish metodlari uchun etarli emas.

Ta'lim, ya'ni o'qitish metodlarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

– tafakkur, xotira, diqqat va hayolning alohida operatsiyalarini tarkib toptiradigan va faollashtiradigan metodlar;

– fikrlash faoliyatida muammoli va izlanishli vaziyatlarni vujudga keltiradigan metodlar;

– o'quvchi-talabalarning o'quv materialini o'zlashtirish bilan bog'liq kechinmalari va hissiyotlarini faollashtiradigan usullar;

– nazorat va o'quvchi-talabalarning o'zini-o'zi nazorat metodlari;

– o'qitish jarayonida o'quvchi-talabalarning jamoaviy va shaxsiy o'zaro munosabatlarini boshqarish metodlari.

So'nggi yillarda pedagogika fani va pedagogik amaliyotda ta'lim metodlari muammosiga alohida e'tibor berilmoqda. Shu muammo bo'yicha anchagina tadqiqotlar olib borilmoqda, ilg'or pedagogik amaliyotda o'qitishning samarali metodlari va ularning tizimlarini qo'llashning talaygina yo'llari topiladi. Ammo ta'lim-tarbiya jarayoniga qo'yilayotgan yangi talablar o'qitishning metodlarini yanada takomillashtirishni talab qilmoqda.

Yuqorida qayd etilganidek, ta'limning mazmuniga qo'yilayotgan yangi talablar yosh avlodga, xususan, fanlarning asoslari bo'yicha yuksak ilmiy nazariy bilimlar berishdan iborat bo'lib, bu ish nazariy bilish metodlariga, shu jumladan, o'quvchi-talabalarning mantiqiy fikrlash, mantiqiy mulohazalarni bajarish metodlari bilan qurollantirishni tobora kuchaytirishni taqozo etmoqda.

Ta'lim metodlarining turlari juda ko'p, ularning sonini aniq belgilab bo'lmaydi. Ular pedagogik amaliyot davrida tinmay boyib boraveradi. Ta'lim metodlari o'qitishning mantiqiy tomonlariga, komponentlari va vazifalariga qarab tasniflanadi.

Yuqoridagilardan umumiy xulosa shuki, pedagogika nazariyasida ta'lim ya'ni, o'qitish metodlarini tasniflashga hozirgacha yagona yondashish mavjud emas. Hozirgi kunda didaktikada o'qitish metodlarini bilimlar manbai bo'yicha, didaktik maqsadlar bo'yicha, bilish faoliyatining saviyasi bo'yicha farqlash eng ko'p tarqalgan.

O'qitish vositalari

Hozirgi paytda ta'lim-tarbiya tizimida o'qituvchining tahsil oluvchilar bilan jonli muloqot va munosabati muhim ahamiyatga ega bo'lganligiga qaramay, u yagona axborot manbai bo'la olmasligi hayotiy haqiqat. Shuning uchun ham ta'limtarbiya ishini osonlashtiradigan va samaradorligini oshirish omili sifatida turli hil ta'lim vositalaridan keng foydalaniladi. Ana shunday omillardan biri o'qitishning texnikaviy vositalaridir.

O'qitishning texnik vositalari deganda ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining hamkorlik faoliyatini ta'minlab, uning samaradorligini oshirish, ta'minlash maqsadida foydalaniladigan qurilmalar tizimi tushuniladi.

Barcha o'qitishning texnik vositalarini shartli ravishda uch asosiy guruhga bo'lish mumkin.

1. Audiovizual vositalar (kinoproeksiya, diaproeksiya va epiproeksiyalar, ovoz yozib olish, televidenie, radio);
2. Jihozlar, uskuna va asboblari;

3. Dasturli (kompyuterli) ta'lim vositalari.

O'qitishning texnik vositalaridan ta'lim-tarbiya jarayonining tashkil etuvchi komponentalari bilan uzviy bog'liqlik va munosabatlarini hisobga olgan holda foydalanish zarur. Aks holda mashg'ulot samarasini umuman yo'qqa chiqarish ham mumkin. Mashg'ulotda o'qitishning texnik vositalaridan foydalanish yordamchi xarakterga ega bo'lib, ularni tanlash, ishlatish vaqti va joyi darsning umumiy rejasida maqsadlarga muvofiq ravishda belgilanadi.

Ta'lim-tarbiya ishida texnik vositalardan foydalanish avvalo didaktik prinsiplarga amal qilishni ko'zda tutadi. Masalan, ko'rsatmalilik prinsipini Real ob'ekt bilan mavhum tasavvurning birligini ifodalaydi. Real ob'ekt yoki uning tasvirini ko'rish (idrok etish) inson uchun uni bilishning dastlabki va eng oddiy shakli hisoblanadi, aniq tasavvurlar va mavhum tushunchalar hosil qilish uchun asos vazifasini o'taydi.

Ta'lim-tarbiya ishida ko'rsatmalilik tamoyiliga amal qilish zaruriyati insonning fikrlash hususiyatidan kelib chiqadi. Insonning fikrlash hususiyati ma'lumdan mavhum tomon rivojlanadi. Tushuncha va mavhum qonun-qoidalar aniq kuzatishlarga asoslansa, ularning mohiyat mazmuni ancha oson va tez shakllanadi. Inson tafakkurining rivojlanishi uning yoshiga, hayotiy tajribasi kabilarga bog'liq bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida hisobga olinishi, aniq dalillar va obrazlardan ajralib qolmasligini talab etadi.

Ko'rsatmali qo'llanmalarga quyidagi talablar qo'yiladi:

- barcha talabalarga yaxshi ko'rinadigan darajada katta bo'lishi;
- o'quv xonasining istalgan joyidan bemalol o'qilishi;
- muhim detallar va yozuvlarning boshqa diqqatni o'ziga tortuvchi rang bilan alohida bo'yalishi;
- tasvirlar imkon qadar ob'ektning asl rangiga mos bo'lishi;
- tasvirlarning estetik did bilan rasmiylashtirilishi;
- matnning haddan tashqari ko'p bo'lmasligi;
- tasvirlangan ob'ektlarning tabiiy vaziyatda ko'rsatilishi;
- masshtabga rioya qilishi;
- arzon, qulay, uzoq vaqt o'z holatida saqlanishi va shu kabilar.

Shu o'rinda ko'rsatmali qo'llanmadan foydalanish maqsad bo'lmay, balki natijaga erishish vositasi ekanligini unutmazlik zarur. Ko'rsatmali qo'llanmalardan foydalanishda o'quv materialining mazmuni va vaqtini hisobga olish zarur. Mashg'ulotda ko'rsatmali qo'llanmalardan haddan tashqari ko'p ham foydalanish yaxshi natija bermaydi.

Namoyish qilinayotgan materiallarni idrok etish jarayonida tahsil oluvchilar sezgi organlarining (ko'rish, eshitish, hidlash, ta'm bilish) ko'proq jalb etish zarur.

O'qituvchining so'zi bilan ko'rsatmalilikning uyg'unligi katta ahamiyatga ega. Ko'rsatmali qo'llanmadan foydalanishganda beriladigan izoh tahsil oluvchilar diqqat-e'tiborini asosiy materiallarga qaratilishini ko'zda tutadi. Ushbu vositalardan foydalanishda ularni muayyan maqsad, maxsus soha va usullarga mos holda tanlash muhim o'rin tutadi. Eng muhimi shundaki, amaliyot o'qituvchisi o'quv va ko'rgazmali vositalarni ishlata olishni va ulardan maqsadga muvofiq va oqilona tarzda foydalanishni bilishi kerak.

Texnik vositalardan foydalanilayotganda yuzaga keladigan texnik muammolarni hal qila oladigan bo'lishi lozim. Masalan: tikuv mashinasi ishida sodir bo'ladigan nuqsonlarni bartaraf eta bilishi, asosiy sozlanishlarni bajarishi va mashinani ishchi holatiga keltira olish kerak, ya'ni o'z kasbiy sohasining mohir ustasi bo'lishi kerak. Amaliyot o'qituvchisi o'z kasbiy sohasi uchun qanday materiallar, qanday yangiliklar borligiga, shuningdek, qaysi maxsus sohalarda uning o'zi yangiliklar qila olishi mumkinligi yuzasidan umumiy tushunchaga ega bo'lishi lozim. Ko'pincha o'qituvchilar doska tasvirlari, flipchart tasvirlari va proektor slaydlari kabi vizual vositalarni o'zlari ishlab chiqadilar.

Nazorat savollari:

1. Metod tushunchasiga tarif bering.
2. Muammoli - izlanish metodi va o'quv materialini tushuntirish metodini bir biridan farqini ko'rsating?
3. O'qitish metodlar xaqida ma'lumot bering?
4. Reproduktiv va evristik qanday metodlar?
5. O'qitish metodlari qanday turlarga bo'lish mumkin?
6. O'qitish metodlarinig qanday talablar mavjud?
7. O'qitishning texnik vositalari deganda nima tushunasiz?

2.5 O'qitishning rivojlantiruvchi texnologiyalari

O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ta'lim muassasalarining moddiy-texnika va axborot-resurs bazasini mustahkamlashni davom ettirish, o'quv-tarbiya jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlashga alohida e'tibor berish

zarurligi ta'kidlanadi. Hozirgi kunda pedagogik adabiyotlar, ta'lim muammolariga oid ma'ruzalar va rasmiy hujjatlarda "yangi pedagogik texnologiya", "ilg'or pedagogik texnologiya", "ta'lim texnologiyasi", "zamonaviy pedagogik texnologiya" iboralari keng qo'llanilmoqda.

Pedagogik texnologiya nima va u an'anaviy ta'lim metodlaridan nimasi bilan farqlanadi? Aynan ta'limga tizimli yondashuv pedagogik texnologiya asosida o'qitishni boshqa yondashuvlardan farqlovchi asosiy belgi hisoblanadi. Ta'lim maqsadlari, uning mazmuni, o'qitish va ta'lim berish metodlari, nazorat va natijalarni baholashni o'zaro aloqada va bir-biri bilan bog'liqlikda loyihalash – ko'pincha an'anaviy o'quv jarayonida etishmaydigan jihatlardir. Masalan, ko'p hollarda ta'lim, asosan, axborotni eslab qolishga yo'naltirilgan, ta'lim oluvchining bo'lajak faoliyati esa muayyan ishlarni bajarish yoki tashkiliy, boshqaruv va kasbiy qarorlarni qabul qilish bilan bog'liq bo'ladi. Aslini olganda, pedagogik texnologiya – bu o'qitishning yangicha, o'ziga xos (innovasion) yondashuvdir. U pedagogikadagi ta'limni texnologik tashkil etish tafakkurining o'ziga xos ifodalanishi, texnokratik ongning pedagogika sohasiga ko'chirilgan tasviri, ta'lim jarayonining muayyan standartlashuvi hisoblanadi.

"Texnologiya" tushunchasi yunoncha ikki so'zdan "texnos" ("techne") – mahorat, san'at, tushuncha, o'rganish, "Logos" – (logos) – fan, ta'limot so'zlaridan tashkil topgan. Texnologiya tushunchasi ishlab chiqarish jarayonidagi texnologik operatsiyalar va mahsulotni tayyorlash mazmuni (sirlari) bilan bog'langan. "Texnologiya" atamasi zamirida jarayonlarni amalga oshirish usullari va vositalari haqida bilimlar yig'indisi, shuningdek, ob'ektda sodir bo'ladigan sifat o'zgarishlari tushuniladi.

Pedagogik texnologiya deganda, texnologik (ishlab chiqarishdagi) yondashuvlarga aynan o'xshash bo'lgan ta'limda qo'yilgan maqsadlarga erishish kafolatlangan (yakuniy natijani olish) ta'lim jarayoni tushuniladi. Bunday ta'lim texnologiyalashtirilgan hisoblanadi. Texnologiyalashtirilgan ta'lim o'qituvchi shaxsiga bog'liq bo'lmagan, faqat o'quvchi-talabning shaxsiy ehtiyojlari, talablari va xislatlariga asoslangan ta'lim jarayonidir. O'quvchi-talaba ta'lim jarayoni markazida turadi, o'qituvchi esa faqat ijrochi vazifasini bajaradi.

Pedagogik texnologiya ijtimoiy zaruriyat bo'lgani bois dastavval XX asrning 30-yillarida AQShda "ta'lim texnologiyasi" sifatida qo'llanib, o'quv jarayonida audiovizual texnika vositalaridan foydalanishni ifodalagan.

Bunda "ta'lim texnologiyasi" tushunchasi inglizcha "an educational technology" – ta'lim (o'qitish) jarayonini yuksak nazorat, san'at darajasida tashkil etish borasida ma'lumotlar beruvchi fan yoki ta'limot ma'nosini anglatadi.

Fan texnika va ta'lim tizimi taraqqiyoti tufayli ta'lim texnologiyasi tushunchasi ham takomillashib va mazmunan chuqurlashib borgan. Pedagogik texnologiya tushunchasi mazmunining tadrijiy o'zgarishi taxminan to'rt davrni o'z ichiga oladi.

Birinchi davr (50-yillarning boshi va o'rtalari) ta'lim muassasalarida axborotlarni taqdim etishning texnik vositalari – tovushni yozib olish va qayta eshittirish vositalari, boshqacha aytganda "audiovizual vositalar"ning paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi.

Ikkinchi davr (50-60-yillarning o'rtalari) o'qitish jarayoniga texnologik yondashuvning tatbiq etilishi bilan xarakterlanadi. Bu yondashuvning nazariy asosi dasturli g'oyasi hisoblanadi. Uning texnologik asosini o'quv maqsadlari uchun mo'ljallangan audiovizual vositalar (teskari bog'lanish vositalari, elektron sinflar, o'qitish mashinalari, lingafon xonalar, trenajyorlar va boshqalar) tashkil etadi.

Uchinchi davr (70-80-yillar) pedagogik texnologiya asosini yaratishda informatika, telekommunikasiya nazariyasi, pedagogik kvalimetriya, tizimli tahlil va pedagogika fanlari yutuqlariga tayanildi. Pedagogik texnologiyaning metodologik asosi o'zgardi, og'zaki o'qitishdan audiovizual o'qitishga o'tildi.

Kompyuter laboratoriyalari va Disney sinflarning yaratilishi, pedagogik dasturiy vositalar soni va sifatining ortishi, interfaol videotizimlardan foydalanish bilan xarakterlanadi.

Hozirgi kunda pedagogik texnologiyalarni e'tirof etilishining to'rtinchi davri davom etmoqda. Pedagogik texnologiyalar fanlararo birikish sifatida tan olinmoqda. U pedagogik bilimlarning ma'lum bo'lgan barcha tarmoqlari bazasida amal qiladi va o'zining ilmiy tushunchalarini boyitishda boshqa fanlar yutuqlaridan foydalanadi.

Yuqoridagi fikrlar asosida pedagogik texnologiya tushunchasini ikki xil izohlash mumkin: birinchidan, uning o'quv jarayonida texnika vositalaridan foydalanishning kengayib borishini ifodalashi nazarda tutilib, ta'limdagi, o'qitishdagi texnologiya deb nomlash mumkin bo'lsa, ikkinchidan, bu tushuncha o'quv jarayonining o'zini qurish texnologiyasini bildiradi deb xulosa chiqarish mumkin.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning hozirgi kunda yuqoridagiday turli-tuman ta'riflari mavjud bo'lib, unga ijtimoiy-

iqtisodiy, pedagogik, psixologik, didaktik, tashkiliy va boshqa nuqtai nazarlardan yondashish mumkin.

O'qituvchi o'quvchi-talabalarning bilish faoliyatlarini tashkil qilish maksadida o'quv ishlarni olib borar ekan, avvalo ta'lim jarayoni orkali uch vazifani, ya'ni bilim berish orkali uch maksadni xal qilish lozimligini unutmasligi kerak. Bu maksadlar o'qituvchi va o'quvchi-talabalar faoliyatini birlashtiradi:

1. Talimiy maqsad – o'quv materialining mazmunini bilish, ya'ni ushbu fanga tegishli ilmiy bilimlarni o'zlashtirish va amaliyotga tatbiq qila olishdir.

2. Tarbiyaviy maqsad – fan asoslarini o'zlashtirish orkali uning mazmunida yotgan g'oyalar, dunyokarashlar ta'sirida o'zining shaxsiy sifatlarini, imon - e'tikodlarini shakllantirishdir.

3. Rivojantiruvchi maqsad – ta'lim jarayoni ta'sirida shaxsning akliy kamolatini, bilish kobilyatini, o'qishga, mehnatga bo'lgan munosabatini rivojlantirishdan iborat.

Bu maksadlarni amalga oshirish natijasida o'quvchi - talabada mustakil ishlash iste'dodi paydo bo'ladi. Uni o'ylashga o'rgatadi, ta'lim jarayonida tafakkur hukmronlik kiladi.

Bu bog'liklikni, avvalo, ta'limni amalga oshirishning quyidagi boskichlarida ko'rishimiz mumkin.

Birinchi boskich – o'quv materiallarini idrok kilishdan iborat. Bunda o'quvchi-talabalar ta'limning mazmuni bilan tanishib, o'zining bilish vazifalari nimalardan iborat ekanligini tushunib oladilar. Bunda sezgi, idrok, tasavvur kabi jarayonlar faol ishtirok etadi.

Ikkinchi boskich – ular o'quv materiallarini tushunib oladilar, uning mohiyatini anglaydilar va umumlashtiradilar. Natijada ularda yangi bilimlar paydo bo'ladi. Buning uchun ular analiz, sintez, takkoshlash, xulosa chikarishdan foydalanadilar.

Uchinchi boskich – yangi bilimlar, mashklar, mustakil ishlar o'qituvchining ko'shimcha izohlari orkali mustaxkamlanadi.

To'rtinchi boskichda – ular o'zlashtirib olgan bilimlarni imkoniyatga karab amaliyotga tatbik kiladilar.

Bularni bilish orkali o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonini samarali boshkarishi mumkin. Shuning uchun o'quv jarayonining xamma boskichlarida o'qituvchi etakchilik va boshkaruvchilik rolini o'ynaydi. O'kitish jarayoni bilish faoliyatining muxim tarmog'i sifatida kator vazifalarni bajaradi. Jumladan:

1. O'quvchi va talabalarda bilim ko'nikmalari va malakalarini xosil kiladi.

2. Ularda dunyokarash, ishonch va e'tiqodlarini o'stiradi.

3. Yoshlarni muayyan darajada o'qimishli, muayyan tarbiyali kishilar bo'lib etishishlariga, qobiliyat va iste'dodlarini o'stirishga erishiladi.

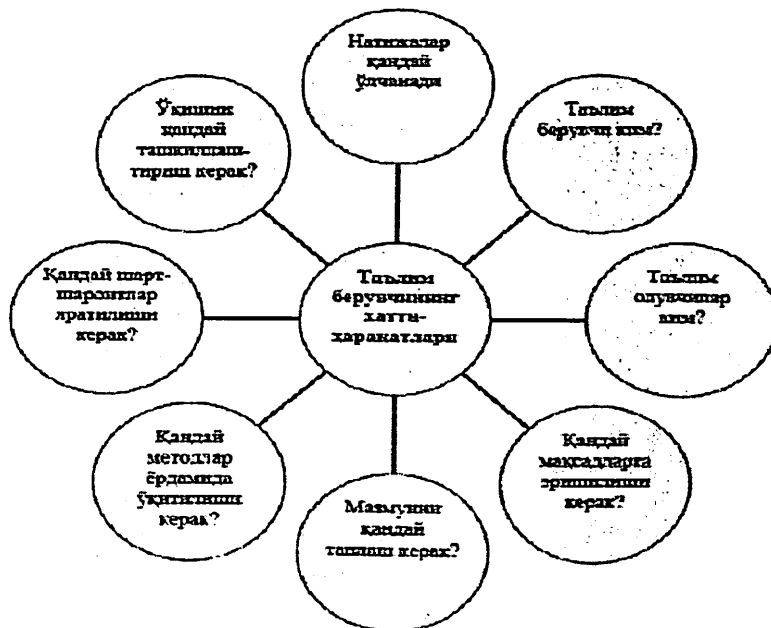
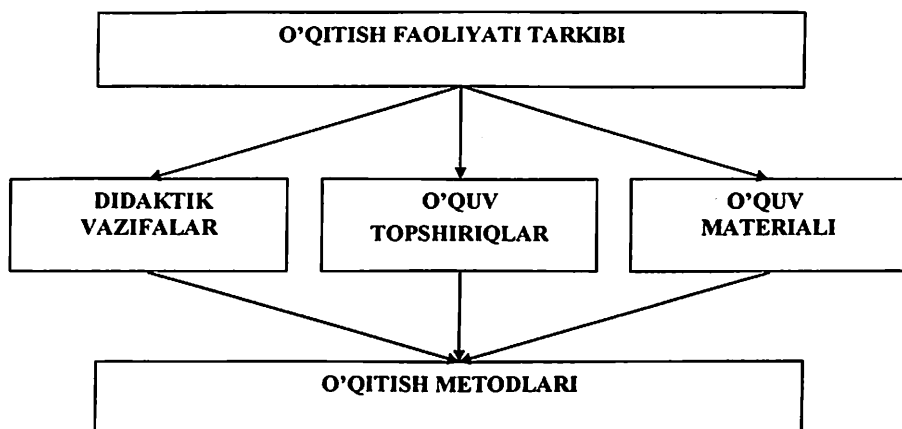
Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish uchun o'qituvchida o'z kasbiga layoqat bo'lishi lozim. Layokatlilik pedagogik mehnatni muvaffaqiyatli bajarishga qodir bo'lishdir. Bu, avvalo, pedagogik kasbning ijtimoiy roli va zaruriyatini yaqqol tasavvur qila olishda ko'rinadi. Bundan tashqari o'kituvchi har bir o'quvchi-talabaga qiziqib qarashi, uning ehtiyoj va xususiyatlarini tushuna bilishi lozim.

Yuqoridagi fikrlardan umumiy xulosa chiqaradigan bo'lsak, ta'limning o'ziga xos xususiyati uning tarbiyaviy xarakterga ega ekanligidir. Har qanday tarbiya asosida bilim mavjud bo'lganidek har qanday ta'lim o'zida ma'lum tarbiyaviy ta'sirga mujassamlashtiradi. Bilimlarning talabaniq faqat fikrlash qobiliyatiga emas, balki ichki kechinmalariga, his-tuyg'ulariga, fazilatlariga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Ayniqsa, gumanitar fanlarni o'rganish talabaniq ma'naviyatini shakllanishida axamiyatlidir. Shuning uchun ta'lim muassasalari tarixan faqat ilm maskanlarigina bo'lib qolmasdan, balki tarbiya o'choqlari sifatida ham qabul qilingan. Ta'lim va tarbiya bir jarayonning ikki tomoni bo'lib, biri-birini to'ldirib keladi. Bilim bu kuch - qudrat, ana shu kuch-qudrat ma'naviyati etuk inson qo'lida rivojlanishga xizmat qiladi. Ma'nau qashshoq inson bu qudratdan noo'rin foydalanishi va jamiyatga ziyon etkazishi ehtimoldan holi emas. Bunday holatlar tarixda juda ko'p marotaba takrorlangan va bu isbot talab qilmaydigan aksiomaga aylangan. Demak, ta'lim albatta tarbiyaviy asosga ega bo'lishi va talabalarga faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasligi, balki tarbiyalashdek murakkab jarayonni ham o'z zimmasiga olishi lozim.

Ta'lim jarayoni ta'sirida talabaniq aqliy kamolotini, bilish qobiliyatini, o'qishga, mehnatga bo'lgan munosabatini rivojlantirish va yangi pog'onaga ko'tarish asosiy masalalardan biridir. Aynan ta'limning rivojlantiruvchi xususiyatini ikki darajaga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Zaruriy rivojlanish. Bu talaba tayyorgarligidagi mavjud daraja, boshqacha qilib aytganda, talabadagi bor daraja, ya'ni talabaniq

bugungi o'quv jarayonigacha bo'lgan tayyorgarlik darajasidir. Bu daraja talabanning ishini mustaqil bajara olishi bilan xarakterlanadi.

Yuqori darajadagi rivojlanish. Boshqacha qilib aytganda, shu dars davomida ko'tarilish kerak bo'lgan darajadir. Bu talaba hozircha qila olmaydigan, lekin ko'mak vositasida eplay oladigan ishdir. Talaba ana shu o'zi uchun yangi bo'lgan va bajarishga kuchi etadigan vazifani bajarish davomida ikkinchi darajaga ko'tariladi. Lekin bu vazifa talabaning taraqqiyot zonasida joylashgan bo'lishi shart, aks holda rivojlanishga erishish qiyin. Yaqinlashib qolgan taraqqiyot zonasiga kirgan har narsa ta'lim jarayonida zarur rivojlanish darajasiga o'tadi.

Shunday qilib, yaqinlashib qolgan taraqqiyot zonasi rivojlanishdan ilgari ketadigan ta'lim vositasida yaratiladi. Ta'limning har bir bosqichi taraqqiyotning erishilgan bosqichiga tayanadi va muayyan bosqichni ko'zlagan holda navbatdagi bosqichni tayyorlab beradi.

Demak, ta'limning yana bir zaruriy xususiyatlaridan biri uning rivojlantiruvchi xususiyatga ega ekanligidir.

Ta'limning ana shu yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarini hisobga olgan holda va ularga amal qilgan holda o'quv jarayonini tashkil qilish shubhasiz ta'lim samaradorligini oshiradi.

Ta'lim jarayonida belgilangan maqsadga erishish uchun bir qator vazifalarni bajarish lozim. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Talabalarda bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilish.
2. Talabalarda dunyoqarashni, ishonch va e'tiqodlarini o'stirish.
3. Talabalarining ma'naviyatini boyitish va tarbiyalash.
4. Yoshlarning ichki imkoniyatlarini, qobiliyatlarini va iste'dodlarini ochish xamda o'stirish.

Ushbu vazifalarni bajarishda differentsiyalashgan yondashuvning ahamiyati beqiyosdir. Chunki, differentsiasiya (ya'ni yakka holdagi yondoshuv) talaba shaxsini chuqurroq o'rganishga, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Talaba shaxsi chuqurroq o'rganilgandan keyingina unga mos bo'lgan metodlar tanlab olinishi maqsadga muvofiq. Barcha talabalar uchun umumiy metodlar qo'llash ta'limni ko'r-ko'rona olib borish bilan barobar va bu holda talimning samarasini juda past darajaga ega bo'ladi. Ta'limni differentsiasiyalash muammosi hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda ma'lum darajada o'z echimini topmoqda va aytish kerakki, bu echimlar ijobiy yutuqlarni qo'lga kiritishga yordam bermoqda.

Nazorat savollari:

1. Texnologiya nima?
2. Pedagogik texnologiyaning to'rt davri

3. Pedagogik texnologiyaga V.Yu.Pityukov qanday ta'rif bergan?
4. Pedagogik texnologiyaga B.Ziyomhammadov qanday ta'rif bergan?
5. Pedagogik texnologiyaga B.T.Lixachev qanday ta'rif bergan?
6. Zaruriy rivojlanish tariflang
7. Yuqori darajadagi rivojlanishini tariflang.

2.6 O'qitish jarayoniga texnologik yondashuv.

Mustaqil shaxsni shakllantirish, uni jamiyat va davlat manfaatlari yo'lida ijtimoiy-foydali mehnatga layoqatli kadr darajasigacha tarbiyalash-ko'p qirrali va murakkab jarayondir. Bu borada Yurtboshimiz I.A.Karimovning quyidagi iborasini esga olish o'rinlidir: "-Kadrlar tayyorlash uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, u har birimizdan astoydil, betinim va izchil mehnatni talab etadi."Darhaqiqat, bir tomondan, barcha davlat tuzilmalari hamda ijtimoiy tashkilotlar, va ayniqsa, ta'lim tizimi mutasaddilarining zimmasiga bu masala yuksak mas'uliyat yuklaydi. Bunda ta'lim tizimini takomillashtirish va uning mazmunini chuqurlashtirish hamda ko'pgina tashkiliy-tarbiyaviy ishlar nazarda tutiladi. Ikkinchi tomondan esa, bevosita ushbu masalani amalga oshirishga burchli bo'lgan pedagog kadrlar zaxirasini shakllantirish va ularni zamon talablari bilan hamnafas tarzda kasbiy faoliyat yuritishga tayyorlash davlat va jamiyat zimmasidagi ulkan ijtimoiy vazifadir. Kadrlar tayyorlash bilan bog'liq joriy va istiqboldagi vazifalar quyidagilardan iborat:

Birinchidan, erkin tafakkur qila oladigan shaxsni, mustaqillik va demokratiya g'oyalariga sodiq bo'lgan ongli fuqaroni, o'z Vatanining jonkuyari sifatida ijtimoiy-siyosiy hayotga ongli ishtirok etishga, ijtimoiy jarayonga faol ta'sir ko'rsatishga, mamlakat taqdiri uchun zimmasiga mas'uliyat ola bilishga qodir shaxsni kamol toptirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

Ikkinchidan, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotiga, tub ma'nodagi fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat qurish ishiga demokratiya asoslarini joriy etish jarayonlarini jadallashtirish, tafakkur va bahslashish madaniyatini rivojlantirish, shaxsning ichki dunyosini boyitish, binobarin, yangicha ijtimoiy qadriyatlar va munosabatlarni shakllantirishdir. Boshqacha aytganda, yosh avlodda yangicha ong shakllanishi uchun barcha shart-sharoit yaratilmog'i kerak;

Uchinchidan, yosh avlod milliy istiqlol g'oyasini anglab olishi, bu g'oyaning har bir fuqaro uchun, Vatanning obod va farovon bo'lishi uchun hayotiy zarurat ekanligiga ishonch hosil qilish uchun aniq maqsadga yo'naltirilgan chora - tadbirlar tizimini ro'yobga chiqarish lozim.

Tabiiyki, bu uzoq davom etadigan, barcha davlat tuzilmalari va jamoat tashkilotlarining, eng avvalo, uzluksiz ta'lim tizimi muassasalarining faoliyati va pedagogik sohadagi ishlar mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqishni talab etadigan murakkab jarayondir.

Yoshlarni barkamol qilib etishtirish jarayonida shaxsning tarbiyasi va har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga e'tiborni kuchaytirish va ta'lim sohasida shaxsning tarbiyasi va har tomonlama rivojlanishiga ustunlik berishni ta'minlashdan iborat.

Ta'lim-tarbiya jarayonining uch tarkibiy birligi – tarbiya, ta'lim, shaxsni rivojlantirish to'liq darajada amalga oshirilishiga erishish lozim. Ta'lim - tarbiya ishida rasmiyatchilik va beparvolik kabi illatlardan voz kechish kerak. Bu maqsadda mustaqil fikrlaydigan shaxsni tarbiyalashga yo'naltirilgan yangi uslub va vositalar ishlab chiqilishi va joriy etilishi zarur.

Bugungi kunda pedagogikada o'quvchi-talabalarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirishga qaratilgan bir nechta o'qitish uslublari ishlab chiqilgan: muammoli o'qitish, ish faoliyatini ifodalovchi o'yinlar, rolli o'yinlar, mavzuiy o'qitish va h.k. Ammo ularni oliy ta'lim tizimida keng qo'llaniladi, deb bo'lmaydi. Buning sababi har bir mashg'ulotga tayyorgarlik pedagogik izlanishni ko'zda tutishi, yuksak kasbiy bilim va mahoratni, ishda ijodiy yondashuv va ko'p vaqtni sarflashni talab qilishida bo'lsa kerak. Chunki har bir o'tiladigan mashg'ulot ishlanmasi o'ziga xos xususiyatga ega va takrorlanmasdir. Uning ustiga ayrim pedagoglar konservativ fikrlash doirasida turib o'qitishning noan'anaviy usul va metodlariga ko'pincha bepisand munosabatda bo'ladilar.

An'anaviy o'qitishning usul va metodlari respublikamizda keng tarqalgan va ular o'zining ma'lum tarixiga ham egadirlar.. Biroq ta'lim sohasidagi islohotlarni amalga oshirishda an'anaviy ta'limning imkoniyatlari cheklanayotganligini, muhim ta'limiy muammolar o'z echimini topmayotganligi, qator ilg'or pedagogik tajribalar ommalashmayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Yangi munosabatlarning o'ziga xos jihati, an'anaviy ta'limdagidan farq qilib, o'quvchi-talabalarning mustaqilligi va o'quv faoliyatini ta'qiqlamasdan, balki ularni belgilangan maqsad sari yo'naltirish, o'quv

faoliyatini hamkorlikda tashkil etish va o'quv-biluv faoliyatiga ongli ravishda yo'llash, biror bir faoliyatni buyruq orqali amalga oshirish o'rniga pedagogik jarayonni samarali tashkil etish orqali o'quvchi-talabalarda fan asoslarini o'rganishga bo'lgan qiziqishni orttirish, shaxsning ehtiyoji, istagi, moyilligi va imkoniyatlarini chegaralamasdan bilim va hunar egallashning demokratik yo'llariga burish sanaladi.

Pedagogik texnologiya texnologik yondashuvga asoslanadi. Texnologik yondashuv deganda tayyor mahsulot (ishlab chiqarish texnologiyasiga o'xshash) olish uchun ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llaniladigan usul va metodlar to'plami tushunilib, qo'yilgan maqsadlarga erishishda kutilgan natijalarni kafolatlaydigan usul va metodlar majmuasi anglashiladi.

Agar metod bilish yo'li, tadqiqot yo'li yoki biror faoliyatdagi ma'lum amaliyot va nazariy bilimlar sohasini egallashning harakatlari, operasialari, usullari majmuasi deb tushunsak, pedagogik texnologiya – ta'lim usuli, ma'lum ma'noda ta'lim-tarbiya jarayonlari, vositalari, shakl va metodlari majmuasini anglatadi.

Pedagogik texnologiyaning an'anaviy o'qitish metodikasidan farqlovchi belgilari ko'p. Pedagogik texnologiya an'anaviy metodikadan, avvalo maqsadlarning qo'yilishi va unga erishishi bilan farqlanadi(ilovaga qaralsin).

Pedagogik texnologiyaning usul va metodlari ta'limning umumiy maqsadlari(o'qituvchi va talabning maqsadlari)ni ishlab chiqish, ularni amalga oshirish va natijalarni nazorat qilish, kuzatish hamda baholashga xizmat qiladi.

Loyihalashtirish faoliyati o'quvchi-talabalar bilan ishlashni tashkillashtirishning eng ommabop shakllaridandir. Loyihalash metodi – o'qitishni tashkillashtirilish bo'lib, o'quvchi-talabalar rejalashtirish jarayoni va amaliy vazifalarni bajarishlari orqali loyiha ko'rinishda bilim oladi. Loyihalashtirish metodini qo'llash natijasida loyiha (proekt) ko'rinishidagi bilim o'zlashtiriladi.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi hamkorlik pedagogikasiga tayanib, talabalarning birgalikda ta'lim olishlari amalga oshiriladi. Talabalarning hamkorlikda ta'lim olishlari, ta'lim jarayonlarini loyihalashtirish, talabalar bilan ishlashni loyihalashtirish kabilar zamonaviy pedagogik texnologiyalarning asosiy metodlari hisoblanadi.

O'quv-tarbiya jarayonida vujudga kelgan yangi pedagogik munosabatlar mazkur jarayonda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashni taqozo qiladi.

Pedagogika fani va amaliyotida turli xil yondashuvlar qo'llaniladi. Og'zaki - ko'rgazmali, tadqiqiy, izlanuvchan, tizimli, funktsional, kompleks, texnologik, muammoli-unsurli, faoliyatli yondashuvlar.

Og'zaki-ko'rgazmali yondashuv. U an'anaviy bo'lib, asosan o'qituvchining axborot berishi, o'quvchi-talabalarning bilimni qabul qilishi, to'plashi va xotirasida saqlashi bilan belgilanadi. "Bilim" tushunchasi xotirada saqlanadigan axborot ma'nosida tushuniladi. Bunday bilimlar, ularni qo'llay olish ko'nikmalari (imtihonda shu axborotga doir berilgan savolga bergan javobiga qarab) orqali tekshirib ko'riladi. Bu tizimdagi bilimlar – asosan esda saqlab qolish natijasi, ko'pincha rasmiy ma'lumotdir, u ko'pincha yuzaki bo'lishi ham mumkin. Ular xotira tubida saqlangan bo'ladi yoki boshqa so'z bilan aytganda, faqat unga qaratilgan to'g'ridan-to'g'ri savol qo'yilganda esga olinadi. Qayta esga olish darajasidagi bilim uzoq vaqt xotirada saqlanmaydi. Talaba savol berilganda uni eslashi, ba'zan esa umuman eslay olmasligi ham mumkin.

Og'zaki-ko'rgazmali yondashuv respublikamiz o'quv yurtlarida keng tarqalgan. Ma'lumot berish tizimida tayyor bilimlarni "o'qituvchi-talabalarga", ularning ehtiyoji va faollik darajasi bog'liq bo'lmagan holda, bevosita berishi mumkin bo'lgan imkoniyatdan kelib chiqadi. Demak, shunga ko'ra o'qituvchining asosiy vazifasi – zaruriy axborotni ma'lum qilishi va uni xotirada mustahkamlash ustida ishlashdir.

V.Guzeevning ta'kidlashicha, an'anaviy metodikaga xos bo'lgan xususiyat dastur talablarida ifodalanuvchi ta'lim maqsadlarini "o'zlashtirish" tushunchasi qobig'iga o'ralgan qandaydir noaniq tasavvur bilan tavsiflanadi. Bunda ta'lim jarayonida ko'proq muvaffaqiyatga erishgan o'qituvchilarning ish tajribalarini umumlashtirish asosida ta'lim jarayonlari tashkil etiladi. Har bir aniq vaziyat uchun ilg'or o'qituvchi (pedagog)larning pedagogik faoliyati namunasi qidiriladi, ammo ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan bir qator olimlar va amaliyotchilar alohida metodikalarning davri o'tib ketganligi va har qanday ilg'or pedagoglar tajribalarini umumlashtirish tizimli va maqsadga yo'naltirilgan, samarali ta'limni qurish imkonini bermasligini jiddiy ta'kidlashmoqda.

Respublikada amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi bir qator ijobiy ishlar, fan-texnikaning jadal sur'atlar bilan o'sishi, bugungi kunda

raqobatbardosh yuqori malakali kadrlar tayyorlash, shaxsni rivojlantirish, uning ma'lumot olish darajasini yuqori tarzda ta'minlashga nisbatan jamiyat ehtiyojlari bilan o'qitish uslublari o'rtasida ziddiyatlar tug'ilishiga olib keladi. Shuning uchun ta'lim jarayonida boshqa yondashuvlarni ham qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqiy-ijodiy yondashuv. Ta'limning maqsadi talabada biror muammoni echish qobiliyatini o'stirish, yangi bilim va tajribani mustaqil ravishda o'zlashtirish, harakatning yangi zamonaviy usullarini topish va tashabbus ko'rsatishni nazarda tutadi.

Tadqiqiy-ijodiy yondashuvda pedagog talabaning o'quv faoliyatiga rag'batlantiruvchi usulda rahbarlik qiladi, shaxsiy tashabbusini qo'llab - quvvatlab, u bilan hamkorlik qiladi hamda uning fikr va qiziqishlarini doimo nazarda tutadi. Pedagogning talaba shaxsiga bo'lgan munosabati, ularga muhabbati va jon koyitishi, yuksak ishonchi, o'zaro hamkorlikning vujudga kelishi, muloqot madaniyatining yuqori darajada bo'lishi, tahsil olish jarayonida talabalarni to'g'ridan-to'g'ri majburlashdan voz kechish va aksincha, ijobiy rag'batlantirishning ustunligi tufayli ko'zlangan maqsadga erishish, talabalar faoliyatida uchraydigan kamchiliklarga chidamli bo'lish, ularni bartaraf etishning eng samarali yo'larini qo'llashda namoyon bo'ladi. Ushbu yondashuv bo'yicha pedagogik texnologiya variantlari ishlab chiqilgan. Tadqiqiy - ijodiy yondashuvning ta'lim tizimida o'z o'rnini bor va u o'z joyida qo'llanishi lozim.

Izlanuvchan yondashuv. Bu yondashuvdagi maqsad talabalarda muammoni hal etish, yangi, oxirigacha tugallanmagan tajribani mustaqil o'zlashtirish, ta'sir etishning yangi yo'llarini yaratish qobiliyatlarini, shaxsiy idrokni rivojlantirishdan iboratdir.

Izlanuvchan ta'lim andozasida ta'lim mazmuni tabiat va jamiyat bilan uzviy o'zaro ta'sirdagi shaxsni tadqiqotchilik yo'lga boshlash, uning jadal ijodiy faoliyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga pedagog ta'lim oluvchilar o'quv faoliyatini boshqarishda demokratik, rag'batlantiruvchi yo'l tutadi, ularning shaxsiy tugallanmagan tajribani mustaqil o'zlashtirish, xatti-harakati, harakatning yangi yo'llarini yaratish qobiliyatlarini, shaxsiy ma'no kasb etishini rivojlantirish yo'lini tutadi. Izlanuvchan ta'lim andozasining ta'lim mazmuni, tabiat va jamiyat bilan o'zaro ta'siri shaxsni tadqiqotchilik yo'lga boshlashi uning jadal ijodiy faoliyati xarakteri bilan bog'liq.

Pedagog ta'lim oluvchilar o'quv faoliyatini boshqarishda ijodiy yo'l tutadi, talabalarning o'quv faoliyatining operativ-texnik jihatlarini o'zlashtirishga qadar uning ahamiyati va rag'batlarini birinchi o'ringa olib chiqadi. Bugungi kunga qadar o'qitishda izlanuvchan yondashuvni o'z ichiga oluvchi pedagogik texnologiya ko'rinishlari ishlab chiqilgan.

Tizimli yondashuv – ilmiy bilish metodologiyasi va pedagogik amaliyotning bir yo'nalishi sifatida universal tavsifga ega, u pedagogikada keng qo'llanadi. "Tizimli yondashuv" tushunchasi ko'pincha "tizimli metod», "tizimli tahlil usuli" tushunchalari bilan uzviy bog'liq holda anglanadi. Chunki tizimli tahlil usullari ham ob'ektni yaxlit tizim sifatida o'rganishni nazarda tutadi. Tizimli yondashuv tuzilish vazifasiga ko'ra bajariladigan tahlilga juda yaqin. Tizimli tahlilning ob'ekti yaxlit narsa yoki hodisa hisoblanadi, u ob'ektning turli qismlarini, qismlarning o'zaro uzviyligini, tizimning chegaralarini va tizimning atrof-muhit bilan bog'liqligi, aloqadorligini nazarda tutadi. Bu tizimda bir qancha qoida va printsiplar majmuidan foydalaniladiki, ular tadqiqotchilik va amaliy faoliyatda yuqori natijalarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Texnologik yondashuv. Texnologiya - tayyor mahsulot olish uchun ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llanadigan usul va metodlar majmui bo'lib, shunday usul va metodlarni ishlab chiquvchi va takomillashtiruvchi fan sifatida ta'riflanadi. Texnologiyaning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, unda o'quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydigan o'quv jarayoni loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi. Texnologik yondashuv, eng avvalo, tasvirlash emas, balki loyihalashtirilgan natijalarni amalga oshirish imkonini beruvchi amaliy ko'rsatmali tuzilmada o'z ifodasini topadi.

Ta'limga texnologik yondashuv o'quv jarayonini o'zaro uzviy bog'liq etaplar va amallarga ajratishni va bo'lishni; ta'limdan ko'zlangan natijaga erishish uchun bajariladigan harakatlarni muvofiqlashtirish, bosqichma-bosqich amalga oshirishni; loyihalashtirilgan ish va amallarning barchasini bir xil tarzda bajarishni nazarda tutadi.

Qayta takrorlanish xususiyati tufayli ushbu tizim modul shakliga ega bo'lib, mazmunlar bilan to'ldirilgan va umumiy tarkibga bog'langan birliklar, ya'ni ta'limning umumiy maqsadi va mazmuni, o'quv maqsadi, o'qitish va baholash jamlamalaridan tashkil topadi. Amalda bu pedagogning qayta-qayta takrorlanuvchan harakatining algoritmi hisoblanadi. Ushbu algoritmning yangi va yangi bo'limlarda qo'llanishi o'quv jarayoni ko'lamini qamrab oladi.

Ta'lim jarayonini pedagogik texnologiya asosida tashkil etishning rejalashtirish bosqichida, etakchi pedagoglardan pedagogik texnologiyaning qonun-qoida va tamoyillari asosida uslubiy ashyolarni ishlab chiqish paytlarida yuqoriroq malaka talab etiladi. Loyiha tayyor bo'lgach, pedagog asosan tashkilotchi va maslahatchi vazifalarini bajaradi.

Bu yondashuv asosan, reproduktiv ta'limga xosdir. Reproduktiv ta'lim tipik vaziyatlarda biror ish-harakatni oldin bilib olingan qoidalar asosida bajarishdir. Reproduktiv daraja uchun pedagogik texnologiya usulida ta'lim – takror ishlab chiqiladigan konveyerli jarayon sifatida tashkil etiladi, undan kutiladigan natija ham mufassal tasvirlanib, aniq qayd etiladi. O'quv materialini aniq ifodalangan o'quv maqsadiga mos qayta tuzilib, ishlab chiqiladi, ba'zi bo'laklari qismlarga ajratilib, har bir bo'lakni o'rganish mustaqil nazorat qilinib, xato va kamchiliklari to'g'rilanib boriladi.

O'quv jarayonining barcha bosqichlarida butun tizimning asosiy texnologik jihati – o'quv jarayonining so'nggi natijalari bo'lgan o'quv maqsadiga erishishga yo'naltirilganligini ham kuzatish mumkin. Texnologik yondashuvni qo'llash qo'yilgan o'quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydi.

Keng ko'lamda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari ta'lim jarayonining ilg'or texnologiyalarini o'rganish va ularning o'quv-tarbiya jarayoniga joriy etilishini taqozo qiladi. Bu esa, o'z navbatida, pedagoglardan ta'lim sohasiga texnologik yondashuvni, pedagogik texnologiya usulini egalashni va hududimizning milliy, ma'naviy-madaniy xususiyatlarini va an'analarini hisobga olgan holda pedagogik amaliyotda qo'llash va ularni rivojlantirishni talab etadi.

Texnologik yondashuv doirasida yaratilgan didaktik loyihalash usullariga bo'lgan munosabat o'quv jarayonini samarali va ijodiy rejalashtirish, yangi fikrlar bilan boyitish, ularning natijalarini baholashga yordam beradi.

Ta'limni boshqarishga tizimli yondashuv - bu boshqaruvchi, ya'ni o'qituvchining mavjud imkoniyatlari asosida tahsil oluvchilarga kerakli bilim, ko'nikma va malakalarni qo'yilgan maqsadga mos holda shakllantirish jarayonidir. Ta'limda boshqarish jarayoni turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Hozirgi paytda ta'lim-tarbiya jarayonini boshqarishga turli texnologiyalar joriy etilmoqda. Ta'limning harakatchan modelini tuzish orqali boshqarish o'zining samaradorligini ko'rsatmoqda. Mo'ljallangan texnologiya tizimli yondashuvga

asoslangan bo'lib, quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi: o'rganilayotgan fan bo'yicha ma'lumotlarni tayyorlash; tayyorlangan ma'lumotlarni o'qitish uslubi va maqsadini e'tiborga olgan holda ma'lum ketma-ketlikka keltirish; o'quv materiali mazmuni qo'llamoqchi bo'lgan pedagogik usullar nuqtai nazaridan tahlil qilish; pedagogik texnologiyalar qo'llanilishining tegishli bosqichiga oid maqsadni aniqlash; pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayoni ketma-ketligini ishlab chiqish; texnologiyalardan foydalanishga oid uslubiy tavsiyalar tayyorlash; texnologiyalarni qo'llash va erishilgan natijalarni bilim, ko'nikma va malaka tizimlariga ajratish; olingan natijalar bo'yicha sifat ko'rsatkichlarini aniqlash; ko'zlangan maqsadga erishilganlik darajasini baholash; ta'limni boshqarish jarayoni to'g'risida tegishli xulosalar chiqarish va boshqalar.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun ijodiy pedagogikaga, ijodkor o'qituvchiga ehtiyoj nihoyatda ortib bormoqda. Bugun ta'lim muassasalarida ijodkor o'qituvchilarning mavjud bo'lishi-davr talabidir.

Pedagogik faoliyat – bu inson shaxsini, uning dunyoqarashini, ishonchini, ongini, xulqini shakllantirishga bo'nsundirilgan cheksiz masalalarni echish jarayonidir. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda pedagogik faoliyat turlari (ta'lim beruvchi, tarbiyalovchi, rivojlantiruvchi, safarbarlik, tadqiqotchilik, tashkilotchilik va boshqalar) qator olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Shu bilan birgalikda, pedagogik faoliyat muntazam o'zgaruvchan, yangilanuvchan, rivojlanuvchanligi bilan ajralib turadi, unga ijtimoiy buyurtma uzluksiz ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim-tarbiya jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash vazifasi pedagogdan bevosita ijodiy faoliyatni hamda ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan soha bilimlarini talab etadi. Demak, texnologiya mavjud ekan, uni ta'lim-tarbiya jarayoniga singdirish shart ekan, bu jarayon qaerda kechishi mumkin, degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu esa, shaksiz, pedagogik korxonada, ya'ni pedagogik ishlab chiqarish jarayonida ro'y beradi.

Tarbiyalash texnologiyasi – nisbatan yangi atama bo'lishiga qaramay rivojlangan mamlakatlarda keng tarqalgan. Tarbiyalash texnologiyasi pedagogikada yangi yo'nalish hisoblangan "ijtimoiy pedagogika" bilan birgalikda fuqarolik g'ururi, vatanparvarlik, ijtimoiy faollik, mas'uliyat hissi va boshqa shaxsiy sifatlarni shakllantirishga jiddiy ta'sir qilmoqda. Ta'kidlash joizki, tarbiyalash texnologiyasi

yoshlar bilan tarbiyaviy ishlarning g'oyasi, mazmuni va tarkibini emas, balki bu sohadagi respublikamiz hukumati tomonidan ishlab chiqilgan maqsad va vazifalarni samarali amalga oshirish bilan shug'ullanadi. Tarbiyalash texnologiyasi mo'ljallangan tarbiyaviy maqsadga samarali erishuvni ta'minlovchi vositalar majmuasini ko'rib chiqadi.

O'qituvchi(pedagog)larning o'zida muloqot, bahs olib borish madaniyatini shakllantirish maqsadida pedagogik ta'lim mazmuniga qo'yiladigan talablar, ayniqsa muhimdir. O'zaro hamkorlik pedagogikasi – o'qituvchi (pedagog) va o'quvchi-talaba o'rtasida hamfikrlilik, bir-biriga ishonch, o'zaro yordam, ijodiy hamkorlik muhitini yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, yoshlar tomonidan haqiqiy insoniy qadriyatlarining anglab olinishi va e'tirof etilishini kafolatlaydi.

Milliy o'zlikni anglashni butun olam insonparvarlik g'oya va madaniyati, umuminsoniy qadriyatlar, ko'p millatli xalqimiz an'alaridan ayrim holda tiklab bo'lmaydi. Yoshlarning iqtidori va bilimiga chanqoqligi aynan shulardan quvvat oladi, ma'naviyatga erishish va uning rivojlanishi shular bilan chambarchas bog'liqdir.

Milliy mafkura, psixologik va pedagogik fanlardan foydalanib, maqsadlar ketma ketligini to'g'ri "texnologik" tanlay bilish o'ta muhim. Nazariya nuqtai nazaridan tarbiya uslubiyotini ta'riflash etarli. Lekin texnologik jihatdan barcha tarbiya maqsadlarining qismlarini aniqlash va ularni ro'yobga chiqarish yo'llarini belgilash zarur bo'ladi.

"Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida bo'lg'usi mutaxassislarining umumiy va kasbiy madaniyatini shakllantirish bo'yicha jamlama tarbiyaviy ishlar rejasi"-tarbiyaviy ishlarni dasturlashga misol bo'la oladi. Ushbu dastur Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasarrufidagi oliy o'quv yurtlari olimlari va pedagoglarining mehnati mahsulidir. Uning asosi etib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning O'zbekistonning daxlsizligini mustahkamlash, uning buyuk kelajagini barpo etish, har bir talabani ko'p qirrali, barkamol va Vatanning yuksak g'oyalariga sodiq shaxs sifatida tarbiyalash haqidagi ko'rsatmalari olingan.

Dasturda asosiy tarbiyaviy yo'nalishlar va maqsadlar keltirilgan. Jumladan, fuqaro tarbiyasi, kasb egallash, shaxsiy mas'uliyat, yuqori malakali bo'lish va kasbiy mahoratni egallashga intilishni tarbiyalash, oilaviy hayotga tayyorlash, talabani shaxs sifatida rivojlantirish kabilarga alohida e'tibor berilgan.

O'quv-tarbiya jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilish pedagogdan ijodiy ishlashni talab etadi. Pedagog o'zida unga

yordam beruvchi tashqi imkoniyatlar, ya'ni, nazariy-amaliy materiallar, o'quv qurollari va vositalari mavjudligi haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Pedagog o'zidagi mavjud ma'lumotlar va imkoniyatlar asosida qaralayotgan ta'lim yo'nalishi bo'yicha mavjud metodika va ilg'or o'qitish uslublarini ko'zlagan maqsadga yo'naltirish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

Pedagogda shakllangan bilim, ko'nikma, malaka, o'qitish vositalari, zamonaviy pedagogik texnologiyalar imkoniyatlarini maqsadga muvofiq yo'naltira olish qobiliyatlari mavjud bo'lsa, u davlat ta'lim standartlari asosida ta'lim oluvchiga aniq maqsadni belgilab bera olishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, pedagogik texnologiyalarni qo'llash rejasini ishlab chiqishga, ya'ni vazifalarini belgilab olishga olib keladi. Belgilangan maqsad va vazifalarni e'tiborga olgan holda ta'limning harakatchan modeli yaratiladi. Modelni ishlab chiqish asosan tizimli yondashuv uslubi, maqsadlar tizimini yaratish va unga erishish ketma-ketligiga asoslangan holda olib boriladi. Ta'lim modelini yaratish-zamonaviy ta'lim texnologiyasining asosiy talablaridan biridir. Bir-biriga bog'liq bo'lgan talablarning majmui, pedagogning umumlashtirilgan modelini tashkil etadi. Umumlashgan modelga muvofiq asosiy talablar quyidagilardan iborat; ya'ni:

- pedagogning ta'lim berish mahorati;
- pedagogning tarbiyalay olish mahorati;
- ta'lim-tarbiya jarayonida inson omilini ta'minlovchi shaxs fazilati;
- ta'lim oluvchilarning bilimlarini xolisona baholay olish va nazorat qila olish mahorati.

Bugungi kunda O'zbekistonda jahon ta'lim maydoniga kirishga yo'naltirilgan yangi ta'lim tizimi qaror topmoqda. Bu jarayon bilan bir vaqtda pedagogik o'quv-tarbiya jarayonining nazariyasi va amaliyotida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Ta'limdagi yondashuvlar tarkibi o'zgarimoqda va boshqacha munosabatlar o'rnatilmoqda. Ta'lim tizimida yangi axborotlar bilan ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan kuchlar shakllanmoqda, yangi ijodiy echimlar topilmoqda va ta'lim dasturini individuallashtirishga qaratilgan sa'y - harakatlar kuchaymoqda.

Ta'lim-pedagogik jarayonning muhim tarkibi bo'lib, o'quvchi-talaba bilan o'qituvchi(pedagog)ning shaxsga yo'naltirilgan o'zaro munosabatlari hisoblanadi. Ijtimoiy bilimga teng bo'lgan pedagogik texnologiyalarning tashkil topishida fanning roli ortib bormoqda.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning psixologik-pedagogik nuqtai nazardan takomillashuvining asosiy yo'nalishlari quyidagilar bilan ifodalanadi:

- o'quvchi-talabanning yodlashdan eslab qolish funksiyasiga o'tishi, ya'ni o'zlashtirilganini ishlatish imkonini beruvchi aqliy rivojlanish jarayoniga o'tishi;

- bilimning assosiativ statistik modelidan aqliy harakatning dinamik tarkibiy tizimlariga o'tish;

- o'rtacha o'quvchi-talabaga yo'naltirilganlikdan o'qitishning tabaqalashgan va individuallashtirilgan dasturlariga o'tish;

- o'quvchi-talabanning tashqi motivasiyasidan ichki ma'naviy irodali tartibga solinishga o'tish va h.k.

Ta'limda zamonaviy didaktika va ta'lim tarkiblarining samaradorligini oshirish, yangi g'oya va texnologiyalarning ilmiy ishlab chiqilishi va amaliy asoslanishiga o'tilmoqda. Bunda har xil pedagogik tizim bilan o'qitish texnologiyalari o'rtasida bog'liqlik, amaliyotda davlat ta'lim tizimining yangi shakllarining aprobasiyasi, hozirgi zamon sharoitida o'tmishning pedagogik tizimlarini qo'llash muhim hisoblanadi.

Pedagogik texnologiya paydo bo'lgunga qadar boshqa masalalar qatorida murakkab qurilma va jarayonlar o'rganiladigan ta'lim tizimi doirasida aynan ta'lim jarayonini etarlicha samarali loyihalash qoidasi ishlab chiqilmadi. Bu bo'shliqni pedagogik texnologiya pedagogning loyihalashtirilgan o'quv jarayoniga ijodiy yondashuvi uchun keng o'rin qoldirgan holda to'ldiradi.

Pedagogik texnologiyaning o'ziga xos tomoni shundan iboratki, unda o'quv maqsadlariga so'zsiz erishish o'quv jarayonida loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi. Texnologik yondashuv, eng avvalo, yuzakilikda emas, balki rejalashtirilgan natijani amalga oshirish imkonini beruvchi konstruktiv, ko'rsatmali sxemada o'z ifodasini topadi.

Maqsadga yo'naltirilganlik, jarayon natijalarini tashxisli tekshiruv, ta'limni alohida o'rgatuvchi epizodlarga bo'lish, o'quv jarayonining barcha bunday qirralarini bugungi kunda ta'limni qayta ishlab chiqish tsikli g'oyasiga mujassamlashtirish imkonini tug'diradi.

U asosan o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- ta'limda umumiy maqsadning qo'yilishi;
- tuzilgan umumiy maqsaddan aniq maqsadga o'tish;

- o'quvchi-talabalarning bilim darajalarini dastlabki (tashxisli) baholash;

- bajariladigan o'quv ishlari majmuasi (bu bosqichda teskari bog'lanish asosida zudlik bilan ta'lim jarayoniga tuzatish kiritish imkoniyati bo'lishi lozim);

- natijani baholash.

O'quv maqsadlarining to'liq standartlashtirilishining me'yori quyidagicha bo'lishi mumkin:

a) yuqori, ammo mutlaq emas:

b) mutlaq.

Birinchi holatda maqsadning murakkabligi tufayli uni to'liq kuzatuvchan xatti-harakatlar tipiga aylantirish imkonini bermaydi, tsikli to'raligicha qayta ishlab chiqilmaydi.

Ikkinchi holatda konveyerli jarayon bo'lgan ta'limning reproduktiv tipi bilan ish yuritiladi.

O'quv jarayonini pedagogik texnologiya asosida tashkil etishning rejalashtirish bosqichida, etakchi pedagog olimlar, metodist o'qituvchilar pedagogik texnologiyaning qonun-qoida va printsiplari asosida uslubiy materiallarni ishlab chiqish paytlarida ulardan yuksak malaka talab etiladi. Materiallar tayyor bo'lgach, pedagog asosan, tashkiliy va konsultativ (ijodiy qo'shimchalar kiritish imkonini saqlagan holda) vazifalarni bajaradi.

O'quv jarayonining barcha bosqichlarida butun tizimning asosiy texnologik jihati – o'quv jarayonining so'nggi natijalariga yo'naltirilganligini kuzatish mumkin.

Umumiy ko'rinishda pedagogik texnologiya tarkibiga quyidagilar kiradi:

- identifikatsiyalangan o'quv maqsadlarini ishlab chiqish;
- o'quv maqsadlari taksonomiyasi;
- o'quv maqsadlarini nazorat (test) topshiriqlariga aylantirish;
- maqsadga erishish usullari;
- erishilgan o'quv maqsadlarini baholash.

Pedagogik texnologiyani tushunishning asosiy yo'li aniq belgilangan maqsadlarga qaratilganlik, ta'lim oluvchi bilan muntazam o'zaro aloqani o'rnatishdir. O'zaro aloqa pedagogik texnologiyaning asosini tashkil qilib, o'quv jarayonini to'liq qamrab oladi. O'qituvchi(pedagog) o'z oldiga o'quvchi - talabalar o'quv materialining mazmunini tushunib, o'zlashtirib olsin, ma'lum bilimlarni egallab, amaliyotga qo'llashga o'rgansin degan maqsadni qo'yadi.

Biroq o'zlashtirish, tushunish, qo'llash nimani anglatadi? O'qituvchi (pedagog) o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishganligini qanday biladi?

Pedagogik maqsadga erishganlik yoki erishmaganlikni bilishning aniq vositalari bo'lgandagina, o'qituvchi(pedagog) o'zining mehnati samarali ekanligiga va tanlagan metodlarining maqsadga muvofiqligiga, yoki aksincha, samarasiz ekanligiga ishonch hosil qilishi mumkin.

M.V.Klarin fikri bo'yicha, o'qituvchi(pedagog)lar tomonidan maqsadlarni belgilashning tipik usullari quyidagicha:

1. O'quv materialining rejasidan kelib chiqib, maqsadni belgilash.
2. Maqsadni o'qituvchi(pedagog) faoliyati orqali aniqlash.
3. O'quvchi-talabani intellektual, emosional, shaxsiy rivojlanish ichki jarayonlari va qonuniyatlari orqali o'quv maqsadini qo'yish.

O'qitishning maqsadi va ta'lim mazmunini o'qituvchi(pedagog) yoki o'quvchi - talabani faoliyati orqali belgilash ta'limda kutilayotgan natijalar haqida aniq taassurotga ega bo'lishga imkon bermaydi. Bu natijalar haqida o'quvchi - talabalar faoliyatining faqat tashqi tomondan namoyon bo'lishini kuzatish mumkin. Bu maqsadga erishishning juda sodda va samarasiz yo'lidir.

Rivojlangan davlatlarda o'quvchi-talaba va o'qituvchi(pedagog)lar uchun maqsadlarni alohida-alohida belgilash odat tusiga kirgan. Bu mantiqan to'g'ri, chunki o'qitish jarayoni pedagog va o'quvchi-talabani o'zaro hamkorlikdagi faoliyati hisoblanadi.

Bunda maqsadlar o'qituvchi(pedagog)ning faoliyatidan kelib chiqqan holda qo'yiladi (o'rgatish, tushuntirish, ko'rsatish, aytib berish va hokazo), o'quvchi - talabani xarakterlarida ifodalanadigan natijalar esa ta'limning vazifalari deyiladi. Bunday ma'noda ta'lim vazifalari o'quvchi-talaba mashg'ulotning oxirida bilishi yoki bajara olishi mumkin bo'lgan narsani anglatadi.

Umuman olganda, ta'lim jarayonida vazifalarni o'lchash, aniqlash, o'qitishni qayta takrorlash imkoniga ega bo'lish uchun har bir maqsadga erishish mezonini bilish kerak, ya'ni ta'lim maqsadi shunday qo'yilishi kerakki, unga erishganlik haqida aniq xulosa chiqarish mumkin bo'lsin.

Nazorat savollari:

1. O'qitishda texnologik yondashuvning mohiyati va uning rivojlanishi.
2. O'qitish texnologiyasi sohasining tayanch kategoriya va tushunchalari.

3. Pedagogik tizimda o'qitish texnologiyasining o'rni va ahamiyati.
4. M.V.Klarin o'qituvchi (pedagog)lar tomonidan maqsadlarni belgilashning tipik usullari qaysilar?
5. Pedagogik texnologiya tarkibiga nimalar kiradi?
6. Ta'limni boshqarishga tizimli qanday yondashuv?

3-BOB. O'QITISH TEXNOLOGIYALARI

3.1 muammoli o'qitish texnologiyasi

Ta'lim maqsad va vazifalariga ko'ra muammoli va an'anaviy bo'lishi mumkin. Agar ta'lim muassasasi o'z oldiga o'quvchi-talabalarning fikrlash qobiliyatlari, ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishni bosh maqsad qilib olsa, unda pedagogik jamoaning muammoli ta'lim asosida faoliyat yuritish malakalarini shakllantirishi zarur. Shuningdek, o'quv-tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish, ta'lim jarayoniga va o'quv-biluv jarayoniga "muammoli o'qitish" didaktikasini joriy etib borish asosiy ish jarayoniga aylanmog'i kerak.

Muammoli ta'lim ta'lim-tarbiya jarayonini faollashtirish, o'quvchi - talabalarning o'quv-biluv jarayoniga ehtiyoji qiziqishi, xohishini orttirishga sabab bo'ladi.

Agar o'qituvchi muammoli ta'limning mazmun - mohiyatini yaxshi o'zlashtirib olsa, o'quv jarayonining shakli va metodlarini, texnik jihatdan jihozlanishni amalda qo'llay olsa u o'z-o'zidan muvaffaqiyat keltiradi.

O'qituvchining didaktik jihatdan yaxshi tayyorgarligi juda muhimdir. Chunki muammoli ta'limning nazariy va amaliy jihatlarini atroflicha o'rganish – o'quv jarayonini san'at darajasiga olib chiqish demakdir, u o'z navbatida o'quvchi-talabalarning ta'lim mazmunini to'la o'zlashtirib olishiga kafolatdir.

Muammoli ta'limni muvaffaqiyatli kechish shartlari quyidagilardan iborat:

1. O'quv materialini muammolashtirish.
2. O'quvchi-talabaning faolligini tashkil etish.
3. O'qitishning o'quvchi-talaba hayoti, turmush tarzi, mehnati o'yin bilan aloqasi.

Muammoli vaziyatlarni yaratish usullari:

1. O'qituvchi o'quvchi-talabalarni ziddiyat holatiga keltiradi va o'zlaricha echimini topishni taklif qiladi.
2. Amaliy faoliyatdagi ziddiyatlar to'qnashuvini vujudga keltiradi.
3. Bir savolning o'ziga har xil fikrlarni bildiradi.
4. Hodisani har xil pozitsiyadan ko'rib chiqishni taklif qiladi.
5. Taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalar chiqarishga undaydi.
6. Aniq savollar qo'yadi, echimini so'raydi.
7. Muammoli topshiriqlarni qo'yib, echimini so'raydi.

Muammoli ta'limning nazariy asoslari shuni ko'rsatadiki, ta'lim muassasalari oldida turgan bosh maqsad o'quvchi-talabalarni har tomonlama barkamol avlod bo'lib rivojlanishini ta'minlashdan iborat. O'quvchi-talaba shaxsini har tomonlama barkamol rivojlanishini ko'rsatuvchi asosiy omil uning yukori darajada mustaqil fikrlay olishida namoyon bo'ladi.

Agar o'quv jarayoni o'quvchi-talabalarni mustaqil fikr yurita olishga o'rgatsa, unday ta'limni rivojlantirishga asoslangan o'quv-biluv jarayoni deb qabul qilish mumkin.

O'quvchi-talabalarni mustaqil fikrlashga yo'naltirilgan maxsus vositalarni qo'llab, uni fanga qiziqtirish, erkin fikrlashga o'rgatish, rivojlantirish tizimi yaratib borilsa, buni muammoli ta'lim deyish mumkin.

O'quvchi-talabalarni faollashtirishda samarali metod, usullarni an'anaviy ta'limni amalga oshirishda didaktik yondashuv asosida olib borilishi deb tushuntiradilar.

O'quvchi-talabalarning aqliy fikrlashlarini tayyor mavjud bo'lgan yo'llar bilan o'stirish maksadga erishishning oddiy usuli bo'lib, u ijodkorlikka, izlanuvchanlikka olib kelmaydi.

Muammoli ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalar tahlillar asosida qo'llash, sintez qilish, umumlashtirish, faktik materialni aniqlashtirish, o'zi mustaqil yangi axborotni oladi. Boshqacha aytganda, bu bilimni kengaytirish, chuqurlashtirishni ilgari olgan, o'zlashtirgan bilimlari asosida o'zlashtirish, qo'llay bilishdan iborat.

Olgan bilimlarini yangicha qo'llashda o'qituvchi qo'llanma, darslikdan tayyor xolda bermaydi, u o'quvchi-talabalar tomonidan mustaqil izlab topiladi. Mana shu holat izlanuvchanlik, sinchkovlik metodida ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Aqliy izlanish – juda murakkab jarayon, u asosan muammoli vaziyat vujudga keltirilganda, aniq muammolar kuchaygandagina vujudga keladi. Agar o'qituvchi topshiriq berib, uni qanday bajarish yo'lini aytib, uni bajarishga undasa, bu muammoni echishga kirmaydi. Bu o'quvchi-talabani tanho echimga o'rgatadi xolos.

O'quvchi-talabalarni hakiqiy faolashtirish, ularni muammoni mustaqil fikrlash, nazariy, amaliy tomonlarini hisobga olish, tahlil orqali muammo echimini o'zi o'ylagandek yakun toptirishga olib kelishi kerak.

Muammoli ta'lim an'anaviy ta'limdan o'zining maqsad, printsip, metodlari, vazifalari jihatdan keskin farq kiladi. An'anaviy ta'limning bosh maqsadi ilgaritdan fanga ma'lum bilimlarni o'zlashtirish, o'quvchi-

talabalarda fan haqida ma'lum ma'lumot bilan qurollantirish, ularda tushuncha va malakalar hosil qilishdan iborat.

Birinchi bosqich. O'qituvchi muammoni to'liq yoritadi va uni echimini topib beradi, qarshi savollar yordamida o'quvchi-talabalarni fikrlashga ixtiyoriy majbur etadi.

Ikkinchi bosqich. O'qituvchi muammoni qo'yib, uning mazmunini ifodalaydi. Keyin o'quvchi-talabalarni muammo echimini mustaqil izohlashga yo'naltiradi.

Uchinchi bosqich. O'qituvchi muammoni bayon etmaydi, balki muammoli vaziyat yaratadi. O'quvchi-talabalar mustaqil fikr yuritib, muammoli vaziyatdan chiqish yo'llarini izlab topadilar.

To'rtinchi bosqich. Bunda o'qituvchi izlanish sohasini belgilaydi xolos, muammoga yaqinlashib boradi, lekin uning mazmuni va echimini ko'rsatmaydi. O'quvchi-talabalar mustaqil faoliyatga yo'naltiriladi.

Muammoli ta'limda o'qituvchi o'quvchi-talabalarni murakkab tushunchalar mazmuni bilan tanishtirish jarayonida sistemali ravishda muammolar qo'yib beradi, o'quvchi-talabalarga axborot beradi, o'quvchi - talabalar mustaqil ravishda xulosalar chiqaradi, umumlashtiradi va o'qituvchi yordamida ma'lum tushunchalar, qoidalar, xulosalar chiqaradilar.

O'qitish – shunday holatki, o'qituvchi o'z faoliyatida ta'lim mazmunini bayon qilishda qator muammoli vaziyatlarni yuzaga keltiradi. Bir vaqtda shu yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonida muammoni hal etishga undaydi.

Muammo – ilmiy bilishni rivojlantirish zarurligini ifodalashning sub'ektiv shaklidir. U muammoli vaziyatda, ya'ni jamiyat rivojlanish jarayonida bilish va bilmaslik o'rtasida ob'ektiv ravishda vujudga keladigan vaziyat.

Muammoli o'qish – o'quvchi-talabalar o'quv-biluv jarayonida muammoli vaziyatni tahlil etish, sintez kilish, umumlashtirish asosida uning echimi bo'yicha takliflar, gipotezalar keltiradilar, qarashlarining to'g'riligini isbotlashga harakat qiladilar.

Muammoli vaziyat – bu insonning intellektual qiyinchilikda paydo bo'lgan vaziyatdan chiqish jarayoni, bunda ma'lum va noma'lum faktlarga suyanib, maqsad sari intilish, vaziyatdan chiqa olishga intilish, qiziqishlar orqali ijodkorlikka, mahsulot olishga yo'l ochadi.

Muammoli vaziyatlardan aqliy harakat orqali chiqish ketma-ketligi bir qancha bosqichlardan iborat:

- muammoning vujudga kelishi;

- qiyinchilik nimadan iboratligini tushunib olish;
- uning echimi yo'llarini qidirib topish, bunda echim bo'yicha fikr, *takliflarni keltirish, isbotlash;*
- taxminlarni isbotlash;
- muammo echimining to'g'riligini tekshirish.

Muammoli ta'limning funksiyalari:

- bilimlar tizimining o'quvchi-talabalar tomonidan o'zlashtirib olinishi va aqliy-amaliy, ijodiy echimlar faoliyati;
- mustaqil ravishda bilimga bo'lgan qiziqishlarining ortishi, o'quvchi-talabalarning ijodiy qobiliyatlari o'sishi;
- o'quvchi-talabada dunyoqarashning shakllanishi va rivojlanishi.

Muammoli ta'limning o'ziga xos funksiyalari:

- ta'lim oluvchilarning ijodiy fikrlashi orqali bilimlarni o'zlashtirishi shakllanadi (ayrim mantiqiy va ijodiy fikrlash faoliyatlarining shakllanishi);

- olgan bilim, malakalarini hayotda qo'llay olishlari shakllanadi (olgan bilimlarini yangi sharoitda qo'llay olishlari) o'quv muammolariga mustaqil yo'l ochish ko'nikmalari hosil bo'ladi.

- ijodiy fikrlash tajribalari shakllanadi, ilmiy metodlar asosida izlanishga o'rganadilar, ularni amalda qo'llaydilar.

Ilmiy izlanish tajriba-sinovlar, pedagogik amaliyotlar shuni ko'rsatadiki, muammoli vaziyatlarni hamma o'quv faoliyatlariga nisbatan quyidagi tiplarga bo'lish mumkin:

Birinchii tip. Agar o'quvchi-talabalar oldiga vazifalar qo'yilib, ko'yilgan masalalarga hayotdan o'quv materiallari asosida javob talab qilinsa, muammoli vaziyat kelib chiqadi.

Ikkinchi tip. O'quvchi-talabalar ilgari darslarda olgan bilimlarini yangi mavzuni o'zlashtirish vaqtida qo'llash zarurligiga uchrab qolsalar. Yangi mavzuning echimi ilgari olgan bilimlarini o'zlashtirganliklarini talab etib, vaziyatdan chiqa olmay qolsalar.

Uchinchi tip. Muammoli vaziyatlarni shunday holatlarda ham uchratish mumkinki, o'rganilgan nazariy bilimlar echimida mavzuni o'rganish amaliy echimlarga mos kelmasa.

To'rtinchi tip. Muammoli vaziyat shunday hollarda ham uchrashi mumkinki, o'quv topshirig'ini amalda bajarish uchun o'qituvchida isbot, nazariy asos bo'lmasa.

Muammoli o'qitish metodlari:

1. Mavzuni muammoli bayon etish jarayonida pedagog mustaqil ravishda muammoli vaziyatni vujudga keltiradi va uning mustaqil echimini qidiradi, topadi.

2. Pedagog mustaqil ravishda muammoni qo'yadi, ammo uning echimini o'quvchi-talabalarni jalb qilgan holda hamkorlikda izlaydilar, echimini topadilar, xulosalaydilar.

3. Pedagog o'quv jarayonida o'quvchi-talabalar oldiga muammoni qo'yadi. O'quvchi-talabalar uni izlaydilar, axborot almashadilar, qayta ishlab, o'zlarining ishtiroklaridagina echimini topadilar.

4. Muammoli vaziyat o'quvchi-talabalarning o'zlari tomonidan vujudga keltiriladi. Uning echimini boshqa o'quvchi-talabalar izlanish, yangicha fikrlash orqali topadilar, o'zaro echim qidiradilar. O'qituvchi yo'llanma, ma'qullash orqali passiv ishtirok etadi.

Muammoli ta'lim sohasida ilmiy-tadqiqot olib borgan M.I.Mahmudov, M.N.Skatkin, A.M.Matyugikven, I.Ya.Larner, J.Yo'ldoshev kabi olimlarning xulosalariga ko'ra quyidagi metodlarni keltirish mumkin:

- tushuntirish, namoyish etish;
- reproduktiv;
- muammoli bayon qilish;
- ilmiy-izlanishli metodlari mavjud.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda muammoli o'qitish metodlari juda zarur va kerak. Chunki muammoli ta'lim o'quvchi-talabalarni izlanishga, ijodkorlikka, erkin fikrlashga o'rgatadi. O'quvchi-talabalarda bunday sifatlarning shakllanishi, o'quv-biluv mas'uliyatini oshiradi, mustaqil bilim olish uning kundalik odatiy holatiga aylanadi. Bu esa ta'lim mazmunini, yangi dastur va davlat ta'lim standartlari (DTS)ni o'zlashtirib olishga kafolat bo'ladi.

Nazorat savollari:

1. Muammoli o'qitish nima?
2. Muammoli vaziyatlarni qanday yaratish usullari mavjud?
3. Muammoli ta'lim darajalari bosqichlari.
4. Muammoli o'qish va muammoli vaziyatni farqlarini ko'rsating.
5. Muammoli vaziyatlarni hamma o'quv faoliyatlariga nisbatan qanday tiplarga bo'lish mumkin?
6. Muammoli o'qitishning qanday metodlarini bilasiz?

3.2 Mualliflik texnologiyalar.

Har bir o'qituvchi pedagogik jarayonga o'z shaxsiy narsalarini olib keladi. Shuning uchun ko'plab mualliflik texnologiyalari mavjud. So'nggi yillarda mualliflik texnologiyasini ishlab chiqishda quyidagi pedagogik tendentsiyalar kuzatilishi mumkin:

- an'anaviy ravishda qo'llaniladigan ta'lim shakllarining evristik imkoniyatlarini oshirish, ijodiy vazifalar, vazifalar, muammoli vaziyatlarning o'ziga xos vaznini oshirish;
- moslashuvchan kombinatsiya, ta'limni tashkil etishning turli shakllarini integratsiya qilish;
- talabalarining o'z-o'zini ish bilan ta'minlashdagi ulushini oshirish;
- pedagogik hamkorlik texnikasini takomillashtirish;
- ta'limni tashkil etishning deyarli barcha shakllarida diagnostika, istiqbolli va tezkor nazoratning moslashuvchan kombinatsiyasi;
- axborotni muhrlash, materialni katta bloklar, ayniqsa nazariy jihatdan taqdim etish;
- o'quvchilarning amaliy ko'nikma va ko'nikmalarida tushunchalar, nazariyalar, ichki va idoralararo aloqalarni kuchaytirish;
- mualliflik texnologiyasining insonparvarlik va gumanitar tarkibiy qismini kuchaytirish;
- ilg'or mahalliy va xorijiy pedagogik tajribalarning moslashuvchan kombinatsiyasi va o'zaro aloqasi.

Muallifning pedagogik texnologiyalari: kontseptsiyasi, tuzilishi, sifati. Mualliflik pedagogik texnologiyalariga qo'yiladigan talablar:

Muallifning pedagogik texnologiyasi-bu eng muhim mualliflik g'oyasi atrofida tuzilgan va birgalikda tashkil etilgan pedagogik maqsadlarga erishish uchun ishlatiladigan taniqli texnika va usullarning tizimli jamiyati va ishlash tartibi.

Muallifning pedagogik texnologiyasi o'quv jarayoni bilan bog'liq bo'lgani uchun – o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyati, uning tuzilishi, vositalari, usullari, muallifning pedagogik texnologiyasi tarkibiga quyidagilar kiradi:

a) kontseptual asos (g'oyalar, farazlar, texnologiya tamoyillari tavsifi, avvalgi ilmiy kontseptsiyaga tayanish).

Ko'pgina o'qituvchilar o'zlarining yanada moslashuvchan mualliflik texnologiyasini ishlab chiqishda bir nechta didaktik (pedagogik) kontseptsiyalarga tayanmaydi, ularni ta'lim, tarbiya va shaxsiy rivojlanish vazifalarini o'ziga xosligi va ustuvorligini hisobga

olgan holda qurishadi. Shunday qilib, an'anaviy usullar bilan ishlaydigan o'qituvchilar ularni boshqa metodlardan elementlar bilan yangilaydi va to'ldiradi: Valdorf, zankovskaya, davydovskaya va boshqalar.

b) mazmunli qism(ta'limning umumiy va aniq maqsadlari, o'quv materiallarining mazmuni);

C) protsessual qism (texnologik jarayon: o'quv jarayonini tashkil etish, o'quvchilarning o'quv faoliyati usullari va shakllari, o'qituvchining materiallarni o'zlashtirish jarayonini boshqarish bo'yicha faoliyati, o'qituvchining usullari va shakllari, o'quv jarayonining diagnostikasi).

Mualliflik texnologiyalarining quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- innovatsiya (pedagogik jarayonni qayta qurish bo'yicha original mualliflik g'oyalari va farazlarning mavjudligi);

-shu bilan bir qatorda (pedagogik jarayonning asosiy tarkibiy qismlari, maqsadlari, mazmuni, usullari, vositalari va boshqalar.);

- pedagogik jarayonning kontseptualligi (falsafiy, psixologik, ijtimoiy-pedagogik va boshqa ilmiy asoslarning mualliflik texnologiyasida xabardorlik va foydalanish;

- pedagogik jarayonning tizimli va murakkabligi;

- ijtimoiy-pedagogik maqsadga muvofiqligi (ta'lim muassasasining maqsadlariga ijtimoiy buyurtma berish);

- haqiqatni va samaradorlikni belgilovchi belgilar yoki natijalar mavjudligi muallif texnologiyasi.

Mualliflik pedagogik texnologiyalar uchun ularning asosiy talablaridan biri ta'lim sifati juda yuqori darajada kafolati hisoblanadi. Bundan tashqari, muallifning pedagogik texnologiyasi quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- ilmiy baza (tajribani o'zlashtirishning muayyan ilmiy kontseptsiyasiga tayanish, ta'lim maqsadlariga erishish jarayonini ilmiy asoslash);

- tizimli(tizimning barcha belgilari mavjudligi: jarayonning mantiqi, uning barcha qismlari o'rtasidagi munosabatlar, yaxlitlik);

- boshqarish (maqsadlarni aniqlash, rejalashtirish, o'quv jarayonini loyihalash, bosqichma-bosqich tashxis qo'yish, natijalarni tuzatish uchun vositalar va usullar bilan farq qilish);

- tekrralanabilirlik (muallif texnologiyasini boshqa ta'lim muassasalarida, boshqa sub'ektlarda qo'llash imkoniyati).

Mualliflik huquqini o'rganish texnologiyalari

Har bir muallif va ijrochi pedagogik jarayonga o'z shaxsiy narsalarini olib keladi. Shuning uchun, yuqorida sanab o'tilgan pedagogik ta'lim texnologiyalaridan tashqari, ko'plab mualliflik huquqi mavjud. Har qanday mualliflik texnologiyasi taniqli texnika, metodlarga tayanadi, ularni eng muhim mualliflik g'oyasi atrofida tuzadi va tashkil qiladi. Buni Vf Shatalovning mualliflik texnologiyasini o'rganish misolida tasvirlab beramiz.

Vf Shatalovning ta'lim texnologiyalari:

- * nazariy materialni taqdim etish tez sur'atda va katta bloklarda amalga oshiriladi;

- * qo'llab-quvvatlash signallarini tushuntirishda taxtda foydalanish (sxemalar, chizmalar-belgilar, alohida so'zlar);

- * o'qituvchining muayyan turdagi ta'lim muammolarini hal qilish algoritmini batafsil tushuntirish;

- * mos yozuvlar bo'yicha materialning yozma, oldingi takrorlanishi;

- * o'quv materiallarining hajmi bo'yicha 5 daqiqada tezkor, qayta ko'rib chiqilgan takrorlash;

- * namunaviy vazifalar talabalari bilan birgalikda umumiy, frontal yechim;

- * zanjirni tekshirish (vazifani birinchi bo'lib hal qilgan talaba o'qituvchini tekshiradi va har bir kishi avvalgi talabaga ega);

- * o'rni nazorat qilish (talabalar o'rganilayotgan mavzu bo'yicha muayyan bir qator standart muammolarni hal qilishlari kerak);

- * faol o'zaro yordam (sinflarni o'tkazib yubormagan talaba bilan tegishli mavzuni yaxshi biladigan sinf o'quvchilaridan biri bilan shug'ullanadi);

- * ochiq fikrlash darsi (har qanday talaba kichik xabar, o'rganilayotgan mavzu bilan bog'liq hisobot berishi mumkin);

- * o'zaro nazorat qilish (ularning javoblari uchun "mukammal" bo'lgan talabalar o'z o'rtoqlarining bir xil savoliga javob berishadi).

Texnologiyani ishlab chiqish-ilm-fanning turli sohalaridagi qonuniyatlarni, dizayn qobiliyatlarini, chuqur eksperimental tekshiruvni bilishni talab qiluvchi professional ish. Muallifning texnologiyasini ishlab chiqishda o'qituvchini engib o'tish kerak bo'lgan sharoitlarning murakkabligi va qiyinchiliklarini tushunish uchun biz VP Bepalko tomonidan ajratilgan to'qqiz bosqichni yoki "har qanday pedagogik texnologiya shartlari" ni keltiramiz:

1. Talabalarining kelajakdagi faoliyatini tahlil qilish.

2. Ta'limning har bir bosqichida ta'lim mazmunini aniqlash.

3. Talabalarning yuklanish darajasini tekshirish va o'quv jarayonini qurishning belgilangan usuli bilan zarur vaqtni hisoblash.

4. Belgilangan pedagogik jarayonni amalga oshirish uchun eng qulay bo'lgan ta'limning tashkiliy shakllarini tanlash.

5. Pedagogik jarayonning g'ayratli komponentini amalga oshirish uchun materiallarni (matnlar, vaziyatlar) tayyorlash.

6. Belgilangan sifat ko'rsatkichlari bilan ob'ektlarni egallashga qaratilgan mashqlar tizimini ishlab chiqish.

7. Talabalarning bilim va xatti-harakatlari sifatini ob'ektiv nazorat qilish uchun materiallarni (testlarni) ishlab chiqish, o'rganish maqsadlariga va assimilyatsiya darajasini baholash mezonlariga muvofiq.

8. Ta'lim va tarbiya vazifalarini samarali hal etishga qaratilgan o'quv mashg'ulotlarining tarkibi va mazmunini ishlab chiqish, talabalarning darslarini rejalashtirish va o'z-o'zini mustaqil ishlashi.

9. Loyihani amalda sinab ko'rish va pedagogik jarayonning to'liqligini tekshirish.

Zamonaviy mualliflik pedagogik texnologiyalarining turlari

Shaxsiy yo'naltirilgan texnologiya is Yakimanskaya

"Shaxsiy yo'naltirilgan ta'lim (I. S. Yakimanskoyning talqinida) - bu o'quvchining shaxsiyati, uning o'ziga xosligi, o'ziga xosligi birinchi navbatda birinchi bo'lib namoyon bo'ladigan va keyinchalik ta'lim mazmuni bilan mos keladigan ta'limdir".

Shaxsiy yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasini ishlab chiqishda, talabaning ta'lim faoliyati usullari bo'yicha tanlab olish faoliyati ("sub'ektiv selektivlik") amalga oshirilayotganini hisobga olish kerak: a) mavzu materialining mazmuni, turlari va shakllari; b) o'quv faoliyatini amalga oshirishning oqilona usullari, ularni o'z tashabbusi bilan moslashuvchan tarzda ishlatish, bu esa (boshqa narsalar teng) tezlik, qulaylik, kuch-quvvat, assimilyatsiya samaradorligini ta'minlaydi.

Shaxsiy yo'naltirilgan texnologiyalarning kontseptual qoidalari:

- o'quvchilarni tanlash erkinligini ta'minlash (tarkibni o'rganish variantlarini tanlash, o'quv mashg'ulotlari va nazorat shakllarining xilma-xilligi, ta'lim makonini yaratish usullari va usullari);

- oldinga asoslangan mustaqil ish (kelajakda o'rganilishi kerak bo'lgan dasturiy ta'minot materiallari hozirgi vaqtda o'quv mashg'ulotlariga kiritilgan o'quv jarayonining qurilishi).

- o'quvchilarni aks ettirishga undash(o'quvchilarga o'z-o'zini bilish jarayoni).

Sn Lysenkovaning qo'llab-quvvatlash sxemalaridan foydalangan holda ilg'or o'qitish texnologiyasi

Texnologiyaning kontseptual holati:

- hamkorlik pedagogikasida shaxsiy yondashuv;
- muvaffaqiyat rivojlanishning asosiy sharti sifatida;
- konfor, yaxshi niyat, o'zaro yordam;
- xatolar haqida ogohlantirish, ular ustida ishlash emas;
- o'quv materiallarining ketma-ketligi, tizimli tarkibi;
- farqlash, har bir kishi uchun ishning mavjudligi;
- to'liq mustaqillikka-asta-sekin;
- biluvchi orqali-johillarni o'rgatish.

Sn Lysenkova, dastur masalalarining ob'ektiv qiyinchiliklarini kamaytirish uchun ularni o'quv jarayoniga kiritishdan oldin zarur deb hisoblaydi. Har bir darsda kichik dozalarda (5-7 min) berilgan istiqbolli mavzu. Munozara birinchi navbatda kuchli, keyin o'rta va keyin zaif o'quvchilarni o'z ichiga oladi. Keyin mavzu bo'yicha umumlashma.

Materialning assimilyatsiyasi uch bosqichda sodir bo'ladi:

1. Kelajakdagi bilimlarning dastlabki qismlarini oldindan joriy etish.
2. Yangi tushunchalarni takomillashtirish.
3. Fikrlash texnikasi va o'quv harakatlarining ravonligini rivojlantirish.

Materialning tuzilishiga yondashish oldindan joriy etish va tushunchalarni keyingi takrorlash vazifalari bilan bog'liq. U sinov va porsional deb ataladi.

O'quv jarayonida uchta harakat sharhlanadi:" menimcha, men yozaman", shuning uchun butun jamoa bilan aloqa qo'llab-quvvatlanadi. Chiqish qo'llab-quvvatlash sxemalari (jadvallar, kartalar, chizmalar, chizmalar) shaklida amalga oshiriladi.

Muallifning pedagogik o'qitish texnologiyasi

O'qitish texnologiyalarini rivojlantirishga bag'ishlangan pedagogik va didaktik tadqiqotlarda o'quvchining shaxsiyatining o'ziga xosligi, o'ziga xosligi, individualligi muammolari ko'pincha markaziy muammolar sifatida muhokama qilinadi. Shu munosabat bilan, o'quv texnologiyalarini rivojlantirishda shaxsiy jihatlariga katta e'tibor beriladi. Ta'kidlash kerakki, pedagogik texnologiyalarga qo'yiladigan asosiy talablardan biri ularni takrorlash jarayonida o'qitish va o'qitish sifatining

yetarlicha yuqori darajadagi kafolati bo'lishi kerak. Shuni esda tutish kerakki, har qanday yangilikning muvaffaqiyati o'qituvchi faoliyatini shaxsiy ravishda yaxshilanish rejimi bilan ta'minlanadi. Ta'kidlash kerakki, o'qitish texnologiyasini joriy etishda kam odam o'qituvchining o'ziga xosligi va o'ziga xosligini hisobga oladi. Didaktik nazariyalar va o'qitish texnologiyalari qanchalik chuqur rivojlangan bo'lishidan qat'i nazar, savol doimo qoladi:

O'zlarining mualliflik texnologiyasini yaratish, ya'ni darslarni tashkil qilish va o'tkazishda shaxsiy pedagogik "qo'l yozuvi" ni shakllantirish uchun ularni qanday moslashtirish va o'zgartirish kerak.

Nazorat savollari:

1. Mualliflik pedagogik texnologiyalarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini ko'rsating.
2. Muallifning pedagogik o'qitish texnologiyasi nima?
3. Zamonaviy mualliflik pedagogik texnologiyalarining qanday turlari mavjud?
4. Vf Shatalovning ta'lim texnologiyalari nimalarni o'z ichiga oladi?
5. Mualliflik texnologiyalarining nimasi bilan ajratib ko'rsatish mumkin?

3.3 Masofaviy ta'lim

Dunyo ta'limi tizimiga masofaviy ta'lim ta'limning alohida shakli sifatida jadallik bilan kirib kelmoqda, interaktiv ta'lim sifatida joriy etilmoqda.

Masofaviy ta'lim axborot texnologiyalari, telekommunikasiyalar asosida kechadigan pedagogik jarayondir.

Masofaviy ta'lim o'quv axborot-resurs markazlari, Internet, pochta aloqalari orqali amalga oshiriladi. Masofaviy ta'lim asosan virtual slaydlar orqali beriladi, agar o'quvchi-talaba para orqali virtual sinfga kirsalar jarayonga qatnashish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Masofaviy o'qitish bu, maxsus psixologik-pedagogik va axborot kommunikasion texnologiyalar muxitida, bir-biridan uzoqda bo'lgan qatnashchilarning bilvosita aloqasiga asoslangan holda bilim, malaka, ko'nikma va ularni egallash usullarini uzatish va o'zlashtirish jarayonidir.

Masofaviy ta'limning o'ziga xos muhim jihatlari:

– ta'lim oluvchining axborotni yaratuvchi va uni etkazuvchi manbaadan uzoqligi;

– texnologik jihatdan muloqot muhitining, shuningdek, psixologik va pedagogik jarayon muhitlarining o'ziga xosligi;

– masofaviy o'qitish jarayoni qatnashchilarning axborot texnologiyalari vositalari yordamidagi sinxron va asinxron muloqotiga asoslanganligi;

– ta'lim oluvchilarning ta'lim dasturlarini tanlash va o'qish traektoriyalarini belgilashlaridagi erkinliklari;

– ta'lim oluvchining: asosan mustaqil ravishda, kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda o'z ustida astoydil ishlashni nazarda tutilgan.

Masofaviy ta'lim shaxsni o'z-o'zini rivojlantirishga, kelajakda zarur mutaxassis bo'lishga yo'naltiradi. Masofaviy ta'limni joriy qilishning modelini belgilab olish strategik rejalashtirish nuqtai nazaridan muhim, masofaviy o'qitishning o'quv, o'quv-uslubiy, o'quv me'yoriy va didaktik materiallarini tayyorlash, ularni optimallashtirish, sistemallashtirish, dizayn, shuningdek, o'quv jarayonini tashkil qilish ishlari ilgaritdan tanlangan model loyihalar asosida amalga oshiriladi.

Masofaviy o'qitish jarayoni ta'lim sohasiga nafaqat zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari, balki bir qator yangi tushuncha va atamalarni olib kirdi:

- virtual sinf (guruh);
- o'qitishning ta'minoti;
- o'quv telekommunikasiya loyihalari;
- teskari aloqa;
- dialogli texnologiya;
- kompyuter aloqasi;
- telekonferentsiya;
- kordinator, moderator, telekonferentsiya fasilitatorlari, tyutor.

Yuqoridagi maqsadlarni amalga oshirishda o'qituvchi shaxsidan, ta'limda zamonaviy axborot-kommunikasiyalaridan unumli foydalanish, masofaviy ta'limni o'quv jarayoniga kiritishda quyidagi texnologiyalardan keng foydalanish va amalda joriy etish talab etiladi:

• Elektron darsliklar, tyutorlar, trenajyorlar, laboratoriya amaliyotlari, test tizimlaridan iborat kompyuterli o'qish dasturlari;

• Personal kompyuterlar, videotexnika, optik diskli axborot to'plagichlardan foydalanish asosida yaratilgan multimedia texnologiyalari asosidagi o'qitish tizimlari;

- Turli o'quv fani, predmetlari sohalarida foydalaniladigan intellektual va ekspert o'qitish tizimlari;
- Fan, o'quv predmeti sohaları bo'yicha ma'lumot bazalari;
- Elektron pochta, telekonferentsiyalar, lokal va aloqa tarmoqlari, ma'lumotlar almashinuvi tarmoqlari;
- Elektron kutubxonalar, markazlashgan va tarqoq, tarmoq holdagi nashriyot tizimlarini o'z ichiga oladi.

Bu maqsadlarni amalga oshirish maqsadida va loyiha dasturlarni yaratish, tarqatish maqsadida multimedia ta'limi dasturlarini rivojlantirish markazi ishlab turibdi. Markaz buyurtmachi sifatida ish yuritadi, muvafiq lashtirish ishlarini olib boradi.

Masofaviy ta'limning o'quv jarayoniga kiritilishi bilan o'quvchi - talabalarda axborot bilan ishlash madaniyatini shakllanmoqda.

Axborot madaniyati – o'quvchi-talabalarining kundalik hayoti va faoliyatida axborot texnologiyalarining barcha turlaridan tegishli, o'quv biluv jarayonida foydalana olish ko'nikma va malakasidir.

Ta'lim tizimi oldida keng o'quvchi-talabalar ommasini axborot olish va qayta ishlash madaniyatini o'stirish va shakllantirishdek vazifalar turibdi. Bu jarayonning muvaffaqiyatli kechishida o'qituvchining o'zi tobora maslahatchiga, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchiga, o'quv jarayonining boshqaruvchisiga aylanib boradi. O'qituvchi axborot egasi, tarqatuvchi funktsiyalarini axborot texnologiyalari zimmasiga yuklay boradi.

Bunda bosh masala bilimlar va bilimlar olamiga kirish, u bu olamning resurslaridan qanday foydalana olish va o'zlashtira olishiga bog'lanib qoladi.

O'quvchi-talaba axborot texnologiyalarida yangicha qoidalarni o'rganishi, barcha o'quv fanlari kesimida axborot olishi, uni qayta ishlay olishi zarur bo'ladi.

Ta'limda o'qitishning va bilimlarni o'zlashtirishning nutk, so'z, tovush bilan bog'langan usullari ikkinchi navbatga o'tib, o'qitishning tasavvurlar, shakllar, rang, tasviriy ko'rsatuvlar bilan bog'liq usullari birinchi o'ringa o'ta boshlaydi.

Global kompyuter tarmoqlarining paydo bo'lishi kishilar muloqotining kitob, gazeta va televideniedan farq qiluvchi yangi o'ziga xos usul va shakllarini vujudga keltirmoqda. Bu usullar endi kishilik munosabatlarining yangi shakllari, faoliyatlarining yangicha turlari, tafakkur qilish va o'zini-o'zi anglashning o'zgacha tarzi bilan xarakterlanadi.

Masofaviy ta'limga kompyuter texnikasining kirib kelishi yangi muammoni – "inson-kompyuter" munosabatlarini keltirib chiqaradi. Hozirgi kunda bir qator mamlakatlar masofaviy ta'lim amaliyotida qo'llanayotgan masofaviy ta'limning kuyidagi ikki modeli: qisqacha tahlil va izohlash orqali masofaviy ta'lim mazmunini va mohiyatiga to'xtalamiz:

I. O'qitishning kunduzgi – sinf – dars va masofaviy integrasiyasiga asoslangan model. Bu model asosidagi masofaviy ta'limda yagona o'quv jarayonining bir qismi sinf-dars shaklida, qolgan boshqa qismi esa masofaviy shaklda o'tkaziladi.

O'qituvchi bu jarayonni samarali tashkil qilishdan oldin uni loyihalaydi – o'quv predmetining qaysi qismini sinf-dars shaklida, qaysi qismini masofaviy olib borishni rejalaydi. Bu o'qituvchi rahbarligida va uning stsenariysi asosida o'tadi. Bunda ta'lim oluvchining o'quv jarayoniga ta'sir etishi nazarda tutilmaydi. Bu model ikki variantga ajratiladi.

Birinchi variantda asosiy (bazaviy) ta'lim oluvchilar sinf-dars shaklida, o'quvchi-talabalarning bir qismi esa masofaviy shaklda olib boriladi. O'quvchi-talabalarning bu qismini ta'minlash va modelni amalga oshirish uchun maxsus sayt ochilib, unga kerakli materiallar joylashtiriladi.

Ikkinchi bir variantda esa asosiy o'quv mashg'ulotlari masofaviy asosda olib boriladi. Ta'lim oluvchilar vaqti-vaqti bilan ta'lim muassasasida obzor lektsiyalar, seminarlar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish, masofadan egallagan bilim va malakalari bo'yicha muhokama va munozaralarga qatnashadilar.

II. Kompyuter aloqa tarmog'ida o'qitishga asoslangan model (Setevoe obuchenie). Bu model quyidagi 3 variantda amalga oshirilishi nazarda tutiladi.

Birinchi variant. Tarmoq orqali avtonom kurslarni o'qitish (ayrim faktlar bo'yicha maxsus kurs profili yo'nalish, til o'rganish va hokazo). Modelning bu variantini amalga oshirishda ta'lim oluvchilarga kerak bo'ladigan barcha materiallar (o'quv-tematik rejalar, modullar, ko'shimcha materiallar, turli xil WEP-sahifalar testlar va x.k.) ta'lim muassasasining saytida joylashtiriladi. Bu variantda o'qituvchi bilan yuzma-yuz uchrashuv nazarda tutilmaydi. Barcha jarayonlar tartib bilan amalga oshiriladi.

Ikkinchi variant: axborot-ta'lim muhiti.

Bunday holda barcha materiallar virtual muassasaning ichida joylashtiriladi. Ta'lim oluvchi uchun bo'ladigan barcha materiallar (shu jumladan, nazorat materiallari va nazorat o'tkazish mexanizmi) shu portalning u yoki bu qismida joylashadi. Bir qator chet mamlakatlarning "ochiq universitetlarida masofaviy ta'lim aynan shu model asosida olib borilayotganligini kuzatish mumkin.

Uchinchi variant: Keys-texnologiyaga asoslangan tarmoq o'quvchi - talabalari. Bu model masofadan o'qitishni tashkil qiluvchi ta'lim muassasasi tomonidan o'qitish vositalarining kompleksi sifatida tayyorlanadigan masofadan o'qitishning barcha materiallari, vazifalar, tavsiya hamda ko'rsatmalar va boshqalardan iborat majmuani (keyin) pochta orqali ta'lim oluvchiga etkazishni nazarda tutadi. Qog'ozga tushirilgan, shuningdek, elektron axborot tashuvchi vositalarga kiritilgan materiallardan iborat bo'ladi. Keys-texnologiyada disklarga yozilgan yoki videokassetalarga tushirilgan videomateriallar, sidi-ma'ruzalar, videokliplar, illyustrativ-izohli ma'ruzalar keng o'rin oladi.

Masofaviy ta'lim jarayonini boshqarish va nazorat qilish asosan Internet texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi. O'qituvchi bilan ta'lim oluvchilar orasidagi o'zaro aloqalar, ta'lim oluvchilarning o'zaro aloqalari elektron pochta, Internet aloqalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Bunday ta'limni amalga oshirishda ta'lim muassasasining saytida Keys-texnologiyaga ilova sifatida:

- turli xil qo'shimcha materiallar, ma'lumot-axborot vositalari, shuningdek, boshqa saytlarga murojaatlar;
- avtomatik boshqaruvni nazarda tutuvchi nazariy ishlar, testlar;
- ma'lum bir masala yoki muammoni jamoa ravishda muhokama qilish uchun tele-konferentsiya Web-sahifasi;
- maxsus xonalar, shuningdek, paydo bo'ladigan muassasalar savollariga javob topish hamda o'qituvchilarning konsultasiyasidan foydalanish uchun forum;
- Videokonferentsiya (imkon darajasida) joylashtiriladi.

Bu modelda o'quv materiali ta'lim oluvchi tomonidan asosan mustaqil o'zlashtirilishi, lekin Keys-texnologiyada ko'rsatilgan ba'zi vazifalarni bajarishda o'qituvchi va o'quvchi-talaba, shu bilan birga o'quvchilar o'rtasida virtual hamkorlik nazarda tutiladi.

Endi loyiha g'oyalari mos modelni aniqlash yoki boshqacha qilib aytganda bu g'oyalarning yuqorida ko'rib chiqilgan modellarining qaysi birini tanlab olish kerakligini ko'rib chiqamiz.

Yuqorida sharhlangan modellarga yana bir nazar tashlasak., masofadan o'qitishning "integrasiyasiga" asoslangan modelda o'quvchi-talabalarning qaysidir bir qismi bari bir sinf – dars shaklida o'tkazilishini nazarda tutilishi bilan masofadan o'qitishning "saytli o'qitish" modelining

"Keys-texnologiya" variantida ham garchi ta'lim oluvchilar bilan o'qituvchilarning yuzma-yuz ro'para bo'lishlari inkor qilinishi bilan ba'zi bir jihatlar bilan mos kelmaydi.

Masofaviy ta'lim o'ziga xos quyidagi xususiyatlarga ega:

- egiluvchanlik jadval asosida o'qitish har bir o'quvchi-talaba tanlagan mutaxassisligi bo'yicha kursni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan ixtiyoriy muddatda o'qiydi;

- parallel o'qish imkoniyatining mavjudligi. O'qish ishdan ajralmagan holda amalga oshiriladi;

- o'quvchi-talabalar va tyutorning ta'lim muassasasining qaerda joylanganligiga bog'liq emasligi. Ta'lim xizmat qilish markazlari va muassasalariga qatnashmasdan, ya'ni yo'l, turar joy, ovqatlanish va xonalarni ijarasiga ketadigan xarajatsiz amalga oshiriladi;

- bilimlarni sirtidan nazorat qilish imkoniyatining mavjudligi. Ob'ektiv nazoratning qiyinligi va o'quvchi-talabalarda to'g'ri fikr bo'lsa, ta'lim olishni suiiste'mol qila oladi;

- o'quv-metodik materiallarni taqdim qilishning maxsus shaklining ustunligi;

- o'quvchi-talabalarning ta'lim muhitida mustaqil ishlash malaka va ko'nikmalarini jadallashtirish imkoniyati borligi.

Masofaviy o'qitishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Start bilimlari tamoyili. Masofaviy o'qitishning muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun masofadan o'qitish talabgori masofaviy o'qitish texnologiyasi va vositalaridan foydalanish va ularni ishlatish bo'yicha ma'lum boshlang'ich bilim va malakaga ega bo'lishi kerak. Chunonchi masofaviy ta'lim oluvchining kompyuter va kompyuter jihozlarini (printer, skaner, nusxa ko'chiruvchi va ko'paytiruvchi apparatlar va turli moslamalar) mustaqil ishlatishiga, lokal va global aloqa tarmoqlari orqali tegishli ma'lumotlarni olishiga yoki yuborishiga, bunday ma'lumotlar bilan ishlashiga, bunday tarmoqlar orqali muloqotga kirishishiga to'g'ri keladi. Buning uchun esa undan ma'lum darajadagi kompyuter savodxonligi, shuningdek, lokal va global aloqa tarmoqlarida axborot almashuvini amalga oshirish malakalariga ega bo'lish talab etiladi. Masofaviy ta'lim olish talabgorining bunday malakalarga yoki

darajalarga, boshqacha aytganda, dastlabki tayyorgarlikka ega yoki ega emasligi masofaviy o'qitishning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

2. O'qitishda individuallik tamoyili. Ma'lumki, o'qitishni individuallashtirish, bu, uni har bir o'quvchi-talabanning o'z individual xususiyatlariga moslab tashkil etishdan iboratdir.

Masofaviy o'qitish, o'qitishning an'anaviy shaklidan o'zining individuallashtirilganligi bilan keskin farq qiladi. O'quv jarayonini o'quv - metodik va o'quv-moddiy jihatdan ta'minlash, hamda o'qituvchi va o'quvchi - talabalarining faoliyati individual xarakterga ega. Bu tamoyil kirish va joriy nazoratlar asosida amalga oshiriladi. Jumladan, kirish nazorati nafaqat ta'lim oluvchining individual ish (o'qish) rejasini tuzish uchun, balki, zarur bo'lsa uning muvaffaqiyatli o'qishi uchun dastlabki bilim va malakasidagi etishmaydigan qismlarni to'ldirishni nazarda tutish uchun o'tkaziladi. Joriy nazorat esa, jumladan, ta'lim oluvchining o'qish traektoriyasini korreksiya qilib borishga xizmat qiladi.

3. Interfaollik tamoyili. Bu tamoyilning mohiyati shundaki, birinchidan u yangi axborot texnologiyalari muhitida nafaqat o'qituvchi bilan ta'lim oluvchilar, balki o'quvchi-talabalarining bir-birlari bilan o'zaro muloqotlari va aloqalari qonuniyatlarini ifodalaydi. Tajribalarning ko'rsatishicha, masofaviy o'qitish jarayonida o'quvchi-talabalar o'rtasidagi axborot almashuvi intensivligidan yuqori ekan. Binobarin, bu tamoyil, masofaviy o'qitishda, jarayon qatnashchilarining elektron adreslarini barcha qatnashchilarda bo'lish maqsadga muvofiqligini nazarda tutadi.

4. Indentifikasiya tamoyili. O'qitishning an'anaviy shakliga nisbatan o'qitishning masofaviy shaklida o'qish-o'qitish ishlarini qalbakilashtirish, o'zgaralar o'quv faoliyati va uning natijalarini o'zini qilib ko'rsatish imkoni ko'p. Bunda negativ holat va harakatlarga yo'l qo'ymaslik uchun mazkur tamoyil amal qiladi. Masofadan test, Referat va boshqa nazorat ishlarini o'quvchi-talabanning aynan o'zi tomonidan bajarilishi uning barmoq izlari, tovushi yoki ko'z qorachiq-lari bo'yicha turli texnik vositalar yordamida indentifikasiya qilib boriladi.

5. O'qitishning reglamentlik tamoyili. Garchi masofaviy o'qitishda o'qish muddati umumiy holda qat'iy ravishda chegaralanmagan bo'lsa ham, masofadan o'qiydigan o'quvchi-talabalar toifalari xususiyatlarini namda ularga o'qishlarida maksimal. qulaylikni hisobga olib, qabul qilingan o'qitish muddati amal qiladi. Bu muddat doirasida o'quv

jarayonining barcha jihat va tadbirlarini ko'zda tutuvchi individual xarakterga ega bo'lgan o'quv jarayoni jadvali joriy etiladi.

6. Yangi axborot texnologiyalari vositalarini qo'llashning pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqlik tamoyili. Masofaviy o'qitishni tashkil qilishda bu tamoyilga amal qilish muhim hisoblanadi. Chunonchi, masalan, Sankt-Peterburg ochiq universitetining tajribasiga qaraganda masofaviy o'qitishda o'qitishning turli vositalarini qo'llashning eng maqbul (optimal) nisbatan quyidagicha ekanligi ma'lum bo'lgan: qog'ozga pechat qilingan materiallar – 40:50%, WWW - serverlardagi materiallar – 30:35%, kompyuterli videokonferentsaloqalar

– 10:15%, boshqa vositalar – 5:20%. Binobarin, garchi, yangi axborot texnologiyalari vositalari, jumladan, Internet juda jozibali va o'ziga tortuvchi didaktik xususiyatlarga ega bo'lsada, ular bilan ortiqcha qiziqish yoki ularga ortiqcha ahamiyat berish fetishlashishga, bu esa o'z navbatida qaysidir o'qitish vositasini boshqa hammasidan afzal ko'rishdek noto'g'ri tasavvur va xulosaga olib kelishi mumkin.

Albatta yuqorida keltirilgan nisbat absolyut emas. Lekin u masofaviy o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalari vositalarini qo'llashning zamonaviy pedagogik texnologiyalar jihatdan maqsadga muvofiq nisbatiga rioya qilish kerakligiga amaliyot natijalaridan kelib chiqib qilingan ishoradir.

7. O'qitishning ochiqligi va moslashuvchanligini ta'minlash tamoyili. Masofaviy o'qitishni ochiqligi tamoyili masofadan o'qishga talabgorning yoshiga, uning start (dastlabki) bilimi va malakasi darajasiga hamda masofadan o'qishga kirishidagi suhbat, imtihon, test va shunga o'xshash, nazorat ishlariga bo'lgan talablarning "yumshoqligi" bilan ifodalanadi. Bu tamoyil zamirida insonparvarlik jihatlar yotgan bo'lib, masofaviy o'qitishda ayniqsa katta ahamiyat va ko'lam kasb etadi. Bu tamoyil ta'lim va o'qitish jarayonini to'raligicha insonga qaratilishi, uning jamiyatda o'zini ijtimoiy himoyalangan, bexavotir qulay his qilish va yashashi uchun ta'lim olishida unga maksimal qulay sharoit va imkoniyat tug'dirilishi bilan xarakterlanadi.

Darhaqiqat, o'qitishning bu shakli:

- ta'lim oluvchi uning ijtimoiy sharoitidan qat'iy nazar (nogironlik, yashash va oilaviy sharoiti) ta'lim olish huquqini ro'yobga chiqarish imkoniyatini yaratilganligi;

- masofaviy o'qishga kiruvchilar uchun kirish suhbat, imtihon yoki testlarga qo'yiladigan talablarning "yumshoqligi»;

- o'qitish davri ramkalarining qat'iy chegaralanmaganligi;
- ta'lim oluvchi o'ziga qulay bo'lgan sharoit va vaqtda shug'ullanishi mumkinligi;
- o'qishni ishdan ajralmagan holda olib borish mumkinligi;
- ta'lim oluvchi tomonidan o'qish traektoriyalarini tanlash erkinligining mavjudligi kabi, insonning ijtimoiy manfaatini ko'zlovchi jihatlari bilan ajralib turadi.

Bu variant ayniqsa, o'quv, o'quv-uslubiy, o'kuv-me'yoriy va didaktik materiallarni taqdim etish shakli va usuli bilan loyiha g'oyalariga yaqin turishini ko'rish mumkin.

Masofaviy o'qishni tashkil etishda:

- Masofaviy o'qitish kursi haqidagi umumiy ma'lumotlar, uning maqsadi va vazifalari, mazmuni (strukturasi), o'quv guruhlariga qabul shartlari va boshqa shartlar bo'yicha tegishli ma'lumotlar.

- Kursning fanga tegishli sohasi bo'yicha ma'lumot materiallari (ma'lumotlar bazasi sifatida).

- Foydalanuvchilar bilan muloqot o'rnatish, kerakli ma'lumotlarni olish imkoniyatini beradigan aloqa adreslari (e-pochta yoki boshqa adreslar, telefonlar).

- Muayyan modullarga bo'lib chiqilgan, ya'ni strukturalangan o'qitish kursi (elektron darslik).

- O'quv materiallarini o'zlashtirishga, olinayotgan bilimlarni tekshirishga, reyting nazoratini o'tkazishga mo'ljallangan topshiriqlar to'plami.

- O'zlashtirilgan bilimlarni va ko'nikmalarni mustaqil tarzda qo'llashga, foydalanishga, konkret olingan muammolarni hal etishga qaratilgan ijodiy yondoshish masalalari va topshiriqlarining, individual yoki birgalikda o'tkaziladigan amaliy ishlar to'plami.

- O'quvchi-talabalarining mustaqil faoliyatlarini qay darajada borishini uzluksiz ravishda baholab borishga qaratilgan monitoring bloki.

Bu esa o'quvchi-talabani mustaqil o'qish, o'rganish, o'zlashtirish jarayonida faol pozitsiyada turish muhitini yaratadi.

Masofaviy o'qitishning funktsional yo'nalishlari quyidagilar:

1. Boshqaruv bloki: - turli kategoriyada foydalanuvchilarning, o'quv jarayoniga kira olishini - kira olish, foydalanish jarayonini boshqarish.

2. O'qitish bloki: - o'quv materiallarini kompleks uzatishni amalga oshirishni yo'lga qo'yish.

3. Nazoratni amalga oshirish bloki: o'zi-o'zini, o'quv jarayonini tashkil etuvchilar tomonidan o'zlashtirish jarayonini nazorat etishni olib borish.

4. Kommunikativ blok: bunda o'quv jarayonida ishtirok etuvchilarning o'zaro aloqalarini, elektron pochta, testlar o'tkazish rejimida ish olib borishni tashkil etishni o'rganish.

5. Axborot bloki: masofaviy ta'lim jarayonida ishtirok etuvchilar, o'quv jarayonida ularning erishgan natijalari haqida anketalar, statistik ma'lumotlarni to'plash.

Izoh o'rnida shuni eslatib o'tish kerakki, masofadan o'qish imkoniyati cheklangan yoshlar bilan uy sharoitida o'ziga qulay vaqtda amalga oshirish mumkin. Undan tashqari uzoq tuman-qishloqlarda yashovchilar uchun yuqori malakali o'qituvchilar etishmaslik hollarida juda mos keladi. Ayniqsa, masofadan ta'lim kattalar ta'limini amalga oshirishda, shaxsiy dastur asosida malaka oshiruvchilar uchun juda iqtisodiy, ijtimoiy jihatdan o'zini to'la oqlaydi. Ayniqsa, yosh bolali, kasalligi tufayli uyan tashqariga chiqish imkoniyati yo'q shaxslar hamda ishlaydiganlar ish joyidan ajralmagan hollarda juda qulay shart-sharoit tug'diradi.

Agar masofadan ta'lim jarayonida:

- Yuqori malakali mutaxassislarining videokassetalarga yozilgan ma'ruzalaridan foydalanilsa;
- Video konferentsiyalar, animasiyali roliklardan foydalanilsa;
- O'qituvchining yangi o'quv materiallarini bayon etuvchi animasiyalangan holatdagi modellari berib borilsa.

Masofaviy ta'lim sifati va samaradorligi yanada oshadi. Yuqorida bayon etilganlar asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, an'anaviy ta'lim jarayonida o'qituvchi bosh va asosiy figura sifatida xizmat qilsa, masofaviy ta'limda yangi bilimlar beruvchi asosiy manbaa elektron o'qitish vositalaridir.

Shuning uchun ham kelajakda masofaviy ta'lim sirtidan ta'lim oluvchilar uchun eng tezkor, eng qulay imkoniyatdir. Kompyuter asosidagi masofaviy ta'limning o'ziga xos afzalliklari nimada degan savolga javob berish vaqti keldi. Unda:

- Ishlab chiqarishdan, oiladan ajralmagan holda jadallashtirilgan ta'lim olinadi;
- Malaka oshirish va qayta tayyorlashda o'zi xohlagan usul-shakllardan keng foydalanish imkonini yaratadi;

- O'z qobiliyat va qiziqish, ehtiyojlari asosida shaxsiy reja, dasturlarini shakllantirishga imkon yaratadi;

- Ta'lim oluvchi mustaqil fikrlay olish doirasida o'quv jarayoniga yondashadi, ortiqcha psixologik yuklamalardan holi bo'lib o'z ishini tashkil qiladi.

- O'quvchi-talaba o'zi bilan o'zi holi ravishda o'z imkoniyatlari darajasida dastur va yangi axborotlarni qabul qiladi. U bilimi kuchli va kuchsiz degan gaplardan qutuladi. O'ziga o'zi baho beradi. O'quv-biluv insonparvarlik ruhida kechadi.

- O'quv materialini o'zlashtirish ham qat'iy, xolisona amalga oshadi. U o'z bilimini testlar vositasida aniq biladi va o'z istiqboliga o'zi baho beradi;

- O'quv biluv – davrida yangi-axborotlar, texnologiyalar, Internet xabarlaridan tez foydalana olish malakalari shakllanadi.

Shuningdek, audio, video, grafik, elektron bibliotekalardan foydalanib o'z bilimini oshirish imkoniyati tug'iladi.

Masofaviy ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli kechishida, uning samaradorligi ko'p jihatdan bu jarayonning asosiy ishtirokchilaridan biri bo'lmish konsultant o'qituvchilar – tyutorlarning qay darajada tayyorgarligiga bog'liq.

Tyutorlar o'zi kim? Masofaviy ta'limda tyutorlarning funktsiyalari nimadan iborat?

Tyutor so'zi lotincha "tueor", inglizcha "tutor" (ruscha tarjimasida – domashniy Uchitel, repititor, nastavnik) so'zlaridan olingan bo'lib, o'zbek tilida konsultant-o'qituvchi, ustoz ma'nosida tushuniladi.

An'anaviy ta'lim jarayonida o'quv biluv qatnashchilari o'quvchi-talaba va o'qituvchining funktsiyalari aniq bo'lib, bu tizimda tyutor degan tushuncha ham mutaxassis ham yo'q.

Agar an'anaviy ta'lim tizimida o'qituvchi bilimlar manbai, axborot egasi, o'quv jarayonini tashkil etuvchisi va o'quvchi-talabalar bilimni baholovchi nazoratchi funktsiyalariga ega bo'lsa, masofaviy o'qitishda o'qituvchining funktsiyasi yanada kengayib, o'quv jarayoni asosan virtual xarakterda kechadi va o'quvchi-talabalar muloqotning printsiplari xarakterida ta'lim oladilar. Shuningdek, masofaviy ta'lim hozirgi kunda pedagogik jamoachilik o'rtasida keng muhokamalarga sabab bo'lmokda.

Hozirgi kunda didaktik printsiplar asosida o'qitish individuallik, interfaollik, o'qitishning reglamentlanganligi, yangi axborot texnologiyalari vositalarini qo'llashning pedagogik jihatdan maqsadga

muvofigligi, o'qitishning ochiqligi va moslashuvchanligini ta'minlash printsiplari bilan belgilanadi.

Tyutorning masofadan o'qitishning sifat va samardorligini ta'min etishga qaratilgan funktsiyalar quyidagilar:

1. Maqsadga yo'naltirish funktsiyasi.

Bu funktsiya ta'lim oluvchilar va tyutorlarning ehtiyojini, shuningdek, ijtimoiy buyurtmani maqsadga qarata ifodalash va shakllantirishni nazarda tutadi.

Maqsadlar tyutor tomonidan ta'lim oluvchilar bilan kelishib belgilanadigan qisqa va uzoq muddatli maqsadlarni ko'zda tutadi. Maqsadga yo'naltirish, ta'lim jarayonining boshlang'ich pallasi hisoblanadi.

2. Diagnostik funktsiyasi. Bu funktsiya o'quv davri jarayoni davomida ta'lim oluvchilar shaxsini o'rganib borishni, ularning bilim, malaka va ko'nikmalarini, motivlari zaminini hamda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlab va tahlil qilib borishdan iborat.

Diagnostika natijalari bir tomondan ttorga ta'lim oluvchi to'g'risida va u bilan samarali muloqot o'rganishga yordam beruvchi axborotga ega bo'lish imkonini bersa, ikkinchi tomondan shunga yarasha o'qitishning adekvat shakl va usullarini tanlash asoslaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

3. Motivlashtirish funktsiyasi. Bu funktsiya o'qitish samaradorligi ortishi, ta'lim oluvchilardagi motivasiyaning yuqori va kuchligiga bog'liqligi bilan xarakterlanadi. Tyutor ta'lim oluvchilarga o'qish-bilish faoliyatlari yuzasidan qarashlarini shakllantirish, ehtiyojlarini, shuningdek, motivlari negizlarini aniqlay olishlarida yordam beradi. Shuni ta'kidlash joizki, ayniqsa, kattalar o'qishida motivasiyaning ahamiyati juda muhimligi bilan bir katorda, bu tobora o'qituvchilarning ijtimoiy shart-sharoitlari (oiladagi, ishdagi ahvol va holatlar), etarli darajada kompyuter savodxonligiga ega emasliklari oqibatida kutilgan natijalarga erisha olmayotganliklari, o'z kuchlariga ishonchsizlik bilan baho bera boshlashlari, ulardagi motivlarni susaytirib qo'yishi mumkin. Binobarin, tyutor, motivlarni susayishiga olib keluvchi faktorlarni oldindan ko'ra bilishi va tegishli uchilarning oldini ola bilishi kerak bo'ladi. Tyutorning ta'lim oluvchiga va uning oldida paydo bo'layotgan qiyinchilik va muammolarga e'tiborliligida hamda ta'lim oluvchini o'z vaqtida qo'llab-quvvatlashi va to'g'ri maslahatlar berib borishida namoyon bo'ladigan motivlashtirish funktsiyasi o'quv-biluv jarayoni samarali kechishining muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

4. Loyihalash funktsiyasi.

Bu funktsiya:

- o'z faoliyati natijalarini oldindan ko'ra bilish;
- maqsad tomon borishda amallar ketma-ketligini belgilab olish;
- ta'lim jarayonini taktikasi va strategiyasini tuzib olishni o'z ichiga oladi.

Loyihalash, ta'lim mazmuni va jarayonini to'liq tasavvur qilish amalga oshirilishi nazarda tutiladi.

5. *Texnologik funktsiyasi.* Bu funktsiya bevosita loyihalash funktsiyasiga tutash bo'lib, o'quv-bilish faoliyati texnologiyasini ishlab chiqishni, o'quv jarayonida qo'llanadigan va ta'lim mazmunining, ta'lim oluvchilarning, tyutorning va texnikaviy imkoniyatlarning xususiyat va tavsif (xarakteristika)larini hisobga oluvchi asosli va maqsadga eng muvofiq usul va shakllar tanlashni nazarda tutadi.

6. *Tashkilotchilik funktsiyasi.* Bu funktsiya bevosita o'quv-pedagogik faoliyatda amalga oshiriladi.

U ta'lim jarayoni qatnashchilarining bu jarayonni sifat va samaradorligini ta'minlashdagi mas'uliyatini belgilashni, shuningdek, ularning kuch va vaqtlarini tegishligicha taqsimlashni nazarda tutadi. Bu funktsiya doirasiga, shuningdek, ta'lim oluvchilarning har birining faoliyatini oshkor etilmaslikni ta'minlash, ta'lim oluvchilarning muloqotlarida o'zaro samimiylikni va hurmatni saqlash, etika normalariga rioya qilish yuzasidan amalga oshiriladigan hatti-harakatlar kiradi.

7. *Faollik funktsiyasi.* Bu funktsiya o'quv jarayonini tashkil qilish ta'lim oluvchilarda boshqaruv faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish va bunday faoliyatni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

8. *Muloqotga oid funktsiyasi.* Bu funktsiya virtual guruhlarini shakllantirish va ta'lim oluvchilarning tyutor va bir-birlari bilan o'qish va ish yuzasidan munosabatlari, shuningdek, hamkasblik va do'stona aloqalarni o'rnatishga qaratiladi. Shuningdek, bu funktsiya ta'lim oluvchilarni "kontakt sessiyalar", "kuchli kurslar" sharoitida guruhlarda ishlash, smarali muloqot ko'nikmalarini egallashlarida ham amalga oshadi.

9. *Axborotga oid funktsiyasi.* Bu funktsiya tyutorning o'quv modullari orqali yoki boshqacha planda taqdim qilingan nazariy va axborot sifatidagi ma'lumotni ta'lim oluvchilar tomonidan tushunib etishlari va talqin qilishlarida yordam berish, shuningdek, ularga mustaqil o'qishlarini tashkillashtirish masalalarida yo'l-yo'riq ko'rsatish, maslahat berish bilan xarakterlanadi. Masofadan o'qitishda

tyutorning axborotga oid funksiyalarining ahamiyati an'anaviy o'qitishda o'qituvchining shunday funksiyasidagiga nisbatan pastroq hisoblanadi. Ta'lim oluvchilar tomonidan nazariy bilimlar va axborot sifatidagi materiallarni tushunib etishlari va talqin-idrok qilishlariga tyutor o'zini bilim va axborotlar manbai sifatida "saralab" emas, balki interfaol faoliyatlilik, amaliyotga yo'g'rilgan, muammoli yo'nalishlardagi o'quv faoliyati orqali erishadi.

10. Indenfikasiyalash funksiyasi. Bu kishining boshqa kishi tomonidan idrok etilishi, tushunilishi mexanizmiga oid kategoriya bo'lib, xususan tyutorning hayolan o'zini ta'lim oluvchining o'rniga qo'yib ko'rish orqali uning ichki holati, niyatlari, o'y-fikrlari, moyilliklari va his - tuyg'ulari hakida taxmin kilish orqali uni tushunishi, idrok qilishidir.

Tyutorning bu funksiyasi unga o'zi bilan muloqotga kirishgan ta'lim oluvchilar to'g'risida to'liq axborotga ega bo'lishida yordam beradi. Agar tyutor o'zi bilan muloqotga kirishadigan ta'lim oluvchilar to'g'risida doimo to'liq, ilmiy jihatdan asoslangan axborotga ega bo'lganda edi, u ular bilan bo'ladigan o'zaro taktikasini bexato va aniq ishlab chiqishi mumkin bo'lar edi.

11. Refleksiv funksiyasi. Bu funktsiya ham tyutor tomonidan ta'lim oluvchilarning idrok etilishiga oid kategoriya bo'lib, u indenfikasiyalash funksiyasiga tutashdir. Tyutorning bu funksiyasi u bilan muloqotga kirishgan ta'lim oluvchi tomonidan, keng ma'noda, uning o'zini, xususan o'zi tomonidan taqdim qilingan axborotni (yoki umuman, axborotni) qay tarzda idrok etilishini tushunib etganligini anglab etishi bilan bog'liq.

O'quv-bilish faoliyati uchun bu funktsiya tyutorga nisbatan holi ta'lim oluvchiga nisbatan ham ahamiyatlidir. Bu funktsiya ta'lim oluvchilarning o'qish jarayoni davomida ega bo'layotgan axborotlarga nisbatan "reaktsiyasi" sifatidagi faoliyatlari va erishayotgan natijalari bo'yicha teskari aloqa o'rnatilishi ta'minlashni va shu bilan bir qatorda ta'lim oluvchilarda o'z faoliyatlariga nisbatan tanqidiy qarash va baho berish ko'nikmalarini rivojlantirishni hamda ular bilan birgalikda bunday sifatlarni tobora rivojlantirib va oshirib borish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Refleksiv funktsiyaning roli shaxsni o'ziga boshqarishdan tashqari qarashi, o'z faoliyatini tahlil qilib va baholab borishi, buning oqibati o'laroq ma'naviy va intellektual kamol topishida namoyon bo'ladi.

Tyutorning shaxsiy refleksiyasi esa uni o'zini-o'zi rivojlantirishi va kamolga erishishida stimulyatlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

12. *Baholash va nazorat funksiyasi.* Bu funktsiya ta'lim oluvchilarning egallayotgan yangi bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirib va baholab borishni ko'zda tutadi. Nazorat kilib va baholab borish tyutorga ta'lim oluvchilar faoliyatidagi, shuningdek, o'zining faoliyatidagi yutuq va kamchiliklarini aniqlab borish va kerak bo'lsa o'z faoliyatiga, tinglovchilar faoliyatiga ham o'z vaqtida tegishli o'zgartirish-qo'shimchalar kiritish va kamchiliklarni tuzatib borish imkonini beradi.

13. *O'z-o'zini rivojlantirib borish funksiyasi.* Bu funktsiya tyutorning shaxsiy faziyatlarini, shuningdek, uning o'z bilimi, malaka va ko'nikmalarini rivojlantirib va takomillashtirib borishga bo'lgan ehtiyojlariga taalluqli bo'lib, bu ortiqcha izohni talab qilmaydi.

Tyutorning yuqorida keltirilgan funktsiyalari va ularning qisqacha izohidan kelib chiqib, tyutori quyidagicha ta'riflash mumkin.

Tyutor – maxsus psixologik-pedagogik va axborot-kommunikasiya texnologiyalari muhitida ta'lim oluvchilarning mustaqil o'quv-bilish faoliyatlarini tashkil etuvchisi, ularning shaxsiy-kasbiy rivojlanishidagi-maslahatchi ustoz.

Amaliyotda tyutor faoliyatini me'yorlovchi, "tyutor mutaxassisligining tasnifi", "tyutorga qo'yiladigan malakaviy talablar" kabi hujjatlarni yuqorida sanab o'tilgan izoh va funktsiyalari asosida ishlab chiqish, shakllantirish mumkin.

3.4. Media ta'lim

Media ta'lim interaktiv, o'quvchi-talabalarga individual ta'sir etadigan usul sifatida ta'lim jarayoniga jadal sur'atlar bilan kirib kelmoqda. Media ta'lim o'quvchi-talabalarni shaxsiy fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga, axborot olish uni qayta ishlash, analiz va sintez qilish, shaxsiy xulosalar chiqarishga o'rgatadi.

Sinf xonalariga va auditoriyalarga matbuot, televidenie, radio, kino, video va internetlar olib kirilmoqda. Bularning barchasi media darslar nomi bilan ta'lim jarayonini tashkil etishga yordam bermoqda.

Media darslari quyidagi metodik imkoniyatlar va afzalliklarga ega:

O'quv jarayonida dars sifati, samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bunday jarayonda bir vaqtning o'zida o'qituvchi nazariy axborotlarni berish bilan materiallarni yuqori darajadagi zamonaviy texnika ta'lim vositalarida namoyish etish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'quv ob'ektlarini va voqealarini modellashtiradi, uni avtomatik ravishda test ketma-ketligida namoyish etadi. Tasvirini tushiradi.

- O'quv mehnat faoliyatlarini tashkil etishda kompyuter texnikalarini qo'llash, foydalanish imkoniyatini tug'diradi. Shaxsan o'zlari o'quv materialini amaliyotda sinab, bajarib borish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

- O'quvchi-talabaning yakka tartibda ishlagan holda qiziqish va ijodiy ishlarini takomillashtirish imkoniyati yaratiladi.

- Multimedia texnikasi ularning o'quv mazmunini o'zlashtirishlariga

- qiziqishini yanada oshiradi.

- O'quvchi-talabalarda ko'rgazma – obrazli ta'sirda fikr yuritishga, motorik va verbal kommunikativ ko'nikmalarning shakllanishiga olib keladi.

- Axborot bilan ishlash, (axborot qidirish, zarurlarini ajrata bilish, qayta ishlash, tartibga keltirish. Axborotlardan mazmunni tushunish, mantiqiy yaqinlarini ajratishga o'rganadi. Shular asosida axborotni olish madaniyati shakllanadi.

Media ta'limning bosh maqsadi – asosiy qonunlarni tushunishga yordam berish, oddiy yo'nalishlardagi media axborotlar tilini o'rganish; o'quvchi-talabani badiiy o'sishi, rivojlanishiga hissa qo'shish, media matn (tekst)larni malakali tahlil eta olish, o'rgatish va qabul qilish ko'nikmasini shakllantirishdan iborat.

Media ta'limning asosiy mazmuni media madaniyat tilini, uning tarixini bilish (kino san'ati, badiiy televidenie va badiiy media) material tekstlarini tushunishdir.

Uning pedagogik strategiyasi media matnlarni badiiy tahlil qila olish, unga interpretasiya asosida baho bera olishdan iboratdir. Shuni aytish kerakki, media ta'lim qanday shakllanadi, u bir haqiqatni ifodalaydimi, kimning manfaatini ko'zlaydi, uning mazmuni nimalardan iborat va o'quvchi-talabalar uni qanday qabul qiladilar?

Leikin shuni yodda tutish kerakki, media ta'limning markazida o'quvchi - talaba shaxsi turadi, uning qiziqish, xohish, istaklari hisobga olinishi, olingan axborotlarga tanqidiy ko'z bilan qarab, ularni tanqidiy fikrlashga o'rgatish kerak.

Media ta'lim haqidagi Rossiya va chet ellik olimlar fikriga ko'ra, media ta'lim tarbiyaviy, ta'limiy ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchi-talabalarni o'kuv-bilish jarayonida kreativ fikrlashga o'rgatadi.

Media ta'limning o'quv-bilish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- Media ta'lim tarixi haqidagi bilimlar, uning tuzilish nazariyasini o'rganish-o'zlashtirish;

- Media matn (tekst)larni ongli qabul qila olish, uning tilini bilish va "o'qita olish" shu haqida tasavvurlarini kengaytirish, ko'rish orqali xotirasini mustahkamlash, tanqidiy, mantiqiy, ijodiy, obrazli, muammoli fikr yuritishni o'rganish;

- Media ta'lim materiallarini kreativ fikrlash orqali amaliyotda foydalanishdan iborat.

Media ta'limning eng muhim vazifalaridan biri o'sib kelayotgan yangi avlodni tobora jadallashib borayotgan axborotlar oqimida har xil axborotlarni olish, tushunib etish, uni inson psixikasiga ta'sirini bilish va undan to'g'ri, maqsadli foydalanishga olib keladi.

Media ta'lim olingan axborotlarni integrasiya qilish shu asosida shaxsiy fikrini bildirish va qayta olishga chorlaydi. O'z fikrini erkin bildirish, shaxsiy rivojlanish, turli informasion hurujlarga qarshi fikr bildirish orqali uning ijtimoiy jamiyatdagi faolligi oshadi. Media ta'lim axborotlardan faol va to'g'ri foydalanish madaniyatini shakllantiradi. O'quvchi-talabalar shu orqali berilayotgan axborot haqida fikr yurita boshlaydi.

Media ta'limda o'quvchi-talabalar kreativ fikr yuritadi, ya'ni yangi tushunchalarni o'zlashtira boshlaydi. Jumaladan, "fabula", "syujet", "mavzu", "konflikt", "kompozisiya", "kadr", "plan", "montaj" kabi tushunchalarni o'quv jarayoniga aloqadorlikda tushunib, amalda qo'llab, o'zlashtirib boradi.

Shuning uchun ham media-darslar:

- "Badiiy-immitasiyali" – kichik stsenariyalar, minissenariya, media - matnlar tuzish, uni interfaol usulda namoyish etish;

- Teatrlashgan vaziyat hosil qilish, (media matn asosida ayrim epizodlarni instsenirovka qilish, media matn jarayonini namoyish etish);

- Tasviriy-immitasiya tayyorlash (afishalar yaratish, fotoko'rgazma, ma'lum mavzuda asarlardagi rasmlarni namoyish etish) kabilarni tushunish, qo'llay olish ko'nikmasini hosil qiladi.

Yuqoridagi didaktik materiallarni tayyorlash, namoyish etish, tahlil asosida xulosa qilish, o'quvchi-talabalarni emosional qabul qilish orqali nafis san'atni tushunishga olib keladi. Bu holat o'quvchi-talabalarni umumintellektual rivojlanishida, bilim olishi, tarbiya topishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Media ta'lim darslari berilayotgan axborotlarni qabul qilib olish, o'zlashtirib olish jarayonida ikki yangi komponentlar ishtirokini

ta'minlaydi.

1. Media ta'lim darslarida kompyuterlar universal holda qo'llanishi va ishtiroki bilan xarakterlanadi.

2. An'anaviy texnologiyalar vositalari yoniga dasturli vositalar to'ldiruvchi bo'lib kiradi. U holda ayrim predmetlar, temalarni o'qitishga, o'zlashtirishga qulay muhit yaratadi. Unda ta'lim mazmuni teksti aniq, ravon shakllantirilgan bo'ladi. U ta'lim mazmuni tasvirlangan holda sxema, rasmlar, tablisalar, videofragmentlar, ovoqli, animasion ta'minotlar bilan namoyish etiladi.

Yuqoridagi faoliyatni amalga oshirishda kompyuter va dasturlar bir biri bilan uyg'unlashgan, moslashgan holda bir-birini to'ldirishi kerak; ta'lim maqsadi, mazmuni, shakli, o'qitish metodlari, o'qituvchi va o'quvchi - talabalar faoliyati muvofiqlashtiriladi.

Bunday holda tashkil etilgan media ta'limning didaktik printsiplari, imkoniyatlari kengayadi, boyib boradi. Bu esa ta'limni yangi printsiplari - individuallashtirilgan, faollashtirilgan holda tashkil etishni ta'minlaydi.

Media ta'lim darslarining eng afzallik tomoni shundaki, ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalarning hozirgi axborot oqimlari jadallashayotgan bir vaqtda mustaqil ijod qila olish imkoniyatlari, qobiliyatlarini rivojlantirib boradi. Shu munosabat bilan media darslar mazmunini belgilash, tashkil etishda faqatgina predmet yoki mavzu mazmuniga qarab qolmay, balki uning ta'limiy, tarbiyaviy, umumrivojlantiruvchi tomonlarini ham hisobga olish kerak bo'ladi. Ular axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirishga yo'g'rilgan bo'lmog'i, ya'ni, kerakli axborotni olish qobiliyatini, ularni yangi texnikalar yordamida kayta ishlash, amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi talab etiladi.

Media ta'lim darslari kompyuterlashtirilgan sinflarda, multimediani proektorlar bilan jihozlashda o'tkaziladi.

Kompyuterlashgan sinflarda o'quv faoliyatining namunali-samarali kechishi uchun u erda qo'shimcha joylashtirilgan o'quv stollaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu holat sanitar-gigienik me'yorlarga rioya etish, o'quvchi-talabalarning o'quv faoliyatini boshqa joyda tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

Agar o'qituvchi ko'rgazmali tasvirlardangina foydalansa, ularni bir komplekt kompyuterda ekranga namoyish etish bilan cheklanadi. Sinfdan yoki auditoriyada o'quvchi-talabalar bilan ishlashni quyidagicha tashkil etish mumkin:

- video fragmentlarni frontal ko'rish;

- topshiriq, mashqlarni bajarishda amaliy mashg'ulotlarni individual ishlash;
  - umumiy o'quv loyihalarini modeli eksperimentni bajarishda kichik guruhlarda ishlash;
  - media-darslarni tashkil etishda ham o'quv jarayonining hamma komponentlari o'z aksini topishi va faoliyat kompyuter va kompyutersiz almashinib turishi mumkin;
  - faollashtirish (o'quv materialini takrorlash, materialni birinchi bora o'zlashtirish, kompyuterda yoki kompyutersiz;
  - bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish, o'quv axborotlari blokining mohiyatini bilib, tushunib olish va uni mustahkamlash) kompyuterda yoki uning ishtirokisiz;
  - o'quv materiallarini amalda qo'llay olish, o'quv materialini o'zlashtirganligini nazorat qilish: kompyuter va kompyutersiz variantda;
- Yuqoridagilardan xulosa shuki, media ta'lim ta'lim darslarini tayyorlash, samarali o'tkazish o'qituvchilardan quyidagilarni talab etadi.
- yuqori darajadagi kasbiy mahoratga ega bo'lish;
  - zamonaviy metodik tayyorgarlikka ega bo'lish;
  - o'quvchi-talaba bilan muloqotga kirishish, malakali psixologik, pedagogik bilimlarga ega bo'lish;
  - yuksak ma'naviy, ma'rifiy madaniyatga ega bo'lish;
  - zamonaviy axborot va kommunikasiya texnologiyalarini o'zlashtirib olish va internetdan foydalanish;
  - o'quv faoliyatiga innovasiya, pedtexnologiya, interfaol usullarni o'zlashtirish orqali o'quv jarayonini tashkil eta bilishi talab etiladi.

Nazorat savollari:

1. Masofaviy o'qitish tushunchasiga tarif bering.
2. Masofaviy ta'limning o'ziga xos muhim jihatlariga nimalar kiradi?
3. Masofaviy o'qitishning asosiy tamoyillari.
4. Masofaviy o'qitishning funktsional yo'nalishlari.
5. Tyutor kim va nima vazifani bajaradi?
6. Tyutorning masofadan o'qitishning sifat va samardorligini ta'min etishga qaratilgan funktsiyalarini ko'rsating.
7. Media ta'lim tushunchasiga tarif bering
8. Media ta'lim darslarining afzallik tomoni nimada?

4-BOB. BILIMLARNI O‘ZLASHTIRISHDA TA’LIM TEXNOLOGIYALATNING AHAMIYATI

4.1 Bilimlarni to‘liq o‘zlashtirish texnologiyasi.

Pedagog va talabning dasturli faoliyati ta'lim jarayonidan jamiki ortiq harakatlarni yo‘qotishga, yuqori hamjihatlikni ta'minlashga va pirovard natijada – ko‘zlangan yakuniy natijalarni qo‘lga kiritishga intilishni ifodalaydi. Didaktik jarayonni loyihalashda pedagog "texnolog" sifatida faoliyat ko‘rsatadi: har bir darsda ta'lim maqsadini aniq o‘rnatishi, o‘tilayotgan o‘quv materiallarini mazmunan saralashda talabalarning o‘zlashtirish faoliyati darajalarini, fanni bayon qilishning ilmiy tilini hisobga olishi lozim. Shuningdek, tashkiliy shakllarning mosini tanlab, belgilangan vaqt doirasida samarali didaktik jarayonni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich talabiga mos holda o‘quv-bilish faoliyatini amalga oshirish uchun unga oldindan alohida tayyorgarlik ko‘rish kerak bo‘ladi. Umuman ta'lim jarayoniga oldindan ishlov bermasdan, yakuniy natijalarining ta'lim maqsadiga mos kelishini chamalamasdan, o‘qitish davomida yuzaga keladigan noqulay holatlarga bog‘liq holda boshqarish imkoniyatlarini hisobga olmasdan turib ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish mumkin emas.

Baholash joriy, oraliq va yakuniy nazoratni o‘z ichiga oladi. Joriy nazorat uzluksiz qayta bog‘lanishni ta'minlaydi va odatda baholashsiz o‘tkaziladi, shuning uchun u bilimlarni shakllantirishda ishtirok etadi. Pedagogik texnologiyada qayta bog‘lanish nafaqat o‘qitish jarayonini tuzatib borish uchun, balki o‘quv maqsadlarini aniqlashtirish uchun ham xizmat qilishadi. Yakuniy nazoratda rejalashtirilgan o‘quv maqsadlariga erishganlik darajasi baholanadi.

Reyting nazorati og‘zaki, yozma va test usulida bo‘lishi mumkin:

Og‘zaki va yozma nazorat.

Og‘zaki nazoratning afzalliklariga shaxsiy munosabat, o‘qituvchining o‘quvchi-talaba bilan jonli muloqoti, uning fikrlarini nutq shaklida ifodalashga mashq qildirish, bilimlarni yanada chuqurroq tekshirish maqsadida pedagog tomonidan qo‘shimcha savollar berish imkoniyatlari kiradi. Pedagog tomonidan qo‘yilgan savolga og‘zaki javob berishga tayyorlanish doimo talabning faol fikrlashi bilan bog‘langan.

Og‘zaki javob yaxshi tayyorlangan talabaga o‘zining iqtidorini, qo‘shimcha egallagan bilimlarini namoyish etishga ikmon beradi. Bevosita muloqot tufayli pedagogda savol-javob davomida talabning

bilimlari to'g'risidagi barcha gumonlarni bartaraf etish imkoni bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda og'zaki nazoratda talabalar bilimlarini baholashda ma'lum darajada pedagog shaxsiyatining aks etishi namoyon bo'ladi. Har bir pedagogda talabalarning o'zlashtirish darajalarini baholashda doimo xolis va shaxsiy munosabat bir vaqtning o'zida ro'yobga chiqadi. Yuqorida tilga olganimizdek, xorijda olib borilgan ko'p sonli tadqiqotlar ko'rsatadiki, "qisqa vaqt oralig'ida bir - biridan mustaqil ravishda bitta o'quvchi-talabani bitta bilimlar sohasida bitta o'quv maqsadlarida tekshirish ikkita imtihon oluvchi bahosining mos kelishi faqat 40-60% hollarda mos kelgan". Bunda bitta imtihon topshiruvchi bir imtihon oluvchida eng yuqori bahoni, boshqasida esa eng past bahoni olgan.

Shuningdek, turli pedagoglar tomonidan bitta yozma nazorat ishiga qo'yilgan baholarning ancha farq qilishi ham tasdiqlangan.

Shunday qilib, talabaning yozma va og'zaki nazoratda olgan bahosi ba'zan xolisona bo'lmaydi. Talabaning bahosi, odatda, nafaqat uning bilimlari darajasiga bog'liq bo'ladi. Bilimlarni baholash amaliyotida pedagoglar guruhning o'rtacha darajasini mo'ljalga oladi. Shuning uchun kuchsiz guruhlarda baholar odatda ko'tarilgan, kuchli guruhlarda pasaytirilgan bo'lib chiqadi.

Yozma nazorat o'quv materialini o'zlashtirish darajasini hujjatli tarzda o'rgatish imkonini beradi, shuningdek, o'quvchi - talabaga o'z fikrlarini qog'ozda bayon qilish imkonini beradi. Ikki-uch mustaqil ekspertlarni ishlarini tekshirish uchun jalb qilish bilan o'tkaziladigan tashqi yozma nazorat aniq mezonlar bo'lgan taqdirda ob'ektiv bahoga yaqin baholashga imkon beradi. Ammo bilimlarni og'zaki va yozma nazorat qilishning an'anaviy usuli ma'lum kamchiliklarga ham ega:

- imtihonda o'quvchi-talaba berilgan biletning 3-4 savoliga javob beradi, baho esa butun o'quv fanini bilish uchun qo'yiladi;
- farq qilish qobiliyati kuchsiz bo'lgan 5 ballik shkala ishlatilgan;
- og'zaki va yozma nazorat har doim ham bilimlarni baholashning ob'ektivligini, aniqligini va ishonchliligini ta'minlamaydi;
- og'zaki so'rov ko'p o'quv vaqti sarflanishini talab qiladi, yozma ishlar pedagoglarning ularni tekshirishga ko'p mehnat sarflashlari bilan bog'liq.

So'nggi yillarda pedagogika fanida bilimlarni og'zaki va yozma nazorat qilish ob'ektivligini, ishonchliligini etarlicha oshirish usullari ishlab chiqilyapti. Ammo shuni hisobga olganda ham bilimlarni og'zaki va yozma tekshirish etarlicha texnologik emasligicha qoladi, ularni

kompyuterlar yordamida avtomatlashtirish qiyin. Bu nisbatda bilimlarni test usulida nazorat qilish ulardan bir necha marta ustun turadi.

2. Test (inglizcha–sinash) – bu biror bir faoliyatni bajarish uchun ma'lum darajadagi bilimni egallashga qaratilgan topshiriqlardir. Testning to'g'ri bajarilganligini o'lchash va baholash maqsadida har bir testga ekspert metodi yordamida etalon ishlab chiqiladi. O'z etaloniga ega bo'lmagan har qanday test, odatdagidek, bajarilish sifati haqida sub'ektiv mulohaza yuritish evaziga xulosa chiqaruvchi nazorat topshirig'iga aylanib qoladi.

Test nazoratlari va uning afzalliklari:

a) etarli tarzda tuzilgan pedagogik test natijalari nazorat o'tkazayotgan shaxsga bog'liq bo'lmagan xolis pedagogik o'lchov quroli hisoblanadi;

b) test o'quv mavzularining barcha asosiy mazmunini qamrab olishi mumkin, o'qitish natijalarini test usulida o'lchash barcha tekshiriluvchilarga baravar qo'llanadigan oldindan ishlab chiqilgan mezon asosida aniq va ishonchli baho beradi;

v) test nazorati texnologiyalashuvchan, u nisbatan qisqa vaqt ichida ma'lum o'quv mavzulari o'zlashtirilishining to'la nazoratini kam kuch va vositalar sarflab o'tkazish imkonini beradi.

g) test nazorati kompyuterlar yordamida oson avtomatlashtiriladi. Bu pedagogik test o'tkazishning asosiy afzalliklaridan biridir.

To'g'ri tashkil qilinganda pedagogik test talabalar bilimlarini xolis baholash samarasini beradi, chunki bu baho uni qo'yayotgan odamga bog'liq bo'lmaydi. U barcha tekshiriluvchilarga bir xil qo'llanadigan qilib tuzilgan mezon bo'yicha to'g'ri echilgan test topshiriqlari foizi asosida aniqlanadi. Shuning uchun pedagogik test to'la asos bilan o'qitish natijalarini aniq va ishonchli baholashga imkon beradigan pedagogik o'lchov quroli deb ataladi. Ammo bunday baholash faqat ilmiy talablarga rioya qilingan holda tuzilgan, tekshiriluvchan va me'yoriga etkazilgan sifatli test tufayligina amalga oshirilishi mumkin.

Pedagogik testlardan foydalanilganda ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida o'qitish sifatini so'zsiz oshirish mumkin bo'lgan etarli ijobiy imkoniyat mavjud. Test o'tkazish o'qitishni olib borish va uning natijalariga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Sifatli testlar bilish faolligini oshirishga qodir, ular talabalar faoliyatida yuqori mo'ljallarni belgilaydi, aksincha, yomon tuzilgan testlar ta'lim jarayonida aks samara berishi mumkin.

Bilimlarni o'zlashtirish nazoratining yangi, ilg'or vositalarini kiritadigan reyting tizimidan samarali foydalanishni o'rganish ham juda muhimdir. Talabalar bilimlari sifatini nazorat qilishning reyting tizimi deganda har bir talabani o'qitishning borishi va natijalarini baholashga bir xil shaklda yondashuvning o'zaro bog'liq ko'rsatmalari va qoidalar majmuasi tushuniladi.

Oliy o'quv yurtlarida reyting nazorati tarkibida quyidagilar ifodalanadi:

- nazorat turlari (joriy, oraliq va yakuniy);
- nazorat usullari (og'zaki, yozma, pedagogik test o'tkazish, ma'lum amallarni bajarish);
- davriylik va o'qitish davri mobaynida baholashlarning eng kam soni;
- baholash mezonlari;
- o'qitilayotgan fan bo'yicha yakuniy bahoga talabani ayrim baholarini birlashtirish qoidalari;

- natijalarni rasmiylashtirish qoidasi va boshqa ko'rsatmalar;

Oliy o'quv yurtlarida reyting tizimini kiritishning maqsad va vazifalari, odatda quyidagi natijalarga erishish uchun shart-sharoitlar yaratishdan iborat:

- talabalar tomonidan davlat ta'lim standartlari talabalarining o'zlashtirilishi;

- bilimlarni baholashning xolisligi va uzluksizligini ta'minlash;

- talabalaridagi bilish faoliyatining faollashuvi, ularda o'qishda yutuqlarga erishishga intilishning shakllanishi, ta'limga musobaqa hissini kiritish, mustaqil ishga muntazam jalb qilish;

- o'qish jarayonidagi yutuqlar bo'yicha talabalar o'rnini aniqlash bilan o'quv faoliyati natijalarini muvofiqlashtirish, ularni o'qishdagi yutuqlari uchun rag'batlantirish;

- o'qitish natijalarining taqqoslanishini ta'minlash.

Talabalar bilimlarini baholashning ilg'or reyting tizimi quyidagi asosiy talablarga javob berishi kerak:

- uzluksiz ta'lim bosqichining o'ziga xosligini inobatga olishi;

- o'quv fanining alohida qismlarini emas, balki yalpi nazoratini amalga oshirishi;

- talabalarni o'qishdagi yutuqlari bo'yicha yaxshiroq tabaqalash maqsadida baholarning ko'p balli mezonlari qo'llanishi;

- pedagog tomonidan qo'yiladigan birlamchi baho murakkab matematik hisoblashlar bilan bog'liq bo'lmasligi (o'quv vaqtining

sarflanishini talab etadigan). U pedagog tomonidan o'quv muassasasida oldindan ishlab chiqilgan mezonlar asosida qo'yiladi;

- har bir o'quv yurtining uslubiy idorasi ma'muriyat ko'rsatmalari asosida yoki o'zining qaroriga binoan natijalari yakuniy reyting baholashga kiradigan, o'qitish davridagi barcha predmetlar bo'yicha og'zaki, yozma va test nazoratlarining eng zarur majburiy sonini o'rnatadi;

- oliy o'quv yurtining reyting tizimlari ma'lum bosqich chegarasida o'qitish natijalarining taqqoslanish imkonini ta'minlashi va boshqalar.

Ma'lumki, bir xil sharoitda tegishli metodikalar va mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanib o'qitganda o'quvchi-talabalar turli darajadagi o'zlashtirish ko'rsatkichlariga ega bo'lishadi. Buning asosiy sababi ular qobiliyatlarining turlichaligidir.

B.Blum o'tkazgan tadqiqotlarida yuqori qobiliyatli yuqori natijalarni, o'rtacha darajadagilar o'rtacha ko'rsatkichlarni berishligi aniqlandi. Bunda vaqt sarfi ham turlicha ekanligini ko'rish mumkin: qobiliyatli o'quv materialini o'zlashtirish uchun eng kam vaqt, "o'rtacha" lar uchun ulardan ko'proq vaqt, "bo'sh" lar uchun eng ko'p vaqt zarur bo'lar ekan. Mavjud ta'lim tizimidagi hamma bolalar uchun bir xil teng vaqt, teng sharoitdagi ta'lim jarayoni biz xohlaymizmi-yo'qmi "kuchlilar", "o'rtachalar" va "bo'shlar" ni vujudga keltiraveradi. An'anaviy ta'limda ushbu nomuvofiqlikdan chiqishning ikki yo'li mavjud; birinchisi – ikkinchi yil qoldirib o'zlashtirish darajasiga erishtirish; ikkinchi yo'l – guruh talabalarini gomogen guruhlariga ajratish yo'li bilan ta'limda yuqori samaradorlikka erishish.

B.Blum an'anaviy ta'limdan farqli ravishda, ta'lim sharoitining eng optimal sharoitini tanlash, birinchi navbatda o'qish sur'atini oshirish orqali to'la o'zlashtirishga erishish mumkinligi g'oyasini ilgari suradi. Bunday sharoitda "kuchli" va "bo'sh"lar o'rtasidagi o'zlashtirish farqi keskin kamayadi. To'la o'zlashtirish modelida mavjud o'quvchi-talabalar guruhining hammasi yuqori natijalarga erishishi uchun o'quv maqsadlaridan kelib chiqadigan natijalar tegishlicha yuqori darajalarda ifolanishi kerak.

Toifa

(darajalar)

Talaba faoliyati

Dalillarni bilish va ularni tanlash usulini bilish, rivojlanish qonuniyatlarini bilish, baholash mezonlarini bilish, umumiy tushuncha, qonun-qoidalarni bilish

BILISH

TUSHUNISH

Anglash, o'z so'zi bilan ifodalash, bir til (tizim)dan

boshqasiga (masalan, matematik tildan og'zakiga yoki aksincha) aylantiradi, formula, sxema va diagrammalarni talqin qila oladi.

QO'LLASH Bilimlarni amaliyotda qo'llash (masala yoki misol echish, mehnat operatsiyalarini bajarish, vaziyatlarni hal qilish, qonun-qoidalaridan foydalanish).

TAHLIL Bir butun tushuncha, qonun-qoidalarni qismlarga ajratish, ular orasidagi o'zaro bog'liqlikni va munosabatlarni o'rnatish, yaxlitlikni tashkil etuvchi tamoyillarni aniqlash.

SINTEZ Yangi tarkib hosil qilish maqsadida berilgan qismlarni umumlashtirish, insho rejasini tuzish, berilganlarga asoslanib yaxlit qiyofani yaratish. Berilgan mehnat operatsiyalariga asoslanib yaxlit texnologik jarayonni loyixalash.

BAHOLASH Munosabat bildirish, xulosa yasash; muayyan mezonlarga asosan yoki bu faoliyat qonun-qoida, tushunchalarning ahamiyatini baholash

Pedagogik texnologiyalar ta'limda reproduktiv o'zgarish darajasini egallashni kafolatlaydi. Talaba produktiv (mahsuldor) va ijodiy o'zlashtirish darajalarini egallashda an'anaviy metodikadagi o'qitishning muammoli usul va metodlaridan unumli foydalanadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaratishda an'anaviy o'qitish metodikasidagi boy tajriba va ilg'or pedagogik jarayonlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Pedagog kurs (bo'lim, bob)ni loyihalashtirishga kirishar ekan, eng avvalo, mezonni to'g'ri aniqlashi, ushbu modelda ishlashning asosiy holatini hisoblashni bilishi zarur. Shundan keyin kurs maqsadlarini toifalashtirish, maqsadlaridan aniqlashtirilgan natijalar olinishini ketma-ketlikda ishlab chiqish va ularga mos ravishda diagnostik testlar tayyorlanishi, o'qituvchi (pedagog) o'rganiladigan materialni qismlarga bo'lib o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv birliklarini aniqlashi, ularni tahlil qilishi va o'rganish bo'yicha qayta ishlab chiqishi lozim. O'quv birliklari aniqlangach, ularni o'rganishda qanday natijalarga erishishni birma-bir aniqlash, erishilgan natijalarni tekshirish uchun diagnostik xarakterdagi test nazoratlarini o'tkazishi va bu nazorat natijalari baholanmasligi kerak. Bunda faqatgina "o'rgangan", "o'rganmagan" mezonlarida baholanadi va zarur tuzatishlar kiritib boriladi.

Navbatdagi bosqichda har bir test javoblaridagi xato va kamchiliklarni tuzatish bo'yicha o'quvchi-talabalar uchun yangi bo'lgan o'quv metodikasiga oid qayta o'rganishni tashkil etadi. Ushbu metodikani amalga oshirish quyidagi ketma-ketlikda kechadi.

1. Kirish qismi: o'quvchi-talabalarni to'la o'zlashtirish metodikasida ta'limga tayyorlash va ularda rag'batni vujudga keltirish.

2. To'la o'zlashtirishga yo'naltirilgan holda har bir o'quv birligi bo'yicha o'qitish.

3. Har bir o'quvchi-talabada o'quv materialining to'la o'zlashtirilganligini baholab borish.

4. Har bir o'quvchi-talabaga qo'yilgan bahoni izohlash.

Loyihalashtirilgan o'quv jarayonining birligi ikki kichik loyihaga ajratiladi. Birinchi qismida an'anaviy ta'limdagidek tushuntirish, ko'rsatish, izohlash, asoslash, tushunchalarni shakllantirish, ularni bilish, amalga tatbiq qilish kabilar aniq ifodalangan maqsadlar asosida olib boriladi.

Loyihaning ikkinchi qismida har bir o'rganilgan o'quv birligi bo'yicha joriy test sinovlari olinadi. Test sinovlari diagnostik ahamiyat kasb etib, teskari aloqa vazifasini o'taydi, uni o'tkazishdan maqsad tuzatishlar kiritish, to'ldirishlarni amalga oshirishdan iborat bo'lib, buning uchun qo'shimcha o'quv tadbirlari belgilanadi.

Test natijalariga ko'ra o'quvchi-talabalar ikki guruhga ajratiladi: to'la o'zlashtirishga erishganlar va to'la o'zlashtirishga erishmaganlar guruhi.

O'quv birliklarini to'la o'zlashtirmagan o'quvchi-talabalar o'qituvchi (pedagog) rahbarligida ushbu o'quv birliklarini o'rganishni davom ettiradi. Ular bilan qo'shimcha tuzatish ishlari tashkil qilinadi va yo'l qo'yilgan kamchiliklar aniqlanadi hamda kamchiliklarni tuzatish uchun mashg'ulotlar olib boriladi. Bu mashg'ulotlar takroriy bo'lgani uchun uni bayon qilishda yangi usullardan foydalanish va ko'rgazmali qurollar va o'qitishning texnika vositalarini ishlatish, individual ishlardan foydalanish orqali ushbu guruh to'la o'zlashtirishga olib chiqiladi. To'la o'zlashtirishga erishganlar uchun qo'shimcha topshiriqlar beriladi, ular navbatdagi o'quv birligiga o'tkazilmaydi. Navbatdagi o'quv birligini o'rganishga ikkala guruh ham birga kiradi.

O'z navbatida o'quvchi-talabalar o'quv elementini qaysi darajada o'zlashtirishlari yoki qanday mahorat bilan bajarishlari kerak? Bu savolga psixologlar tomonidan yaratilgan faoliyat nazariyasi javob beradi. Har qanday faoliyat inson tomonidan oldin o'zlashtirib olingan

axborotlar yordamida amalga oshiriladi. Axborotlardan foydalanish xarakteriga qarab faoliyatning ikki ko'inishini farqlash mumkin: nomahsul va mahsuldor. Ularning bir-biridan farqi shundaki, nomahsul faoliyatida inson o'ziga ma'lum bo'lgan harakat qoidalaridan foydalanadi va bu jarayonda har qanday yangi axborotlar yuzaga chiqmaydi, chunki u faqat oldin o'zlashtirgan usullarni qaytadan ishlab chiqadi.

Talabalar mahsuldor faoliyatni bajarishda doimo yangilikka duch keladi yoki yangi ob'ektlar, hodisa va jarayonlar, faoliyat metodlari vujudga keladi. Har ikki faoliyat turi ham mustaqil ravishda yoki tashqaridan ko'rsatilgan ta'sir yordamida bajariladi. Nomahsul faoliyat yo'riqnoma, lug'at orqali yoki harakatlarni bajarish qoidalari to'g'risida boshqa bir axborot manbalari asosida ko'rsatmasiz bajarilsa, mahsuldor faoliyat ma'lum metodik ko'rsatmalar ostida bajarilishi mumkin.

Talabalarni zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, raqobatbardosh kadrlar qilib tayyorlash maqsadida quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

1. O'quv-tarbiya jarayoni va pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirish va demokratizatsiyalash, hamkorlik pedagogikasiga asoslanish.

2. O'quv-tarbiya jarayonida didaktik o'yin, muammoli, modulli ta'lim, loyihalash va hamkorlikda o'qitish texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning yakka tartibda va kichik guruhlarda mustaqil va ijodiy ishlarini tashkil etib, ularni o'z o'quv-bilish faoliyatining sub'ektiga aylantirish.

3. Talabalarning mustaqil ishi va tahsilini rejali, bosqichma-bosqich, evolyusion tarzda tashkil etish.

4. Talabalarning bo'lajak mutaxassislik faoliyatiga ilmiy-metodik jihatdan tayyorgarligini tahlil qilish, ularda ko'nikmalar shakllanishini hisobga olgan holda har bir talabaga o'zini o'zi rivojlantirishning individual ish rejasini tavsiya etish.

5. Ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarish, talabalarda mustaqil tahsil olish va mustaqil fikrlashni shakllantirishga imkon beradigan zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini ongli tanlash va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini egallashiga erishish.

6. Talabalarning bitiruv malakaviy ishlari mavzularini o'quv-tarbiya jarayonining dolzarb muammolariga bag'ishlash orqali izchil va muntazam ravishda o'z saviyasini oshirish va faol ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishiga zamin tayyorlash.

Talabalarning ilmiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishda ularning ilmiy dunyoqarashi va ilmiy nazariy tayyorgarligiga asos bo'ladigan ijtimoiy-gumanitar va mutaxassislik fanlarini o'qitishda kasbiy yo'naltirilganlik, umumkasbiy fanlarni o'qitishda g'oyaviy yo'naltirilganlikni amalga oshirish, kasbiy tayyorgarlikni shakllantiradigan pedagogika, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, psixologiya kabi o'quv kurslari o'rtasida uzviylikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, ta'lim jarayoni ham maqsadga muvofiq ravishda boshqariladigan tizim hisoblanadi. Har qanday tizimni maqsadga muvofiq boshqarish esa o'z navbatida, faqat teskari aloqa vositasida amalga oshiriladi. Ta'lim jarayonida teskari aloqa sifatida talabalarning bilim darajalarini nazorat qilish va baholash qabul qilingan. Mazkur masala ta'lim jarayonining ajralmas qismi sifatida o'zining ko'p asrlik tarixiga ega bo'lib, bu sohada etarlicha ilmiy-uslubiy tadqiqotlar o'tkazilgan.

Ta'lim jarayonining yana bir muhim sohasi borki, bu soha ta'lim jarayonini boshqarishni yanada takomillashtirish imkonini beradi. Bu masala har bir yangi o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilimlarning undan avval o'zlashtirilgan bilimlar darajasiga bog'liqligidir. Agar navbatdagi o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilimlarni undan oldingi o'zlashtirilgan bilimlar asosida prognoz etish masalasi ilmiy-uslubiy jihatdan hal etilsa va amaliyotda qo'llansa, bu hol, birinchidan, o'qituvchilar uchun har bir talabaning navbatdagi bilish faoliyatini boshqarishda katta imkoniyatlar yaratadi. Ikkinchidan, har bir talaba o'zini o'zi nazorat qilish imkoniga ega bo'lib, o'z faolligini oshiradi.

Bugungi kunda mutaxassis tayyorlashda talabalarning turli fanlardan, shu jumladan, pedagogik va kasbiy uslubiyotlar bo'yicha bilim, iqtidor va ko'nikmalarini shakllantirish jarayonini nazorat qilish muhim o'rin egallaydi.

To'g'ri tashkil etilgan nazorat talabalarni olinayotgan bilimlarini yanada chuqurlashtirish va eng asosiysi, ularning shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish uchun turli vositalarni tanlash imkonini beradi. Talabaning o'quv faoliyatiga ta'sir etishning ikki qirrasida bor. Birinchisi-pedagog qo'llayotgan usul va metodlar bo'lsa, ikkinchisi pedagogning faqat shaxsiy xislatlariga bog'liq bo'lgan ta'sir etish vositalaridan foydalanishdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limning uzluksiz takomillashishida o'quv-tarbiya jarayonlarining usul va metodlarini

yanada mukammallashtirish va talabalar o'quv faoliyatini boshqarish masalalari uzluksiz echimli muammolar qatoriga kiradi.

Ta'lim jarayonida bilim, iqtidor va ko'nikmalar shakllanganligini nazorat qilish muhim o'rin egallaydi. O'tkazilgan tajribalarga va o'quv adabiyotlarida izohlangan ilg'or uslublarga asosanib nazoratning mezonini va bajaradigan funktsiyalarini quyidagicha belgilash mumkin:

Nazoratning diagnostik funktsiyasi.

1. Nazorat natijasida bilim, iqtidor va ko'nikmalarning shakllanganlik darajasi aniqlanadi.

2. Nazoratning talabalarda bilim olishga ishtiyoqini o'stirish funktsiyasi. Nazorat natijasida talabalarda o'z bilim, iqtidor va ko'nikmalarini yanada takomillashtirish ehtiyoji uyg'onadi.

3. Nazorat jarayonida talabalarining shaxsiy xususiyatlari shakllantiriladi va, eng asosiysi, rivojlantiriladi. Rivojlanish-aqliy va jismoniy faoliyatning birligida ko'proq namoyon bo'ladi.

4. Nazorat jarayonida talabalar o'z bilimlarini mustahkamlaydi. O'quv materialini yanada chuqur o'zlashtiriladi, hodisalar o'rtasida yangi bog'lanishlar o'rnatiladi, shu bilan aqliy faoliyat yanada takomillashadi.

5. Nazoratning tarbiyaviy funktsiyasi. Nazorat jarayonida talabalarining psixologik ijobiy xislatlari shakllanib bormog'i lozim.

6. Nazoratni baholash funktsiyasi. Nazorat natijasida sifat o'zgarishlarining me'yori aniqlanadi.

7. Nazorat – ko'p qirrali murakkab jarayon. Nazorat talabalarda doimo jonli qiziqish, kuyunish, ayanch, xursandchilik hislarini uyg'otib, aqliy faoliyatni faollashtiradi. Yuqorida ko'rsatilgan funktsiyalar bir-biriga uzviy bog'langan holda yuz beradi.

To'g'ri tashkil qilingan o'z-o'zini nazorat esa o'quv materialini o'zlashtirishga ijodiy va tanqidiy yondashish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, yangi predmet o'rganilayotganida bundan oldingi o'quv predmetlarida o'zlashtirilgan bilimlarning darkorligida ko'rinadi. Talabalar mustaqil ishlab etishmaydigan bilimlarini to'ldirib borsa yaxshi, ammo o'zini o'zi nazorat qila olmaydigan talabalarining yangi mavzuni o'zlashtirishi ancha murakkab kechadi. Shuning uchun ham oliy o'quv yurtlarida ishlaydigan pedagoglar yangi predmet va yangi mavzuni boshlashdan oldin talabalarining yangi dasturni o'zlashtirishga qanchalik tayyorligini aniqlash maqsadida dastlabki nazoratni amalga oshirishlari kerak bo'ladi.

Nazoratning joriy, oraliq, yakuniy kabi 3 ta turi va yozma, og'zaki va test sinovlari hamda turli amaliy shakllari mavjud.

Nazoratning turli testlar orqali amalga oshiriladigan shakli ko'pgina ustunliklarga ega. Pedagog olimlar I.Y.Tursunov va U.N.Nishonaliyevlarning ma'lumotlariga qaraganda, testlar orqali quyidagi imkoniyatlar yaratiladi:

- talabalar nazariy va amaliy bilimlarining darajasini ob'ektiv sharoitda aniqlash imkonini beradi;
- bir vaqtning o'zida bir guruh yoki ko'p sonli talabalar bilimni nazorat qilish mumkin;
- barcha talabalarga bir xil murakkablikdagi savollar berilib, hammasiga bir xil sharoit yaratiladi;
- test natijalarini o'qituvchi tezlikda tekshirishi mumkin;
- turli guruh talabalari bilimni solishtirib qo'llanayotgan metodning samaradorligini aniqlash mumkin;
- ta'lim jarayonining kamchiliklarini aniqlash mumkin.

Ko'pgina oliy o'quv yurtlarining talabalari fanlarni mustaqil o'zlashtirishni kompyuterlar yordamida tashkil qiladi. Kompyuterlar yordamida tashkil qilishning asosiy manbalaridan biri zamonaviy talablarga javob beradigan o'quv-nazorat dasturlari ta'minotini yaratishdan iborat. Kompyuter zamonaviy texnika vositasi sifatida ular yordamida talabalar nazariy bilim asoslari bilan qurollanishiga yordam beradi, o'quv materialini faol o'zlashtirishga, egallangan nazariy bilimlarni amalda tatbiq qila olishga o'rgatadi hamda talabalar o'zlashtirish darajasini tez va haqqoniy aniqlashda qulay vosita bo'lib xizmat qiladi.

Keyingi yillarda ta'lim-tarbiya jarayonining ko'pgina elementlarini kompyuterlashtirish bo'yicha, ya'ni o'quv materialini bayon qiluvchi o'qitish dasturlari, tasavvur qilish qiyin bo'lgan jarayonlarni namoyish qiluvchi dasturlar, talabalar o'zlashtirish darajalarini har xil usullarda nazorat qiluvchi dasturlarni amaliyotga tatbiq qilish kabi bir qator ishlar amalga oshirildi. Ammo ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish uchun mo'ljallangan dasturlar yaratishga va ulardan keng foydalanishga etarlicha e'tibor berilmayapti. Ushbu masalalarni hal qilish maqsadida talabalar mustaqil ravishda bilim olishi va o'zlashtirish darajalarini aniqlash kompyuter dasturi yaratilgan bo'lib, undan foydalanish natijasida talabalar fanlarni mustaqil tarzda o'zlashtirishlari bilan birga, o'z bilim darajasini aniqlashga ham erishishadi. Dasturdan foydalanish sodda bo'lib, unda xuddi Windows operasion tizimida ishlagandek ishlash imkoniyatiga ega bo'lamiz. Dastur ishga tushirilgach, u bilan ishlash bo'yicha ko'rsatma oynasi hosil bo'ladi. Ko'rsatma bilan

tanishib bo'lgach, talabalar tanlagan ko'rsatmalari bo'yicha bir necha oynalar birin-ketin hosil bo'ladi. Dastur oynalaridan eng asosiylaridan biri "o'quv dasturi" bo'limi bo'lib, buni tanlash orqali

"Mavzuni tanlash" oynasi hosil qilinadi. Talaba bu oynadan ketma-ket fakultet, kafedra, fan va mavzu nomlarini tanlashi, so'ng oynadagi "mavzuni o'qish" bo'limi ustida "sichqoncha" tugmasini bosishi zarur. Natijada talabadan ismi, sharifi va guruh raqamini kiritish so'raladi. Bu ma'lumotlar kiritilgandan so'ng "davom etamiz" ko'rsatmasi tanlanadi hamda talabadan

"Kerakli mavzuni tanlash" va "Mavzu bo'yicha test sinovi" bo'limlaridan birini tanlashni talab qiluvchi navbatdagi oyna hosil bo'ladi. Talabalar xohishiga ko'ra ushbu bo'limlardan birini tanlashi mumkin.

Dasturda talabaning mavzuni o'zlashtirish darajasini hisobga olishda reyting tizimi e'tiborga olingan bo'lib, agar talaba 55% dan ortiq o'zlashtirishga erishsa, boshqa fanni (yoki mavzuni) tanlashi va o'z bilim darjasini aniqlashi yoki mavzuni qayta o'rganishga va o'z bilim darajasini aniqlashga erishishi mumkin. Talabalarining mavzuni mustaqil o'zlashtirganlik darajasini tahlil qilish uchun "mavzuni tanlash" oynasidagi

"Ma'lumotlar ombori" bo'limi tanlanadi. Natijada "tekshiruv oynasi" hosil bo'ladi va kerakli parolni kiritish so'raladi. Kerakli parol kiritilgandan so'ng, "tekshiruv" oynasidagi "yangi parol kiritish", "Parolni tasdiqlash", "bazani tozalash", "omborga kirish", "hisobotlar" va "chiqish" kabi bo'limlar ishchi holatda bo'ladi. Oynaning "hisobotlar" bo'limi orqali dasturdan mustaqil shug'ullangan talabalar haqidagi ma'lumotlarni olish mumkin. Bu dasturning qulaylik tomoni shundaki, fan bo'yicha tayyorlanadigan didaktik materiallar (nazariy ma'lumotlar va test savollari) Word dasturida tayyorlangan bo'lsa, uni o'qish imkoniyatiga ega. Ushbu dasturdan ixtiyoriy fanlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishda foydalanish mumkin. Buning uchun fanlar bo'yicha tayyorlangan didaktik materiallar ushbu dastur bazasiga kiritilsa va dasturga bog'lansa, mashg'ulot sifati yanada yaxshilanadi, talabalar kompyuter orqali mustaqil tarzda bilim olishga erishadi.

Xorijda olib borilayotgan tadqiqotlarda o'quvchi-talabalar faoliyatini shakllantiradigan reproduktiv-esda qolganlarni tiklashga oid o'zlashtirishdan tashqariga olib chiqishga harakat bo'lyapti. Amerikalik ruhshunoslar-R.Gane va L.Briggslar (1979) aniq o'quv maqsadlariga erishishga yo'naltirilgan va shu bilan birga mahsuldor tafakkur

darajalariga erishishga rag‘batlantiruvchi unsurlarni o‘z ichiga olgan quyidagi dars qurilmasini tuzishni taklif qilishgan, dars o‘tishning bu usuli xususiy o‘quv maqsadlariga erishishga hamda fikrlash (tafakkur)ning mahsuldor darajasini rag‘batlantirishga qaratilgan:

- o‘quvchi-talabalar diqqat-e‘tiborini bir joyga jamlash;
- o‘quvchi-talabalarni dars maqsadlaridan xabardor qilish;
- zaruriy bilim va mahoratlarini yodda saqlab qolish ko‘nikmalarini egallash zarurligini uqtirish;

- ma‘lum aks-sado qabilida, ya‘ni qiziqish uyg‘otadigan va ularni harakat qilishga undaydigan o‘quv materialini taqdim qilish;

- o‘quvchi-talabalarining o‘quv materialidan ta‘sir lanib qiladigan aks-sado qabilidagi javoblarini yuzaga keltirish;

- fikrlash faoliyatiga ta‘sir qilish, olingan bilimlar va mahoratning mustahkam bo‘lishiga erishish;

- o‘quvchi-talabalar faoliyatini rag‘batlantirish.

Ingliz olimi A. Romishevskiy pedagogik texnologiya metodining quyidagi variantini tavsiya etadi:

1. O‘quvchi-talabalarni kerakli bilimlardan xabardor qilish.

2. Esda qolganlarni tiklashga doir mahoratni shakllantirish.

3. O‘quvchi-talaba bajaradigan ish-harakatni yaxlit holda va qismlari bo‘yicha namoyish etish.

4. Malaka hosil qilishni soddalashtirish (berilgan vazifani bo‘laklarga bo‘lib bajartirish).

5. O‘quvchi-talaba mustaqil bajarayotganidan xabardor bo‘lib, uni rag‘batlantirib borish.

6. Mahsuldor, izlanuvchan davrga o‘tish.

7. Turli xil muammoli vaziyatlarni tashkil etish va yangi hamda o‘ziga xos masalalarni echish.

8. O‘quvchi-talabalar o‘z faoliyatini tahlil qilishlari, o‘qituvchi (pedagog) ham o‘z navbatida ularning vazifani qanday bajarganliklarini guruhda muhokama qilishlari.

Amerikalik ruhshunos olim F.S. Keller oliy o‘quv yurtlari uchun pedagogik texnologiyalarning individuallashtirilgan o‘qitish tizimini taklif qildi.

F.S. Keller rejasining o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- o‘quv materialining mazmunini to‘liq o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan, avvalgi bo‘limga qo‘yilgan talablarni o‘zlashtirishni o‘z ichiga oluvchi usulni keyingi bo‘limga o‘tishning bevosita sharti deb qaralishi:

- o'quvchi-talabalar har qaysisining o'z o'zlashtirish sur'atiga mos ravishda alohida-alohida ishlashlari;
- va'z-ma'ruzalardan faqat motiv hosil qilish va o'quvchi-talabalarni umumiy yo'naltirish maqsadlaridagina foydalanish;
- chop etilgan o'quv axborotlarini bayon qilish uchun nashr etilgan o'quv qo'llanmalaridan foydalanish;
- o'quv materialining qanday o'zlashtirilganligini aniqlashda yordamchi - assistent (aspirant, a'lochi talaba)lar kuchidan foydalanish.

Har bir o'qitilayotgan fan (har qaysi o'rgatilayotgan bo'lim yoki bob yuzasi)dan o'quvchi-talaba ma'lum yo'l-yo'riq oladi. Bunda bo'lim yoki bobning maqsadlari ko'rsatilishi, o'quv ishlarining ma'lum turlari tavsiya qilinishi, o'quvchi-talaba o'zini-o'zi tekshirishi va nazorat savollarining ro'yxati keltirilishi kerak. O'quvchi-talabalarga o'quv faoliyatining turlari va ishlash tartibini erkin tanlash imkoni beriladi. O'zlashtirilgan bob, bo'lim bo'yicha imtihondan avval har bir o'quvchi-talabani yordamchi assistent o'qituvchi ishlab chiqqan aniq talab va mezonlarga mos holda (materialning to'liq yoki noto'liq o'zlashtirilganligiga qarab "o'tdi", "o'tmadi" shaklida sinovdan o'tkaziladi) baholanadi. Qoniqarsiz baho olishganida yordamchi tavsiyasiga ko'ra o'quvchi - talabalarga qo'shimcha materialni o'zlashtirilishi yuzasidan tavsiyalar beriladi. Sinovdan o'tish keyingi bo'limni o'rganish uchun o'ziga xos ruxsatnoma bo'lib xizmat qiladi. Ma'ruzalar soni ko'p bo'lmaydi (bir semestrda 6 tagacha), ularga qatnashish majburiy emas.

Kellerning rejasi AQSh oliy o'quv yurtlarida keng tarqalgan, u erda ham tabiiy-ilmiy hamda gumanitar-ijtimoiy fanlar o'qitishda qo'llaniladi. 70 - 80-yillarning o'rtalarida o'tkazilgan pedagogik tajribalar Keller rejasini o'qitishning an'anaviy turlariga qiyoslaganda o'qituvchi (pedagog) tomonidan o'quv yurtlariga qo'yilgan o'quv vazifalarini amalga oshirishda yuqori samarador ekanligini tasdiqladi.

V.Guzeev Rossiya Federasiyasida asosiy tarkibiy qismlari umuman olganda quyidagilar hisoblanuvchi integral pedagogik texnologiyani ishlab chiqdi va uning asosiy qismlari, umumlashgan holda quyidagilardan iborat:

1. O'qitishning har bir ixtisos-mutaxassisligi uchun tashxisli va o'ylanganlarni amalga oshirishga mo'ljallangan maqsadlarning ko'p darajali tizimlari rejalashtirilgan o'qitishning natijalari ko'rinishida taqdim etiladi.

2. Ta'lim jarayonining yirik tuzilmasi darslar bloki bilan eng kichik birliklar sifatida birlashtirilib, ta'lim mazmunining katta birligini tashkil etadi.

3. Guruhlar tarkibi va faoliyatida aniq qurilgan dinamika - rivojlanish sur'ati bilan guruhli o'rgatish jarayonining muvaffaqiyatli monitoringi asosida har bir qadami avvalgilarning natijasiga bog'liq ravishda loyihalashtiriladi.

4. Ta'lim jarayonini boshqarish va o'qitish jarayoni kompyuterlar yordamida amalga oshiriladi.

O'quv-tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan o'z o'rnida foydalanish talabalarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini orttiradi, bilish faoliyatini faollashtiradi, o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligi yuqori darajada bo'lishiga imkon yaratadi.

Nazorat savollari:

1. Bilimlarni to'liq o'zlashtirish texnologiyasi.
2. Og'zaki va yozma nazoratlari va uning afzalliklari nimalardan iborat?
3. Test nazoratlarining afzalliklarini ko'rsating?
4. Yevropa mamlakatlarida qanday baholash tizimidan foylalanadi?
5. B. Blum taksonomiyasi qanday jarayonlarni o'z ichiga olgan?

4.2 Kreativ ta'lim texnologiyasi.

Kreativ ta'lim o'quvchi-talabalarning ijodiy qobiliyatini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Ayniqsa muammoli, loyihalashtirilgan va jadallashtirilgan ta'limlarning qo'llanishi o'quvchi-talabalarda yaratuvchanlik, bunyodkorlik qobiliyatlarini o'sishiga olib keladi.

An'anaviy shaklda olib boriladigan ta'lim o'quvchi-talabalarga ilgaritdan ma'lum axborot, bilim, tushuncha, ko'nikma va malakalarni berish bilan chegaralanadi.

Lekin kreativ orientasiyadagi darslar jarayonida qabul qiluvchi ob'ektdan ijodkor (kreativ) sub'ektga aylanadi. Predmetni (tomon, mazmuni) o'zlashtiruvchi o'ziga nisbatan yaratuvchanlik bilan yondoshish asosida o'zlashtirib oladi. Har bir faktik materialga ijodiy va tanqidiy qaray oladi. Olinayotgan o'quv materiali unga yangicha qarash,

qo'shimcha materiallarni olish, o'zlashtirishga yo'l ochadi. Ko'pincha bunday hollar o'zlashtirishga evristik yondashuvni shakllantiradi.

Bu esa malakali mutaxassislarni kelajakda olgan bilim, ko'nikmasining fakat ijrochisigina bo'lib qolmay, balki o'z kasbiy faoliyatiga ijodkorlik, yaratuvchanlik asosida qarashga olib keladi.

Hozirgi kun ta'lim tizimining bosh va asosiy maqsadi ham ijodiy fikrlaydigan malakali mutaxassislarni va yuksak darajadagi fikr yurituvchi shaxsni tarbiyalash va tayyorlashdan iborat.

Sir emaski, mamlakat taraqqiyotida texnologiya, xom ashyo, jihozlar, energo resurslar, ekologik o'zgarishlar borgan sari globallashib, uning boshqaruvchisidan yuksak mahorat egasi bo'lishni talab etmoqda. Umuman ta'lim tizimida ham uning dasturlari, mazmuni, davlat ta'lim standartlari (DTS) takomillashib bormoqda. Bunday tezkor o'zgarishlar bilim olishning zamonaviy texnologiyalari, masofaviy, loyihalangan ta'lim, media ta'limini, ya'ni shaxsiy ijodkorlikka asoslangan ta'limni joriy qilish ehtiyojini keltirib chiqarmoqda.

Kreativ ta'limning maqsad va vazifalari hozirgi mavjud ta'lim asosan ilgaridan mavjud bo'lgan an'anaviy didaktikaga asoslangan, ya'ni o'quv jarayonida ilgaridan fanga ma'lum bo'lgan bilimlarni o'qitish, o'rgatish, etkazish bilan xarakterlanadi. O'qituvchi ilgaridan ma'lum reproduktiv faoliyatni olib boradi. Bu esa asosan o'quvchi-talabalarning ta'lim mazmunini yodlab olishi, qayta takrorlab berishi bilan cheklanadi. Ya'ni, ta'lim ilgaridan ma'lum predmet "avval hunar o'rgat, keyin shogird o'z xohishicha nimani ijod qilsa – qilaversin" yo'sinida ish tutish rasm bo'lgan.

Bunday holda bilim olish kontsepsiyasi to'rt bosqichda amalga oshiriladi:

- bilim bilan tanishish, ma'lum axborotni tushunib olish, voqealarni bir-biridan ajrata olish;
- bilimdan nusxa olish, olgan bilimlarini takrorlash;
- bilim - malaka, olgan bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llay olish;
- bilim-transformasiya, olgan bilimlarini, keyingi yangi bilimlarni, yangi vazifalarni bajarishda qo'llash (ya'ni ijodiy foydalana olish darajasi)dir.

Agar umumta'lim maktablari, akademik lisey va kasb-hunar kollejlari birinchi, ikkinchi darajadagi bilimlarni o'rgatsa, oliy ta'lim uchinchi, oliy ta'limdan keyingi ta'lim to'rtinchi darajadagi, ya'ni ilmiy izlanish, stajer-tadqiqotchi va doktoranturada bilim berish davom

ettiriladi. Undan keyingi ta'lim "beshikdan qabrgacha", "umr bo'yi uzluksiz" ta'lim davom ettiriladi.

Shuni yodda saqlash kerakki, ijodkor yaratuvchi shaxsni, malakali mutaxassisni tarbiyalash – fanga ma'lum bo'lgan bilimlarning o'ziningina o'zlashtirish bilan kifoyalanmay, olingan bilimlar zamidida yangi bilimlarni kashf etishlari bilan muhimdir.

Bunga yorikin misol, ulug'allomalarimiz Muso al-Xorazmiy matematika fanining asoschisi, Al-Farg'oniyniing turli fanlarga tegishli buyuk kashfiyotlari, Al-Forobiyning (70 dan ortiq tillarda erkin so'zlashgan), tovush tezligi, chastotasi, moddiyot, issiqlik, harakat, optikaga oid kashfiyotlari, Abu Rayhon Beruniyning (qomusiy olim) mineralogiya, geodeziya, jo'g'rofiya, falaqiyot (astronomiya), tarix, tilshunoslik, falsafa va boshqa fanlar rivojiga qo'shgan katta xissasi, Abu Ali Ibn Sinoning "Tib qonunlari" va boshqa asarlari, Ulug'bekning "Zijji Ko'ragoniy», "Tarixi arba ulus" ("to'rt ulus tarixi") asarlari hozirda ham mamlkatimizda va ko'plab Evropa mamlakatlarida o'qib o'rganilmoqda. Ularning kashfiyotlari butun jahon xalqlarining umumulkiga aylanmoqda. Bu shundan darak beradiki, allomalarimiz o'z davrida mavjud bilimlarni chuqur va puxta o'rganib, o'zlashtirib qolmay, ular o'z ishlariga izlanuvchanlik va ijodkorlik bilan yondoshib, juda ko'plab kashfiyotlar qilganlar. Shuning uchun yangilangan didaktikaning vazifasi faqatgina fanga ma'lum bo'lgan bilimlarning o'zini o'rgatish, uni takrorlash bilan cheklanmay, ularning ijodiy, tanqidiy va yaratuvchanlik ruhida ish yuritishlariga zamin yaratib bormoqdan iborat.

Hozirgi zamon ta'limining bosh va asosiy vazifasi – o'quvchi - talabalarning intellektual darajasini, yaratuvchanligini, ijodkorligini, izlanuvchanligini takomillashtirish orqali ularni yangi bilimlarni olish, yaratishga ruhlantirishga qaratilmog'i kerak.

Ma'lumotlarga qaraganda (yoshlar psixologiyasiga ko'ra) olti yoshgacha bo'lgan bolalar 40 % iste'dod potentsialiga ega ekanlar. Bolalar eng kichik yoshdanoq ijodkorlik, yaratuvchanlikka juda moyil bo'lar ekan. Agar shu davrda u bilan olib borilayotgan ta'lim jarayoniga faqat an'anaviy ta'lim asosida yondoshilsa, undagi ijodkorlikka moyillik so'nib boradi.

O'quv-biluv ijodkorlikka yo'naltirilsa – uning faolligi, yaratuvchanlik qobiliyati oshib boradi. Masalan:

1. Ijodkorlik asosida ish yuritishda faqatgina ob'ektning o'zi bilangina cheklanmay, ya'ni sub'ekt (o'quvchi-talaba)ning ijodkorligi,

moyilligi, ehtiyojiga qarab ish tutilsa, ijobiy natijalar beradi, ya'ni ijodkorlikka yoshlikdan o'rgatish mumkin va zarur;

2. Umuman ulug'kashfiyot namoyondalari fikrlash algoritmi yaxshi o'zlashtirganlar, chuqur, atroflicha bilimga ega bo'lganlar. Ular asosan evristik metod va usullarni yaratganlar, shular asosida ijodkorlik namunalari namoyon qilganlar.

Create – lotincha so'z bo'lib – yaratuvchanlik, ijodkorlik degan ma'noni beradi.

Yaratuvchanlik va ijodkorlik metodlarini yaratishni, o'rgatishni kreativ pedagogika o'rgatadi.

Agar ta'lim jarayoni o'quvchi-talabalar faolligiga asoslangan muammoli, dasturlangan, loyihalar jadallashtirilgan holda kechsa, u holda kreativ yo'nalishga ega bo'lib, o'quvchi-talabalarning faolligi tufayli u yangilik, ijodkorlik sari etaklaydi.

Ijodkorlik va madaniyatlilik o'quv faoliyatida doimiy tizimli kechsa, u ijodkorlik sari boradi. Shuning uchun ham o'quv jarayonidan tashqari vaqtda "ilmiy-texnik ijodkorlik asoslari" yoki "texnik loyihalash ijodiy asoslari" va boshqa ilmiy izlanish yo'nalishidagi to'garaklar tashkil etilsa, o'quvchi-talabalarning loyihalash ijodkorligi oshib boradi. Shuning uchun ham o'quvchi-talabalarning bo'sh vaqtini mazmunli va maqsadli yo'naltirish, ularning kelgusida kasbiy maxoratli, ijodkor bo'lib etishishiga sabab bo'ladi. Tarixan ta'lim ikki madaniyat yo'nalishida rivojlangan, taraqqiy etgan. Birinchisi, gumanitar – badiiy yo'nalishda bo'lsa, ikkinchisi ilmiy va texnika yo'nalishi. Shu sababli texnik ijodiy rivojlanish kontsepsiyasida texnika ta'limini insonparvarlashtirish va nazariy muhitda rivojlanishning asosi qilib olingan. Aniq fanlarning ham rivojlanishini texnika taraqqiyoti va axborot-informasion texnologiyalar bilan chambarchas bog'lash yaxshi natijalar bermoqda. Ta'lim bilan bog'liq har qanday faoliyat loyihalashtirish asosida kechsa:

3. Dizayn bilan bog'lashda yaxshi natijalarga olib keladi. Shuning uchun kreativ pedagogika shu loyihalashtirishga asoslangan bo'ladi. Hozir texnik jihatdan katta o'sish, o'zgarishlar davri;

4. O'z navbatida ta'lim jarayoni oldiga vazifalar qo'ymoqda, ta'lim oluvchi olgan bilimlarini o'zlashtirib, ko'paytirib borishdan tashqari, o'quv-biluv jarayonida qo'shimcha bilimlar berish orqali ijodiy yondashuvga moyilliklari ortib boradi;

5. Ta'limni olib boruvchi - o'quv jarayonini olib boruvchi, o'quvchi - talabalar o'quv jarayonining faol ishtirokchisi o'quv-biluv mas'uliyatini o'z bo'yniga oluvchi hamdir;

6. Ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish, innovasiyalar, ilg'or texnologiyalar, yangi o'quv ob'ektlari o'quvchi-talabalarning tafakkurini abstrakt fikrlash, ijodiy fikrlar yuritishga olib keladi.

7. O'quv jarayonini algoritmlash, loyihalash, modullashtirish o'quvchi - talabalarning o'quv jarayoniga bo'lgan shaxsiy mas'uliyatini oshiradi. Ularda motivasiyaning kuchayishi orqali qo'shimcha ma'lumotlar olish asosida o'z bilimini boyitib borish ehtiyojini tug'diradi. Xullas, o'quv jarayonini kreativ yo'naltirish uchun:

1. O'quv jarayoni o'quv materialini berib borish, boshqa qiziqarli qo'shimcha materiallarni taklif etish va o'quvchi-talabalarni izlanishga, ijodkorlikka yo'naltiruvchi material asosida ularni o'z ehtiyoji, xohishi bilan yangilik sari yetaklash.

2. O'quv jarayonini ham shunday o'zgartirish kerakki, o'quvchi-talabalar o'quv materiallarining yaratuvchisiga aylanib, berilgan o'quv materialini o'z yaratuvchilikka xizmat qilsin.

3. O'quv materiallariga yangi qo'shimchalar kiritish orqali evristik strategiya, taktika, metod va usullar taklif etish orqali o'quvchi - talabalarning ijodiy fikrlashga bo'lgan qiziqishini oshirish kerak.

Umuman, o'quvchi-talabalar faoliyatida yaratuvchanlik, ijodiy fikrlash har qanday muammoni, vazifani, loyihani echishda sarmahsul jarayon hisoblanadi. Shunday ekan, o'quv jarayonida o'quvchi-talabalar mustaqil ravishda masalaning echimiga intilsa, o'qituvchi muammoli vaziyatni o'z vaqtida tashkil etsa, o'quvchi-talabalarda sekin-asta ko'nikma va malaka shakllana boradi.

Nazorat savollari:

1. Kreativ ta'limning boshqa ta'limlardan nima farqi bor?
2. Kreativ ta'limning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
3. Kreativ so'zining ma'nosi nima?
4. Kreativ ta'limdan qaysi fanlar foydalansa bo'ladi.
5. O'quv jarayonini kreativ yo'naltirishda olib borish uchun nimalar qilish kerak?

4.3 Loyihali ta'lim

Loyiha – ko‘pincha iqtisodiy-ijtimoiy yo‘nalishda, qurilish, ilmiy ishlarni amalga oshirish holatlarida qo‘llanilgan. Bu atama pedagogikaga XX asr boshlarida kirib kelgan. Bunday yo‘nalishdagi o‘qitish loyiha asosida istiqbolli o‘qitish metodi deb qaraladi.

Loyiha asosida o‘qitish o‘quvchi-talabalarning mustaqil ishlashi, fikr yuritishi, o‘zi o‘zlashtirib olishini kafolatlaydi. Bu metod o‘quv mahsulini olishda samarali bo‘lib, o‘quvchi-talabalarning o‘quv-biluv faoliyatini tashkil etishda keng tavsiya etiladi.

Darsni interaktiv loyiha asosida tashkil etish hozirgi kunda eng dolzarb, yuqori samara beruvchi metod sifatida tan olinmoqda. Dars jarayonida loyihalar ustida ishlash aniq-sosial-ijtimoiy masalalar echimiga qaratiladi.

Jumladan, ilmiy izlanishlarni, ijodkorlikni, axborotlarni, amaliy masalalarni echish va hal etishda qulaylik tug‘diradi.

Loyiha asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchi-talabalar fikr almashadilar, izlanadilar, hamkorlikda echimini topadilar. Loyiha asosidagi darslarning boshqa metod (usul)lardan farqi shundaki, o‘quvchi - talabalar axborotlarni izlab topib, qayta ishlab, umumlashtirib o‘zlari himoya qiladilar.

Dars loyihalari individual va guruhlariga mo‘ljallab tuziladi. Yakka shaxsga qaratilgan loyihalarning afzalligi shundaki: umumo‘quv-biluv ko‘nikmalarini egallashda o‘quvchi-talabalarning o‘quv mehnatiga shaxsiy mas’uliyati juda yuqori bo‘ladi. Chunki uning pirovard natijasi o‘quvchi - talaba shaxsining o‘zigagina bog‘liq bo‘ladi.

Loyiha asosida guruhlariga bo‘linib darsni tashkil etishda o‘quvchi - talabalar orasida o‘zaro hamkorlik, hamijodkorlik holatlari asosida ish yuritiladi va ishni bunday asosda tashkil etishda dars samaradorligi kafolatlanadi.

Har bir o‘quvchi-talaba o‘zining bor qobiliyatini ishga soladi. Loyiha yechimini topishga faol kirishadi.

Dars loyihalari o‘zining davomiyligiga qarab:

- kichik loyihalar (bir soatli);
- qisqa muddatli loyihalar (4 soatga mo‘ljallangan);
- haftaga mo‘ljallangan loyihalar;
- uzoq muddatga mo‘ljallangan loyihalar (ko‘pincha bunday loyihalar darsdan tashqari qo‘shimcha ta’limni amalga oshirishga xizmat qiladi) bo‘lishi mumkin.

Loyiha asosida tashkil etiladigan darslar o'qituvchidan darsni tashkiliy jihatidan puxta o'ylangan, sifatli, ishchanlik muhitida, o'quvchi - talabalarni jarayonga qiziqтира oladigan tarzda loyihalay olishni talab etadi. O'quv jarayonini loyiha asosida tashkil etishda o'qituvchi faollikda ish yurituvchi emas, balki keng qamrovli ijodkor pedagog rolini o'tashi talab etiladi.

O'qituvchi loyiha rahbari sifatida yuqori madaniyatli, ijodkor, izlanuvchan, tashkilotchi bo'lmog'i kerak.

Loyihalar shunday tuzilishi kerakki, u o'quvchi-talaba shaxsiga qaratilib, uning shaxsiy rivojlanishiga xizmat etishi kerak.

Loyihalar asosida o'quv jarayonini tashkil etishda o'qituvchi fidoyilik ko'rsatishi, o'quvchi-talabani ruhlantirishi, ularni qiziqtirish orqali pirovard maqsadga erishishi talab etiladi.

Loyiha asosida tashkil etiladigan darslar va unga sarf etiladigan vaqt, tashkiliy ishlar, beriladigan va to'g'ri yo'lga soluvchi savollar oldindan rejalashtirilishi kerak.

Undan tashqari dars jarayonidan sodir bo'lishi mumkin bo'lgan kamchilik, xatolar, ularning oldini olish, jarayonning tahliliy tomonlari ham oldindan xisobga olinishi kerak.

Loyihali darslarni tashkil etish juda murakkab jarayon, bunda har bir o'quvchi-talabaning mustaqil ishlashini tashkil etish muammosi yotadi.

Ya'ni qaysi vazifalarni o'qituvchi bajarishi kerak. Qaysilarini o'quvchi - talabalarning o'zlari hal etishlari kerak va qaysilarini o'zaro hamkorlikda amalga oshirishni oldindan ko'ra bilish kerak, bularning hammasi loyihada ko'zda tutilmog'i talab etiladi.

O'quvchi-talabalarning mustaqil ishlashi ko'pgina omillarga jumladan: yoshiga, shaxsiy xarakteriga, moyilligiga, istak-xohishlariga, ilgari loyiha asosida ishlagan-ishlamaganligiga, loyiha mazmunining murakkabligiga, guruhlarda ishtirok etuvchilarning o'zaro munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Loyiha asosida dars jarayonini olib borishda o'quvchi - talabalarning imkoniyati, qobiliyati, umumtayyorgarlik darajalari hisobga olinmog'i lozim.

Loyihali o'qitish faoliyati mazmuni o'quvchi-talabalarning o'quv faoliyatini tashkil etuvchi jarayon hisoblanadi.

Bunda:

1. O'qituvchi tomonidan taklif etilgan o'quv loyihalari, kichik loyihalarning o'quvchi-talabalar tomonidan bajarilishi ko'zda tutiladi.

2. O'quv loyihalari oldindan ishlab chiqilgan mezon ko'rsatkichlari asosida baholanadi, loyihada predmetlararo maqsadlar ko'zda tutilsa, yakuniy baholar ham chiqarilishi mumkin.

3. Loyiha asosida faoliyat tashkil etilganda o'quv-mavzularda rejalashtirilayotgan loyihani topshirish muddatlari ko'zda tutiladi.

4. Loyiha asosida o'quv faoliyatini tashkil etishga o'qituvchi rahbarlik qiladi va u loyihaning koordinatori hisoblanadi.

5. Loyihalar yakka shaxslarga va guruhlariga qaratilgan bo'ladi.

6. Loyiha topshiriqlari aniq, ravon shakllantirilgan, uning maqsad va vazifalari tushunarli aniqlangan, o'quvchi-talabalar bilan uning ijro yo'llari va mexanizmlari kelishilgan bo'ladi.

7. Ayrim hollarda o'quvchi-talabalarning xohish va istaklariga binoan loyihalarni shakllantirish loyiha rahbari bilan hamkorlikda amalga oshirilishi mumkin.

8. O'quv yili davomida o'rnatilgan tartibda tuzilgan loyihalar taqdimotini ilmiy konferentsiyalarda, pedagogik kengashlarda, metod - birlashmalarda o'tkazish, himoya qilish yoki tanlovlar tariqasida o'tkazish mumkin.

Dars jarayonini loyiha asosida tashkil etish bosqichlari quyidagicha:

1. O'quv predmeti mavzusini va mazmunini tanlash.

2. Darsning o'quv mavzusi yuzasidan yagona umummaqsadni belgilab olish.

3. Darsning o'quv mazmunini ishlab chiqish, beriladigan nazariy va amaliy bilimlarni belgilash.

4. O'quvchi-talabalar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan tushuncha, bilim, ko'nikma, malakalarni ifoda etish.

5. Darsning shakli, metod, vositalarini tanlash.

6. Tushuncha, bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirish uchun ta'lim oluvchi tomonidan sarflanadigan vaqt birligi hisobini olish.

7. Har bir bosqich natijalarini olish uchun mashq va misollar tizimini yaratish.

8. Nazariy jihatdan olib borish, testlar va intellektual trening savollarini ishlab chiqish.

9. Loyihani dars jarayoniga tatbiq etish.

10. Dars jarayonini olib borish va yakunlash mexanizmini yaratish.

Loyihali dars jarayonida o'quvchi-talabalarning:

- ehtiyoji;
- qiziqishi;
- xohishi;

- maqsadi;
- qobiliyati;
- faoliyati;
- intellekti

hisobga olinishi talab etiladi. Dars jarayonida o'quvchi-talabani individual xususiyati va imkoniyatlari hisobga olinishi zarur.

Navbatdagi darsni loyihalashtirishda har bir o'qituvchi oldida doim bir savol ko'ndalang turadi, ya'ni darsning maqsadi, vazifasi, ketma - ketligi, izchilligi, yaxshilash holatlarini qanday tashkil qilish kerak?

Dars maqsadini belgilash va uni amalga oshirishda quyidagicha ish yuritish maqsadga muvofiq:

- o'quv materialini tanlash;
- uni didaktik talablar asosida tashkil etish;
- foydalaniladigan metod va jarayonni jihozlash;
- o'z faoliyatini funktsional tashkil eta olish;
- o'quvchi-talaba shaxsi va guruhlarda ish faoliyatini tashkil etish.

Loyihali darslarni amalga oshirishda guruh rahbarining vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Biror muammoli vaziyatni, mavzuni tanlash va shakllantirish, g'oyani oldinga surish, loyiha stsenariysini tuzish, vazifalarni belgilash, tizimga tushirish va echimini hal etish.

2. Loyihani shakllantirish bo'yicha ixchamlashgan annotasiya tuzish, so'nggi erishiladigan mahsulni va uning zaruriyatini aniqlash.

3. To'plangan mavzuni aniqlashtirish, loyiha materiali, strukturasi belgilash, loyiha hajmini aniqlash, loyiha echimida har bir ishtirokchining izlanish olib borishdagi roli, o'rnini belgilash.

3. Loyiha ishtirokchilari faoliyatini muvofiqlashtirish, ish jarayonini olib borish va muddatlarini doimiy nazoratga olish.

4. Loyihani shakllantirishda, uning mazmunini bayon qilishda kamchiliklarni aniqlash va hujjatlashtirishda doimiy maslahatlar berib borish.

Xulosa qilib aytganda, o'quv faoliyati puxta o'ylangan loyiha asosida tashkil etilsa, har bir o'quvchi-talaba uning echimida faol ishtirok eta olsa, o'quv jarayoni samarali kechadi. O'quv jarayonini dars jarayonidayoq ongli ravishda to'la o'zlashtirish kafolatlanadi.

Nazorat savollari:

1. Dars loyihaviy tashkil etilsa talabalar nimalarga erishadilar?
2. Loyiha asosidagi darslarning boshqa metodlardan farqi nimada?

3. Loyihali o'quv faoliyatini qanday tashkil etish kerak?
4. Loyihali darslarni amalga oshirishda guruh rahbarining vazifalari nimalardan iborat?

4.4 O'quv mashg'ulotlarini loyihalashtirish.

Axborot-kommunikasiya texnologiyalarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi o'quv jarayoniga ketgan vaqt va masofani qisqartiradi. Bu esa ta'lim mazmunini tinglovchiga etkazishda juda muhim rol o'ynaydi. Sir emaski, o'quv jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikasiya texnologiyalarini joriy etish o'quv-bilish jarayoni samaradorligi, sifatini oshirish imkonini beradi. Bu o'z navbatida ta'lim olishga qulay muhit, imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham axborot-kommunikasiyalari asosidagi o'quv jarayonini tashkil etish keng quloch yozib bormoqda. Bular ichida onlaynli loyihalar texnologiyasi o'quv jarayoniga intensiv kirib kelmokda.

Onlayn loyihali metodlar – shunday pedagogik texnologiyasi, o'quvchi - talabalarning o'quv-biluv jarayonlarini amalga oshirishda juda qo'l keladi.

Bu zayldagi texnologiyalar o'quvchi-talabalarning bilim olishida uni izlanishga, tahlil etishga undaydi, ijodiy va amaliy malakalarining rivojlanishiga juda katta ta'sir qiladi.

Onlaynli o'quv dastur loyihalari quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi.

1. O'quvchi-talabalarga echish uchun biror muammoni yoki savolni qo'yadiki, u o'quvchi-talabadagi qiziqishni orttiradi.

2. Muammoning echimini topish uchun o'quvchi-talabalar biror gipotezani mustaqil ishlab chiqadi yoki echimini topish uchun mantiqiy fikr yuritadilar.

3. O'quvchi-talabalar muammoni echish davomida, turli manbalardan (adabiyot, qo'llanma, Tablisa, grafik, karta, internetdan) axborotlarni to'playdilar.

4. To'plangan axborotlarni o'rganadilar, qayta ishlaydilar, qo'yilgan muammoni echish bo'yicha xulosalar chiqaradilar. Boshqacha aytganda muammo ustida mushohada yuritadilar, echim topadilar.

5. O'quvchi-talabalar yakuniy xulosaga kelgach, echimini tekshiradi va yangi

gipotezalarni ko'z oldiga keltirib, shakllantiradi.

Shunday qilib, o'quvchi-talabalarning Internetda ishlay olishi o'quv dasturlarini o'zlashtirishda yangi resurslaridan foydalanish malaka va

ko'nikmasini hosil qiladi. Bu holat o'quv dasturini internetdan topish, elektron pochta bilan va forum muhitida ishlash malaka va ko'nikmalarini shakllantirishni talab etadi.

Shu o'rinda forum nima? Forum sharoitida ishlash qoidalari, uning ish rejimi va uning imkoniyatlari haqida fikr yuritamiz.

Forum – saytda muloqot yuritish shaklidir. Forumda axborot beruvchining o'z muammolari bo'lib, u axborot mazmunini belgilaydi. Forumlar ma'lum mavzularga ega bo'ladi. Unda ishtirok etuvchi ma'lum tomon mazmunini ochishga harakat qiladi. Forum mazmuni, mavzulari internetda uzoq vaqt saqlanishi mumkin.

Forum – shunday joyki, mavzu yoki muammolarning echimini hamkorlikda muhokama etish mumkin. Qisqacha qilib aytganda, Forum – bu Internet imkoniyatlaridan biridir.

Forum quyidagi imkoniyatlarni yaratib beradi:

- Tezkorlikda muhokama eta olish:

Unda tezlikda axborotni o'qish, javob berish yoki o'z shaxsiy fikrini bildirish, yoki savol berish, bergan savoliga ma'lum vaqt o'tishi bilan javob olish imkonini beradi.

- Biror loyiha yoki hujjatlarni yaratishda hamkorlikda ishlash. Forumda hujjatlarni, rasm, sxemalarni namoyish etish, muhokama etish, tahrir qilish mumkin. Bu o'z navbatida g'oyalar, hujjatlarni ishtirokchilar fikrini hisobga olib yaratish imkonini yaratadi.

- Ishtirokchi o'ziga qulay vaziyatda murojaat etishi, materiallar bilan tanishishi, shular asosida javoblarini yozib yuborishi mumkin.

- O'zaro tajriba almashish, ma'lum mavzular bo'yicha bilim va axborotlarni olish – berish mumkin. Ishtirokchi passiv holda faqat mavzu mazmunini erkin olishi mumkin. Zarur mavzulardagi ma'lumotlarni olish orqali kasbiy, metodik mahoratlarini rivojlantirish imkoniga ega bo'ladi.

- Forumda o'z hamkasblaringiz, do'stlarni qidirib topish imkoniyati tug'iladi. Qatnashchilar o'z kasbiy va ijodiy ishlarini namoyish etishi va aksincha axborotlarni on-layn xabarlar orqali olishi mumkin.

- Elektron forumlar – Internet va elektron pochta orqali foydalanib o'tkaziladigan seminardir.

Seminarning moderatori ishtirokchilarga materiallarni beradi. Uning mazmun-mohtiyatini tushuntiradi, so'ng savol beradi yoki mavzu mazmunini muhokama ettiradi. Seminar ishtirokchilarini material bilan tanishtiradi, savollarga javob beradi, o'z xulosalarini chiqaradi. Har bir

ishtirokchi muhokamada ishtirok etadi. Muzokara natijalari asosida xulosalar chiqariladi.

Xulosalar asosida seminar qatnashchisi to'g'ri, yakuniy javobni oladi.

Bu esa olgan bilimlarini mustahkamlashga ta'sir etadi.

Moderator – forumga boshchilik qiladi, munozaraning to'g'ri borishini ta'min etadi, kerakli joyda uni yo'naltiradi. Zarur hollarda tuzatishlar, takliflar kiritadi. Forum qatnashchilari savollar berish, ayrim narsalarni anglab olish orqali, ishtirok etishlari kerak. Munozara qatnashchilari boshqalar savol-javoblarini eshitgan holda o'zlari ham faol ishtirok etishlari maqsadga muvofiq.

Forumlarning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

- Umumqatnashchilar ishtiroki – barcha tipdagi qatnashchilar uchun ochiq forumlar.

- Maqsadli – maqsadli auditori ishtirokchilari uchungina mo'ljallangan.

U holda ularning o'zlarigina materialni o'qishi, axborot yo'llashi mumkin. Bunday forumlarda parol orqali ishtirok etiladi.

- Moderlashtirilgan – bunda barcha tipdagi qatnashchilar ishtirok etadilar. Forum qatnashchilari axborotni o'qishlari va xabar yuborishlari mumkin. Forum xabarlari moderatorning ruxsati bilan nashr etilishi mumkin. Forumda ishtirok etuvchilar moderator va uning ishtirokchilaridir. Moderator kim?

Moderator – forumning tashkilotchilik, ya'ni administratorlik huquqiga ega shaxs – u ma'lum tajribaga ega, muhokama etilayotgan mavzu mazmunini chuqur, puxta o'zlashtirib olgan shaxs. Auditoriyada forum qatnashchilari ayrim tajribalarga ega bo'lishi, ularni qiziqish, xohishlari hisobga olinishi kerak.

Moderator forumni boshqaradi, konsultasiyalar beradi, savollarga javob beradi, (zarur paytlarda ishtirokchilar javobini zarur g'oyalarda tuzatadi, qo'shimcha materiallar takdim etadi, ya'ni forum ishini to'g'ri va maqsad sari boshlaydi.

Moderator forumda faol ishtirok etish, muloqot qilish muhitini yaratadi. Bunday faoliyatni olib borish uchun moderator o'z bilimini va malakasini doim oshirib borishi zarur.

Moderatorlik rolini rahbar xodimlar, administratorlar, o'qituvchilar, o'quvchilar, talabalar va internetdan foydalana oladigan boshqa shaxslar olib borishi mumkin.

Forum katnashchilari – qatnashchi – bu shunday shaxski, ma'lum mavzu bo'yicha o'z bilimini oshirishi yoki egallagan bilimini berishi mumkin. Muhit interfaol, individual holda ketgani sababli o'quv predmetini chukur, o'z ehtiyojiga mos o'zlashtirishi mumkin.

O'quv materialining ochiqligi, qulayligi, ko'rsatma-ko'rgazmaliligi, olayotgan bilimni mustahkam egallaydi. O'ziga ishonch hissi ortadi va uning tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanishiga sharoit yaratiladi. O'quv - bilish jarayoniga, o'quv mehnatiga shaxsiy mas'uliyati ortadi. Forum ishtirokchilari administrasiya, o'qituvchi, o'quvchilar, talabalar va boshqa Internet ishtirokchilari bo'lishi mumkin.

Forumda ro'yxatdan o'tgan, hatto o'tmaganlar ham qatnashishi mumkin.

Forumda ishlash qoidalari quyidagicha:

1. Forumga kirish;
2. Forumga kirish uchun ro'yxatga yozilish;
3. Forumda ishtirok etish;
4. Forumda axborot olish, axborot yuborish.

Xulosa qilib aytganda, o'quv jarayoniga forumning kirib borishi o'quvchi-talabalarga ta'lim olishda eng qulay muhit yaratadi. Ularning shaxsiy qiziqishi va ehtiyojlari qondiriladi. O'quv mehnatiga o'quvchi-talabalarning mas'uliyati oshadi. Maqsad ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga olib keladi.

Nazorat savollari:

1. Qanday Onlayn loyihalari metodlarni bilasiz?
2. Forum nima va u nima vazifa bajaradi?
3. Onlaynli o'quv dastur loyihalari qanday bosqichlarda amalga oshiriladi?

TEST SAVOLLARI

1. Didaktika soʻzi qaysi tildan olingan va qanday maʼnolarni anglatadi?

A. didaktika grekcha soʻz boʻlib "didasko" – oʻqitish, "didaskol" – oʻrgatuvchi (oʻqituvchi)soʻzlaridan shakllangan

B. didaktika inglizcha soʻz boʻlib "didasko" – yoritish, "didaskol" – yorituvchi (oʻqituvchi)soʻzlaridan shakllangan.

C. didaktika lotincha soʻz boʻlib "didasko" – oʻganaman, "didaskol" – oʻrgataman (oʻqituvchi)soʻzlaridan shakllangan.

D. didaktika nemischa soʻz boʻlib "didasko" – yoritish, "didaskol" – yorituvchi (oʻqituvchi)soʻzlaridan shakllangan.

2. Sobiq ittifoq davridagi adabiyotlarda umumiy didaktikaning fan sifatida shakllanishi nechinchi yilda va kim tomonidan yozilgan?

A. 1632-yilda Yan Amos Komenskiy

B. 1655-yil Martin Tomson

C. 1688-yil Farobiy

D. 1969-yilda Yan Amos Komenskiy

3. Bu taʼrif qanday tushunchaga taalluqlidir: "Har bir ishtirokchi va butun jamoa asosiy vazifani hal qilishda birlashgan va oʻz xatti-harakatlarini gʻalabaga yoʻnaltirgan jamoaviy, maqsadli oʻquv faoliyati"?

A) didaktik oʻyin

B) miya hujumi

C) birgalikda oʻrganish

D) munozara

3. Qaysi mashhur pedagog quyidagilarni oʻz asarida namoyon qilib ketgan: "Oʻquvchilarning tafakkuri, mehnat qobiliyati va nutqini rivojlantirish oʻqitishning asosiy vazifasi".

A. Yan Amos Komenskiy

B. Stiv Jobs

C. Farobiy

D. Martin Tomson

4. Qaysi olim "Yahshi nazariyachi boʻlish uchun, qanday fan boʻlishidan qatʼiy nazar uch shartni bajarish zarur" deb aytgan?

A. Forobiy

B. Yan Amos Komenskiy

C. Amir Temur

D. Ibn Sino

5. O'zbekistonda XX asr boshlarida o'zining umumdidaktik qarashlari bilan mashhur bo'lgan mutafakkir jadidlardan biri kim?

- A. A. Avloniy
- B. Farobiy
- C. Yan Amos Komenskiy
- D. Beruniy

6. A. Avloniy o'zining qaysi asarida «Pedagogika», bu ya'ni «Bola tarbiyasining fani» deb ta'riflaydi?

- A. «Turkiy guliston yoxud axloq»
- B. «Metodlar nazariyasi»
- C. «Til va odob»
- D. «O'qitish nazariyasi»

7. Qanday ta'lim -- shaxsni kasbiy shakllanishi va rivojlanishi jarayoni bo'lib, u muayyan kasb va mutaxassislik bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bilan amalga oshiriladi?

- A. Kasb-hunar ta'lim
- B. Kasbiy ta'lim
- C. Malakaviy ta'lim
- D. Ilmiy ta'lim

8. «Ta'lim texnologiyasi» nazariyasi shakllanishining 1-bosqichi nechanchi yilga to'g'ri keladi?

- A. XX asrning 30-yillari
- B. XX asrning 20-yillari
- C. XX asrning 40-yillari
- D. XX asrning 50-yillari

9. Pedagogik muomala—bu?

A. bu o'qituvchining o'quvchilar bilan dars va darsdan tashqari qulay psixologik holatni yaratish maqsadida olib boradigan kasbiy muloqotidir

B. o'quvchilarda qo'rqinch, vahima, ishonchsizlik, diqqat, xotira, ishchanlikning bo'shashishi, nutq dinamikasining buzilishi, mustaqil fikrlashning yo'qolishi o'quvch xulqida ikkilanish hislarini paydo qiladi

- C. yumshoq tabiatlilik
- D. qattiq qo'llik

10. Metod harakatdagi ob'ektning o'rganish usulidir: - bu kimning ta'limoti?

- A. Gegel
- B. Forobiy
- C. Ibn Sino

D. Buxoriy

11. Gerbart didaktika uchun muhim bo'lgan kimlarning faoliyatini tashkil etishga va tizimlashtirishga harakat qildi?

- A. o'qituvchilarning
- B. talabalarning
- C. shifokorlarning
- D. biznesmenlarning

12. Pedagogik texnologiyaning mohiyati nimadan iboratdir?

- A. o'qitishning aniq qo'yilgan maqsadlariga erishishni kafolatlash
- B. natijalarni mustahkamlash
- C. uzluksiz nazoratni amalga oshirish
- D. axborotni qayta ishlash

13. Bugungi qaysi tizim ham o'qitish, ham o'rganish jarayoni ekanligiga asoslanadi?

- A. didaktik tizim
- B. sxematik tizim
- C. oddiy tizim
- D. mukammal tizim

14. Qanday jarayon o'qituvchi yoki pedagog, o'quvchi va talaba orasidagi bilim berish va bilim olish, o'rgatish-o'rganish va tarbiyalash zaylida kechadigan munosabatlar tizimidir?

- A. pedagogik jarayon
- B. aqliy jarayon
- C. o'quvchiga xos jarayon
- D. o'qituvchiga xos jarayon

15. Pedagogik mahorat nima ?

- A. pedagogik va psixologik bilimlarni egallaganlik darajasi
- B. pedagog qobiliyat, texnika, takt va muomila madaniyati
- C. pedagogik va psixologik bilimlarni egallaganlik darajasi.
- D. shahs sifatleri

16. Qaysi qonun bo'yicha ham, mashqlar javobi qanchalik intensiv ravishda bo'lsa, u shunchalik tez o'zlashtiriladi?

- A. intensivlik qonuni
- B. assimiliyasiya qonuni
- C. mashq qonuni
- D. rivojlanish qonuni

17. Qaysi qonun har bir yangi turtki qaytar reaksiyani vujudga keltiradi?

- A. assimiliatsiya qonuni
- B. intensivlik qonuni
- C. natijaviy qonuni
- D. mashq qonuni

18. Talabalarning kasb ta'limi olishlarini ta'minlovchi pedagogik jarayonlarning muhim tarkibiy qismi bu qanday jarayon?

- A. o'qitish
- B. yoritish
- C. yozish
- D. tushuntirish

19. Qaysi o'qitish usuli talabalar tomonidan yangi vazifalarni yechish uchun bilim va faoliyat usullarini ko'chirishga va qabul qilishga asoslangan?

- A. an'anaviy reproduktiv
- B. an'anaviy o'qitish
- C. an'anaviy produktiv zamonaviy o'qitish

20. Qanday komponent o'qitish jarayonining yakuni va natijasi o'qitish maqsadlarini amalga oshishi va ularga mos natijalarga erishish bilan bog'liq?

- A. baholash-natijaviy
- B. nazorat-to'g'rilovchi
- C. nazorat-o'rgatuvchi nazorat qiluvchi

21. Qanday sharoitlar o'quv jarayonida kommunikativlikni ta'minlash va pedagogning muloqotni boshqara olish qobiliyati bilan hamda o'qitish jarayonida qulay psixologik muhitni ta'minlab beradigan guruhdagi kommunikativ munosabatlarni tashkil qilish bilan bog'liq?

- A. psixologik
- B. mental
- C. pedagogik
- D. didaktik

22. Muayyan tartibda, tizimda bilimlarni o'rgatish va o'zlashtirish tamoyili deyiladi.

- A. tizimlilik tamoyili
- B. ravshanlik printsipi
- C. kuch printsipi

GLOSSARIY

Aksiologiya - qadriyatlar to'g'risidagi falsafiy ta'limot, aksiologik qadriyatlar mohiyati.

Aksiologik yondashuv – insonparvarlik pedagogikasiga xos bo'lgan xususiyat, bunda inson omiliga ijtimoiy qadriyat va jamiyat rivojlanishining pirovard maqsadi sifatida qaraladi. Aksiologik tafakkur o'zaro aloqadagi ham o'zaro harakatdagi dunyo konsepsiyasiga asoslanadi.

Anketalashtirish – anketa yordamida ijtimoiy, iqtisodiy, demografik, psixologik, pedagogik va boshqa tadqiqotlar uchun dastlabki materiallarni yig'ish jarayoni.

Axborotli malaka – ta'lim-tarbiya masalalariga axborotlarni moslashtirish va talqin qilish malakasi.

Axloq - shaxsning jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan burchini belgilab beruvchi me'yorlar tizimi, ma'naviy xulq qoidalari, u ijtimoiy ong shakllaridan biri.

Boshqarish – tashkil etish, qaror qabul qilishga qaratilgan faoliyat, ob'ektni o'z xizmat vazifasi doirasida nazorat qilish, tartibga solish, ishonchli axborotlar asosida tahlil qilish va yakun yasash.

Vazifa – maqsad va uni amalga oshirish bosqichlarining oydinlashtirilishi.

Davlat ta'lim standarti – uzluksiz ta'limning muayyan bosqichida shaxs (mutaxassis)ning tayyorgarlik darajasi va mazmuniga qo'yiladigan minimum talablar.

Didaktika – ta'lim va o'qitish nazariyasi hamda o'qitish jarayonida tarbiyalash mazmunini ifodalovchi pedagogikaning tarkibiy qismi.

Izohlash, tushuntirish – og'zaki izoh, yoritilishi lozim bo'lgan turli materiallarni izohlash, isbotlash, tahlil qilish.

Ilmiy muammo – fan orqali hal qilinadigan asosiy ziddiyatlar.

Istiqbolni belgilash malakasi – ijtimoiy va bilish jarayonlarini rejalashtirish va boshqarish.

Kasbiy – pedagogik muloqot – pedagog va talabanning o'zaro zich ijtimoiy-psixologik aloqasi tizimi bo'lib, uning mazmuni axborotlar ayriboshlash, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish, kommunikativ vositalar yordamida o'zaro munosabatlarini tashkil etish hisoblanadi.

Kasbiy tayyorgarlik – bo'lajak mutaxassisning psixologik, psixofiziologik, jismoniy hamda ilmiy-nazariy va amaliy tayyorgarligi.

Kasbiy bilimdonlik – pedagogik faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan nazariy va amaliy tayyorgarlik birligi.

Kuzatish – biror pedagogik hodisa bo'yicha aniq faktik material olish maqsadini ko'zlagan idrok etishning o'ziga xos shakli.

Ko'nikma – o'rganish natijasida qo'lga kiritilgan, beixtiyor, avtomatik tarzda bajariladigan harakat. Ko'nikmalar biror harakatni nazoratsiz, avtomatik tarzda bajarish qobiliyatidir.

Laboratoriya ishi – asbob-uskunalar va boshqa texnik moslamalardan foydalangan holda talabalar bilan tajribalar o'tkazish, biror hodisani maxsus jihozlar yordamida o'rganish.

Ma'ruza – odatda oliy o'quv yurtida biror fan mazmunini og'zaki bayon qilishga asoslangan o'quv jarayoni, metodi.

Malaka – shaxsning o'zi egallagan bilimlari asosida ularning yangi sharoitdagi yangiliklar bilan birga, ma'lum bir faoliyatni samarali bajarish qobiliyatidir.

Mafkura - g'oya va qarashlar tizimi.

Metod – 1) tabiiy va ijtimoiy hayot hodisalarini tadqiq qilish, bilish usuli; 2) harakat qilish usuli, tarzi.

Motiv – ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun asos bo'ladigan kishining ichki faoliyat mazmuni.

Muammoli o'qitish – o'quv mashg'ulotini tashkil etish shakli bo'lib, unda pedagog rahbarligida muammoli vaziyat yuzaga keltiriladi va uning hal qilinishida ta'lim oluvchilar faol mustaqil harakat qiladilar.

Pedagogik jarayon – ta'lim masalalari, uning taraqqiyotini hal qilishga qaratilgan, maxsus tashkil etilgan pedagog va talabalarning maqsadli o'zaro munosabatlari.

Pedagogik malaka – muayyan toifadagi vazifalarni hal qilish imkoniyatiga ega bo'lgan mutaxassisning kasbiy pedagogik tayyorgarligi darajasi va turi.

Pedagogik texnologiya – 1) oldindan loyihalashtirilgan pedagogik jarayonni amaliyotga rejali va bir maromda tatbiq etish yoki pedagogik masalani yechishga qaratilgan pedagogning uzluksiz o'zaro bog'langan harakatlari tizimidir;

2) ta'lim-tarbiya metodlarini u yoki bu to'plamini qo'llash bilan bog'liq bo'lgan pedagogning uzluksiz, o'zaro shartlangan harakatlari tizimidir;

3) ta'lim shakllarini optimallashtirishga qaratilgan, texnika hamda inson omillari, uning o'zaro hamkorligi asosida o'qitish jarayoni va bilimlarni egallash, yaratish, qo'llash hamda belgilashning tizimli metodidir.

Pedagogik faoliyat – ta'lim maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatning alohida turi.

Faoliyat – 1) ongli maqsad bilan boshqariladigan kishining ichki (ruhiy), tashqi (jismoniy) faolligi; 2) atrof-muhitning kishilar tomonidan maqsadga muvofiq qayta bunyod etilishi.

Shaxs – 1) kishilarning ijtimoiy xulqi, insonlar orasida o'zini tutishini aks ettiradigan ruhiy sifatlari majmuini bildiruvchi tushuncha;

2) turli-tuman sifatlar tizimidagi kishining ruhiy, ma'naviy mohiyati;

3) ijtimoiy mohiyat kasb etgan va o'z-o'zini anglash qobiliyatiga ega bo'lgan kishi.

O'z-o'zini baholash – shaxsning o'z psixologik sifatlari, xulqi, yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari, qadr-qimmati, kamchiliklarini baholay olishi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. SH.S.Shodmonova va boshqalar. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik T.- 2019

2. O'.Tolipov, D.Ro'zieva Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat T.-2019.

3. В.Г.Закирова и др. Теория обучения: учебное пособие, Казань – 2018

4. Р.Г.Габдрахманова, И.Ф.Яруллин. Теория обучения и педагогические технологии: краткий конспект лекций, Казань-2013.

5. Molly Zhou, David Brown Educational Learning Theories GALILEO, University System of Georgia 2017.

Qo'shimcha adabiyotlar:

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. №PF-5847 2019 yil 8 oktabr.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017y., 6-son, 70-modda)

8. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq / Sh.M. Mirziyoyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.

9. Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. 20.04.2017.

10. Л.П.Крившенко Педагогика. Учебник. М.-2016

11. Г.И.Ибрагимов Теория обучения. Учебник: Владос – 2011.

Axborot manbaalari

1. <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings/>

2. <https://gtmarket.ru/ratings/the-world-university-rankings>

3. <http://informika.ru>

4. <http://rospsey.ru>

5. <http://rsl.ru>

6. <http://anovikov.ru/books.htm/>

7. www.nist.gov

8. <https://en.wikipedia.org>

MUNDARIJA

	KIRISH	4
I-BOB.	TA'LIM NAZARIYASI FANINING NAZARIY ASOSLARI	6
1.1.	Didaktika ta'lim nazariyasi sifatidagi taraqqiyoti.	6
1.2.	Ta'lim jarayonining metodologik asoslari	13
1.3.	Asosiy didaktik kontsepsiyalar	23
1.4.	Pedagogik jarayon bir butun tizim sifatida	30
1.5.	O'qitish jarayonining mohiyati	36
2-BOB.	TA'LIMNI TASHKIL ETISH TAMOYILLARI	38
2.1	Ta'lim qonuniyati, qonunlari va tamoyillari	38
2.2.	Ta'lim mazmuni	55
2.3.	O'quv jarayonini tashkillashtirishning shakllari	69
2.4.	O'qitishning metod va vositalari	77
2.5.	O'qitishning rivojlantiruvchi texnologiyalari	88
2.6.	O'qitish jarayoniga texnologik yondashuv.	95
3-BOB.	TA'LIMNI O'QITISH TEXNOLOGIYALARI	109
3.1.	Muammoli o'qitish texnologiyasi	109
3.2.	Mualliflik texnologiyalar.	114
3.3.	Masofaviy va media ta'lim	119
3.4	Media ta'lim	133
4-BOB.	BILIMLARNI O'ZLASHTIRISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALATNING AHAMIYATI	138
4.1.	Bilimlarni to'liq o'zlashtirish texnologiyasi	138
4.2.	Kreativ ta'lim texnologiyasi	152
4.3.	Loyihali ta'lim	157
4.4.	O'quv mashg'ulotlarini loyihalashtirish	161
Glossariy		169
Foydalangan adabiyotlar ro'yxati		172

СОДЕРЖАНИЕ

	ВВЕДЕНИЕ	4
ГЛАВА I	ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ	6
1.1.	Развитие дидактики как теории образования.	6
1.2.	Методологические основы учебного процесса	13
1.3.	Основные дидактические концепции	23
1.4.	Педагогический процесс как целостная система	30
1.5.	Сущность учебного процесса	33
ГЛАВА 2.	ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ	35
2.1	Закономерности, законы и принципы образования	35
2.2.	Содержание образования	49
2.3.	Формы организации учебного процесса	60
2.4.	Методы и средства обучения	66
2.5.	Развивающие технологии обучения	76
2.6.	Технологический подход к учебному процессу.	86
ГЛАВА 4.	ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ОБУЧАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ	92
3.1.	Технология проблемного обучения	92
3.2.	Авторские технологии	96
3.3.	Дистанционное образование	103
3.4	Медиаобразование	124
ГЛАВА 4	РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОСВОЕНИИ ЗНАНИЙ	131
4.1.	Технология полного усвоения знаний	131
4.2.	Технология креативного обучения	145
4.3.	Проектное обучение	152
4.4.	Проектирование учебных занятий	158
Глоссарий		169
Список использованной литературы		172

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot
texnologiyalari universiteti, 2022 yil
“Ta’limga nazariyasi” fanidan o’quv qo’llanma

5350400- AKT sohasida kasb ta’limi
yo’nalishi bo’yicha bakalavriatura talabalari uchun
ATT kafedrasida ko’rib chiqildi va nashrga
ruxsat etildi,
2022 yil - 14-sonli bayonnoma

AKT sohasida KT fakulteti IUK majlisida
ko’rib chiqildi va nashr etishga ruxsat etildi,
2022 yil - sonli bayonnoma

TATU ilmiy-uslubiy Kengashi majlisida
ko’rib chiqildi va nashr etishga ruxsat etildi,
2022 yil -sonli bayonnoma

Muallif: D.A.Zaripova

Taqrizchilar: Sh.A. Raximova
G‘.R.Otamurodov

Mas’ul muharrir: T.E.Delov

Musaxxirlar: L.Nosirov
A.Yuldashev

D.A. ZARIPOVA

TA'LIM NAZARIYASI

fanidan

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir *M.Talipova*
Musahhah *I.Tursunova*
Sahifalovchi *B.Haydarov*

Bosishga ruhsat etildi 14.11.2022 y.
Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. "Times" garniturasini.
SHartli bosma tabog'i 11.25. Nashr hisob tabog'i 10,9.
Adadi 100 nusxada. Buyurtma № 19/02

«IMPRESS MEDIA» MCHJ bosmaxonasida chop etildi
Manzil: Toshkent sh., Qushbegi ko'chasi, 6-uy